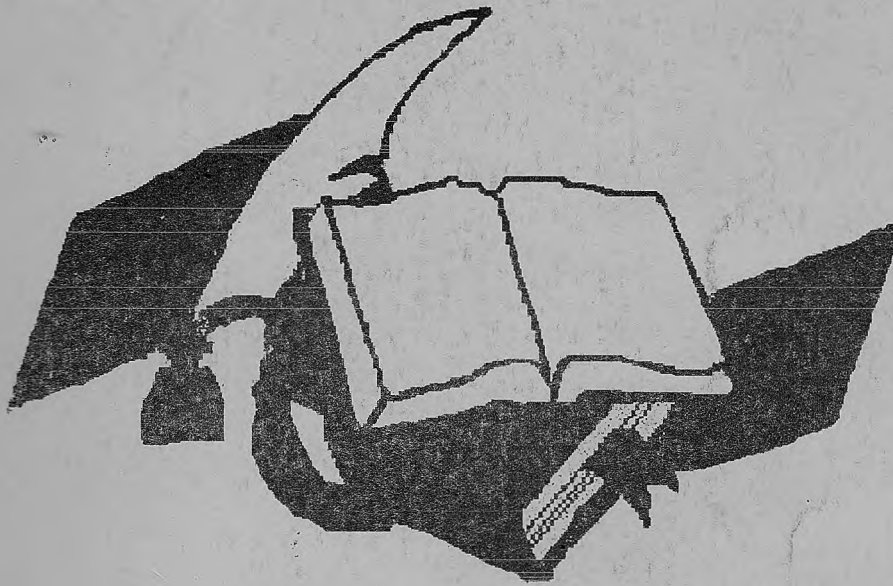

95a5
B3

ВЕСТНИК

**ЖАЛАЛАБАТСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА**

**Серия: Гуманитарные и общественные науки
2004/1**

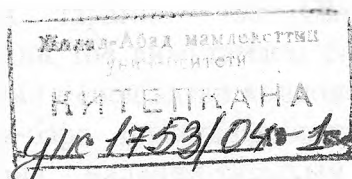
ISSN 1694-531X

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**ЖАЛАЛАБАТСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

Вестник

2004/1

Жалалабат
2004

Редакционная коллегия:

Бокошов Ж.Б. – главный редактор

Боркоев Б.М. – зам. главного редактора

Дарбанов Б.Э. – ответственный секретарь

Абдраимов С.А.

Асанканов А.А.

Бекболотов Т.Б.

Бримкулов У.Н.

Брудный А.А.

Жумалиев К.Ж.

Какеев А.Ч.

Ниязалиев Ш.М.

Ормонбеков Т.О.

Цивилизация жана маданият: өз ара катышы жана өнүгүшү

Аталган тема көп кылымдардан кийин, ХХI кылымдын башында, күнкорсуз, эркин «улут-мамлекет» болуп өнүгө баштаган кыргыз мамлекети үчүн өзгөчө маанилүү жана келечектүү маселе. Анткени, Кыргызстан «мамлекеттүүлүктүн» маани - маңызына жетүү аркылуу өз алдынча мамлекет катары жашоого «үйрөнүүсү» тажрыйбалык зарылчылыкка айланууда. Бул маселе Батыштан башталган ааламдаштыруу (глобализация) жүрүшү, анын цивилизациялар менен алакасы, мамлекеттүүлүккө тийгизген таасири сыяктуу толгон токой тагдыр чечээр маселелер менен чиеленишкен. «Цивилизация», «мамлекеттүүлүк» жана «ааламдаштыруу» кубулуштарынын айрым окуялары илимий милдет катары талкууга кою максатын көздөйт.

«Цивилизация» деген латын термини биринчи жолу француз текстинде 1766-ж., ал эми англисче 1773-жылы пайда болгон. Ошондон бери «цивилизация» маселеси дүйнөлүк социал-гуманитардык илимдерде изилденүүдө, талкууланууда, талаш-тартышуу уланууда. Цивилизация – бул акыл-эстин саясатта гана эмес, адептин жана диндин чөйрөсүндө дагы салтанаты жана тарашы; жапайчылыкка жана варварчылыкка карама каршы билимдүү коом; илимдин, искусствонун, эркиндиктин, адилеттүүлүктүн мыктыланып өрчүшү; согуштун, кулчулуктун жана жакырчылыктын жоюлушу. «Цивилизация – баарыдан мурун идеал жана болгондо да адептик идеал». «Цивилизацияга» мааниси боюнча «маданият» деген термин колдонулуп жүрдү жана аны менен агартууну, рухий өркүндөөнү, адам жан-дилинин боштондугу, илим жана искусствонун мыктыланып өрчүшүн түшүнүштү. Ошентип, башталышында маданият цивилизациянын бир бутагы катары кабылданган.

Убакыттын өтүшү менен «цивилизация» жана маданият деген түшүнүктөрдүн ортосунда айрымачылыктар белгилене баштайт. Цивилизацияга өнүккөн деңгээлдеги мамлекетти же элди кошо баштайт. 1819-жылдан баштап «цивилизация» термини көпчүлүк маанисинде колдонулуп, элдердин цивилизациялык өнүгүшүнүн көп түрдүүлүгү белгиленет. 1828-жылы Ф. Гизо «Европада цивилизациянын тарыхы», 1830-жылы «Францияда цивилизациянын тарыхы» деген китептери жарыяланат. 1857-1861-жылдарда Р. Бокль «Англияда цивилизациянын тарыхы» деген китептерди жазат.

«Маданият» деген термин «цивилизациядан» бөлүнө баштайт. Р. Будагов белгилегендей, «маданият» рухийликтин түрү жана деңгээли болуу менен цивилизациянын жетишкендиктеринин жогорку баскычын туюндурат. Ошону менен бирге «маданиятты» өз алдынча социалдык институт катары иликтеп үйрөнүү кеңири тараган. 1952-жылы америкалык окумуштуулар «маданият» деген терминдин 164 аныктамасы бар экендигин, алардын көпчүлүгү «цивилизация» деген термин менен катар колдоноорун белгилешкен.

XX кылымда бара-бара цивилизациялар теориясы түзүлөт, анын эки маданий-материалдуу жана маданий-тарыхый багыттары өзгөчө жайылып, дүйнөлүк социалдык-гуманитардык илимдерде кеңири таанылат.

Цивилизацияны талдап үйрөнүүдө маданий-материалдык мамиледе экономика, материалдык өндүрүш, чарба жүргүзүүнүн жолу жана алар жараткан мамилелерге өзгөчө көңүл бурулган. Маданий-материалдык багыттагы көрүнүктүү өкүлдөрү болуп М. Вебер, К. Маркс, «Анналов» деген француздук илимий мектеби, анын М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель ж.б. сыяктуу ойчулдары эсептелет. Цивилизацияны изилдөөдө Ф. Броделдин «Материалдык цивилизация, экономика жана капитализм, XV-XVIII кылымдар» деген 3 томдон турган илимий эмгеги бөтөнчө орунду ээлейт.

Бул багыттын чегинде цивилизация коомдун жана маданияттын өнүгүшүнүн белгилүү баскычы, ал жапайычылыкка жана варварчылыкка карама каршы келет. Маданий материалдык цивилизациянын негизги белгилери болуп: жеке менчик жана акча, өнүккөн дыйканчылык, соода, шаар, таптык коом, мамлекет, дин, жазуу саналат. Ошентип, цивилизация таптык коомдун мүнөздүү белгилеринен. Бул терминдин ушундай түшүнүккө ээ болушуна Л. Морган, Г. Чайл, Р. Редфилд сыяктуу этнографтардын илимий эмгектери түрткү берген. Маданий-материалдык багыт гуманитардык илимдердин өнүгүшүнө көмөкчү болгон.

Мисалы, М. Вебер дүйнөлүк диндердин чарбалык этикасы азыркы цивилизациялардын социалдык-саясий дүйнөсүнүн калыптанышына тийгизген таасирин далилдеген. Неомарксизм менен Анналов мектебинин аштанган жеринен дүйнө курамын талдоо мектеби пайда болду. Анын түзүүчүсү болуп америкалык белгилүү даанышман, окумуштуу И. Валлерстайн эсептелет.

Цивилизациялык теорияларды андап үйрөнүүдөгү маданий-материалдык методологиянын кемчиликтери маданий-тарыхый мектептин түптөлүшүнө жана эң кенири жайылышына түрткү берди. Цивилизацияны андап үйрөнүүнүн бул мектеби негизинен рухий жагдайга көңүл бурат. Маданий тарыхый багытта цивилизацияны изилдеген даанышман окумуштуулардын катарында Н. Данилевский, А. Тойнби, О. Шпенглер, П. Сорокин, А. Кребер, Н. Элиас, Ф. Нортроп, Ш. Эйзенштадт, С. Хантингтон бар. Дүйнөнүн көп өлкөлөрүндө жүздөгөн аалимдер маданий-тарыхый методологиянын ыкмалары менен цивилизацияларды изилдешкен.

Маданий-тарыхый мектептин ири айкаштыруу борбору болуп цивилизацияларды салыштырып үйрөнүүнүн эл аралык коому саналат. Анын биринчи илимий конференциясын 1961-жылы Зальцбург шаарында А. Тойнби, П. Сорокин, А. Кребер уюштурушкан. XX кылымдын 70-чи жылдарынан баштап дүйнөнүн өлкөлөрүнүн окумуштууларынын катышуусу менен бул коом эл аралык илимий конференцияларды өткөрүп турат.

Адам коому жаралганы жер көп цивилизацияга күбө болгон. Бирок, адам маданиятынын көп кылымдык тарыхында айрым гана улут зор цивилизацияны түзүүгө жараган. Цивилизация маселесин дүйнөдө эң биринчилерден болуп андап үйрөнө баштаган орустун улуу ойчулу Н. Данилевский (анын китеби 1869-жылы жарыяланган) маданий-тарыхый багыттагы цивилизациялардан онду санаган. Алардын катарында: египет, байыркы семит, кытай, индия, иран, еврей, грек, рим, аравия (жаңы семит), европа цивилизациялары бар. Эки цивилизация – перу жана мексика өнүгүшүнүн алгачкы баскычында эле күч менен жок кылынган. Ар бир маданий-тарыхый түр өзгөрүүнүн белгилүү бир баскычын же доорун өтөт. Н. Данилевский адамдын жана айбандын, өсүмдүктүн жашоосундагы окшоштуктарды белгилейт. Бардык маданий-тарыхый түрлөр жана элдер, аларды түзгөндөр «төрөлөт, өнүгүүнүн ар кандай

«Башка тарыхна жетет, карыйт, чалдыбары чыгат, өлөт». Дүйнөдө бир дагы маданий-тарыхый түрдүн өзгөчөлүгү, артыкчылыгы мүмкүн эмес, анткени бир да цивилизация коомдук түзүлүштөгү биротоло бүткөн универсалдык калыпка айлана албайт. Ошондой эле уурда ар бир маданий-тарыхый түр адамзаттын көп жолдуу, бирдиктүү турмушуна өзүнчө байталангыс, өзгөчөлөнгөн салымын кошот.

Цивилизацияларды андап үйрөнүүдө 1918-жылы жарыяланган «Европанын күүгүмү» деген китеби менен дүйнөнүн ойчулдарынын арасына чаң салган немецтин белгилүү ойчулу О. Шпенглер болгон.

Цивилизация боюнча бүтүндөй жана маданий тарыхый түрлөр жөнүндөгү маселелердин негизги концептуалдык жоболору жөнүндө Н. Данилевский менен О. Шпенглер улуу маданияттардын сегизин гана санашат: египет, вавилон, индия, кытай, мексикалык (же грек рим), араб, мексика, батыш (фаустовдук). Ал улуу орус маданияты пайда болушу мүмкүндүгүн бегилейт. Ар бир улуу маданияттын өзүнүн мүнөзү үлгүсү, таза түрү же идеалдык кебетеси болот. Анын ар биринин өзгөчө дүйнө сезими, өзгөчө каалоосу, үмүтү жана дилгирленүүсү болот. Ошондуктан, маданиятты өзүн дүйнөсү менен түшүнүп, кабылдоо үчүн ошол маданиятка тийиштүү болуусу, анын дили менен берилүүсү зарыл. О. Шпенглердин талабы боюнча азыркы замандагы цивилизациянын көп түрдүүлүгүнүн, ички дүйнөсүнүн өтө назик философиялык туюсу жана өтө бай элестетүү маданияты болгон сүрөткер гана көрүүсү мүмкүн.

Көп сандаган дүйнөдөгү окумуштуулардын арасынан цивилизация маселесин тыянап изилдеген англиянын улуу окумуштуусу А. Тойнби болгон. XX кылымдагы дүйнөлүк социогуманитардык ой жүгүртүүдө А. Тойнбиге тең келе турган окумуштууну табуу кыйын. Цивилизациялар жана алардын тарыхы жөнүндө эле 12 том китеп жазган. А. Тойнби Эски жана Жаңы дүйнөнүн маданият картасына 37 цивилизацияны киргизип, анын ичинен 21 цивилизацияны тыкандык менен изилдеп, толук баяндаган. «Тарыхты түшүнүү» деген негиздүү эмгегинде А. Тойнби беш цивилизациянын тирүүлүгүн айтат.

Алар: 1. Батыш христиандыктар менен бириккен батыш коому. 2. Православдык христиандык же византия коому. Бул түштүк чыгыш Европада жана Россияда жайланышкан. 3. Индиянын тропикалык субконтинентиндеги индуисттик коом. 4. Түндүк Африкадан жана Орто Чыгыштан улуу Кытай чебине чейин жайланышкан ислам коому. 5. Субтропикалык жана мээлүүн алкагында жайланышкан ыраакы чыгыш коому.

А. Тойнби көчмөндөр («номад») цивилизациясын да изилдеген, бирок толук эмес жана аган терс көз карашта болгон. «Эгерде көчмөндөр цивилизациясын дыйкачылык цивилизациясы менен салыштарсак, анда номадизмдин артыкчылыктарын байкоого болот», дейт да андан кийин «көчмөндөр коомунун эсте калаарлык тарыхы жок», – деп көчмөндөрдүн цивилизациясын «токтотулган цивилизация» деп белгилейт.

«Насильственно сковывая человеческий разум, низводя функции человека к искусственно выработанной сумме навыков и умений, эскимосы, кочевники, османы, спартакцы предали свою человеческую сущность. Они встали на порочный путь, ведущий от гуманизма к анимализму, – путь, обратный тому, что проделало Человечество, стимулируемое величайшими творческими актами живой истории Вселенной». Нагыз европалыктын жалпы көчмөндөргө, Борбордук Азиянын көчмөндөрүн билбей, изилдебей чыгарган тыянагы талаш туудурат. Бул өзүнчө талдоого муктаж, ага да убакыт келээр.

А. Тойнбинин цивилизациялардын чен өлчөмүн ишенимдүү далилдегени көңүлдү бурбай койбойт. Цивилизацияга окшоштуктун белгилери: дин, тарых, үрп-адат жана маданият болуп саналат. Цивилизациялардын окшоштугунда динге өзгөчө орун таандык.

Адам тарыхында бир да цивилизация дүйнөнүн түркүгү болуп түбөлүккө жашаган эмес. Цивилизациялардын пайда болушу, өнүгүшү, гүлдөшү жана өлүшү үч муунга (I, II, III) бөлүнүп каралат. Батыштын теоретиктеринин пикири боюнча – цивилизациялардын азыркы өнүгүшүнүн мүнөздүү, кризистүү, илимий-технологиялык маданиятынын аякташы менен, цивилизациялардын баштапкы, жалгыздаган түрлөрүнүн ордуна «мессиандык-интегралдык-эстетикалык» цивилизация калыптанышы мүмкүн. Бул пикирге макул болгон теоретиктер цивилизациянын жашоосунун жолунун сызыктык концепциясын жокко чыгаруу менен тарыхый жүрүштөрдүн цикликалык же ритмикалык теорияларын негиздөөдө. Бирок, батыш цивилизациясына өзгөчө маани беришип, «ал бүтүн дүйнөнү каптайт» деген пикир ХХI кылымдын башына чейин жашоодо. Мисалы, Арнольд Тойнби акыркы эмгектеринин биринде, батыштын секулярдык цивилизациясы түрдүү цивилизацияларды жана артта калган, жөнөкөй коомдорду өз кучагына алып, бүткүл дүйнөлүк цивилизацияга айлангандыгын белгилейт.

Нейпол В.С. «...батыш цивилизациясы универсалдуу, ошондуктан бардык элдер үчүн жарайт» – деп жарыялайт. Ал эми америкалык профессор Ф. Фукуяма андан алыс кетти. Ал: «коомдордун жаңыланышуу жүрүшүндө бардык өлкөлөр батыштын баалуулуктарын сөзсүз кабылдайт жана мунун өзү «тарыхтын бүтүшүн» же либералдык демократиянын дүйнөдө жеңишин салтанаттайт. Мурун батыштын баалуулуктарынын жапырт тарашына советтик коммунисттик идеология тоскоолдук болгон. Анын жеңилиши менен дүйнөнү батышташтыруу (вестернизациялоо) жолунда бир да күч калган жок» – деп баяндаган.

Бирок, жогоруда келтирилген көз караш чындыкка жакындабайт. Дагы да болсо, евроордо («евроцентризм») көз карашынын өлөөр алдындагы жанталашкан аракети экендигин тарыхтын жүрүшү жана көп ойчулдардын пикири далилдөөдө.

XX кылым кудуреттүү батыш цивилизациясынын күүгүмүнүн доору болду. Бул жөнүндө мурун О. Шпенглер, А. Тойнби, Питирим Сорокин, кийинки кездерде А. Тоффлер, Ш. Эзенштадт, С. Хантингтон, Ж. Сорос, К. Ясперс, Ф. Бродель, Жан, Бодрийяр, Яковец Ю.В., Б.С. Эрасов, А.С. Панарин, И.А. Василенко, П. Кеннеди, Арджун Макхиджани, Энтони Гидденс ж.б. жазышты жана цивилизациялардын ХХI кылымда өнүгүшүнүн ар кандай багыттарын аныктоого аракеттер, теориялык изденүүлөр улантылууда.

Азырынча дүйнөнүн мындан аркы цивилизациясынын өнүгүшүнүн үч багытын аныктоо аракети болууда. Биринчи багыт – дүйнөнүн жалпы өзгөрүшүн талкуулоодо. Эгерде ХХ кылымдын 50-60 жылдарында эле улуу алим, социолог Питирим Сорокин келечекте капитализм менен социализмдин ордуна алардын экөөнөн тең айырмаланган интегралдык коом болоорун теориялык жактан көрсөткөн. ХХ кылымдын акыркы чейрегинде дүйнөлүк социалдык илимдерде футуролог (келечектеги алдын ала айтуучу) катары кеңири маалим болгон, Нобель сыйлыгынын ээси, «Шок от Будущего», «Третья Волна», «Смена власти», «Война и Антивойна» деген классикалык дэнгээлге көтөрүлгөн китептердин автору Алвин Тоффлер дүйнөдө үчүнчү толкундун жүрө баштаганын, жер жүзүндө жаңы цивилизациянын пайда боло баштаганын жарыялаган «Начало новой цивилизации – единственный и обладающий наибольшей взрывчатой силой факт времени, в котором мы живем. Это центральное событие, ключ к пониманию времени,

следующего за настоящим. Человечество ждет резкие перемены. Оно стоит перед глубочайшим социальным переворотом и творческой реорганизацией всего времени. Не различая еще отчетливо этой потрясающей новой цивилизации, мы с самого начала участвуем в ее строительстве». Ушунчалык кеңири өлчөмдөгү тарыхый жарылуу дүйнөлүк цивилизациялык картасын кайра түзүү менен байланышып, чыгармачылык лидердин борборун алмаштырууга тете жана XXI кылымдын башынан кеңири жайыла баштаган ааламдаштыруу жүрүшү менен толук үндөш.

Дүйнөлүк цивилизациялардын өзгөрүшүнүн экинчи багытын С. Хантингтон «цивилизациялардын кагылышы» катары сүрөттөгөн. Батыш, ислам жана православ цивилизацияларынын элдешкис катуу кагылышын дүйнө элдеринин эртеңки көрө турган күнү катары баалайт, батыш цивилизациясына башка цивилизацияларга каршы «кыраакылыгын» күчөтүшүн сунуштайт. Ошентип, «конфликт цивилизий разворачивается на двух условиях: на микроуровне - группы, обитающие вдоль линий разлома между цивилизациями, ведут борьбу, зачастую кровопролитную, за земли и власть друг над другом. На макроусловие страны, относящиеся к разным цивилизациям, соперничают из-за влияния в военной и экономической сфере, борются за контроль над международными организациями и третьими странами, стараясь утвердить собственные политические и религиозные ценности». С. Хантингтондун идеялары цивилизация теоретиктеринде чоң чуу салды, анын пикирлерин катуу сынга алгандар көбөйдү. «Батыш калган дүйнөгө каршы», «ааламдык саясаттын негизги көрүнүшү катары цивилизация аралык согушка чакырган», «батыш дүйнөсүн бириктирип, аган жаңы идея берүү С. Хантингтондун идеологиялык аракети», ж.б.д.у.с. сын пикирлер дүйнөлүк илимий басмаларда күч алууда. Ошол эле учурда анын пикирин жактап, жоголуп бараткан батыштын отторун кайра жандандырууга аракет да күч.

2001-жылдын 11-сентябрындагы Нью-Йорк шаарында болгон трагедиялуу окуяны цивилизациялардын христиан дини менен ислам дининин кагылышы катары баалагандар да болду. Чынында, бул байчылык менен жардычылыктын кагылышы, дүйнөдөгү «алтын өлкөлөрдүн» орноткон теңсиздикке, акыйкатсыздыкка каршы күрөшүүнүн олдоксон, келечексиз аракети деген пикир көп жактоочуларды табууда. XXI кылымдын башында дүйнө кабылган адилетсиздикти жоюунун, жер жүзүндөгү бардык элдерге бакубат турмушту камсыз кылуу «согуш», «террор», «ырайымсыз кагылуу» аркылуу эмес, өз ара жардамдашып өнүгүү, бай өлкөлөр жарды өлкөлөр менен байлык бөлүшүү аркылуу мүмкүн экендигин ааламдаштыруу маселелерин талкуулаган БУУнун Бразилиядагы (1993), Түштүк Африкадагы (2002) эл аралык конференциялары, ошондой эле Пол Кеннединин, Арджун Макхиджанинин илимий изилдөөлөрүндө ишенимдүү сунуштар бар.

XXI кылымда дүйнөлүк цивилизациялар маселелерин чечүүнүн үчүнчү тобу- Батыш жана Чыгыш цивилизациялар тагдыры менен байланышкан. Анткени, жүздөгөн жылдар бою Батыш цивилизациясы жер жүзүндө үстөмдүк жасап, анын баалуулуктары, эрежелери, ченемдери, тартиптери бардык чөлкөмдөргө, аймактарга ар кандай ыкмалар жайылтылып келген. Ошого карабастан, атамзамандан бери эле маданият чөйрөсү жуп бөлүнүп келген: Батыш жана Чыгыш руханийликтин эки түрүн; көз караштын эки калыбын; маданияттын эки курамын көрсөтүп келген. Батыш дүйнөнү өздөштүрүүнү техникалык негизде, Чыгыш-адеп диндик негизде өнүктүрөт; Батыш-жаңы технологиянын демилгечиси, Чыгыш-руханийлыктын демилгечиси. Дүйнөлүк бир да дин

Батышта жаралган эмес, алардын баары Чыгыштан келген. Батыш менен Чыгыштын дүйнө кабылдоосу, жашоо ыңгайы да ар башка.

Чыгыш менен Батыштын башынан болгон карама каршылыгы ар кандай түрдө бүт дүйнөнүн узун тарыхында дайыма коштоп келгенин К. Ясперс белгилейт.

XXI кылымдын башында-Батыш бул жалгыз батышевропалык мамлекеттер эмес, бул батышевропалык рухий баалуулуктарын сиңирген АКШ, Канада ж.б. чөлкөмдөр эсептелет.

Чыгыш бул - ислам, индия-будда, конфуция-будда цивилизациялары, ошондой эле православ христиан өлкөлөрү. Батыш цивилизацияларына күнүмдүк жашоонун кызыгы рухтун жоктугу негизги көрсөткүч болуп, «бир жактуу адамдын» көлөкөсү түшүп турат. Дүйнөдө Чыгыштын маани-маңызы азайып, анын рухий адептик дөөлөттөрүнүн баркы бөксөрүп кетиши бир жактуу пайдалануучулук коомдун жер жүзүнө тараш коркунчун күчөтмөк. Мындай коркунучтун келе жатканын XX кылымдын башында эле дүйнөлүк ойчулдар О. Шпенглер, А Тойнби, Питрим Сорокин ж.б. эскертишкен, XX кылымда эч чыгармачылык лидерликтин борбору Батыштан Чыгышты көздөй оошо байтаганын далилдешкен. Европа да, европалашкан Америка да адамзаттан чыгармачылык борбору болуудан калууда-деп жазган Питрим Сорокин. «В дальнейшем,- продолжал он,- в великих «спектаклях» истории будет не просто одна евроамериканская «звезда», но несколько «звезд» Индии, Китая, Японии, России, арабских стран и других культур и народов. Эта эпохальная тенденция уже действует и быстро растет изо дня в день», (23). Мындан жарым кылым мурун англис тилинде жарыяланган П. Сорокиндин пайгамбарлык пикирлерин XX кылымдын экинчи жарымында Батыштын чөгүп, Чыгыштын көтөрүгөн жагдайлары толук ырастады. Кийин Батыштын дауазалуу ойчулдары дүйнө жүзүндөгү чыгармачыл лидерликтин орун алмашып жатканын, анын себептерин акыйкаттыкта моюнга алууда аргасыз болушкан. Ошондойлордун бири-Эрих Фромм-философ, социолог, психолог, Европаны патриоту, -Батыштын талкалангышынын себептерин изилдеген, анын түбүнө-ачкөздүгү, бардык байлыкка ээ болууга умтулуусу, тойбостугу, рухий тамырын такыр жоготкондугу жетээрин эскерткен. Батыш-Чыгышка кайрылуусу, Чыгыштын жашоого, рухий дөөлөткө, Адамдын маңызына аракеттенуусүн кабылдоосунун зарылчылыгынын кан-какшаган. «Под обладанием и бытием я понимаю не отдельные качества субъекта, а два основных способа существования, два разных вида самоориентации в мире, две различные структуры характера, преобладание одной из которых определяет все, что человек думает, чувствует и делает».

Батыш цивилизациясынын жемишин, дүйнөнүн эң бай адамдарынын бири, финансист, нагыз филантроп жана улуу инвестор Жорж Сорос жакында (2001 ж.) жарыяланган китебинде америка-европа цивилизациясынын адамгерчиликсиз сапаттарын, адамды жок кылууга даяр атаандаштыгын, акчага, байлыкка өтө берилип, ыймандык, адептик, рухий байлыктарды жериген, керектөөчүлүктү ыйык туткан батыш коомун өтө күнөөлөгөн.

Азыркы француз ойчулу, кеңири белгилүү философ, социолог Жан Бодрийяр Чыгыш жана Батыш цивилизацияларын салыштырып, Чыгыш маданиятынын, цивилизациясынын келечектүүлүгүн, адеп ыймандык бийиктигин, тазалыгын жогору баалап, Батыштын мактанган баалуулуктары болгон «адам укугу, эркиндик, демократия» - мунун баары кейпи бузулган жок эле куурчакка (пародияга) айлангандыгына кейийт. Азыркы доордун мыкты социалдык ойчулдарынын бири Джон Грей «батыш цивилизациясы ураганга жетти» - деп жыйынтык чыгарган.

Ошентип, XXI кылым дүйнөлүк цивилизациялардын өз ара катышында, кезинде, жайланышында олуттуу өзгөрүүлөрдүн башталышы болуп, Чыгыш өзүнүн Азия сүйүү, урматтоо философиясы менен алдыга чыгууда.

Ошентип, XXI кылымдын башталышы менен дүйнөлүк тирүү беш цивилизациялардын алакасында чоң өзгөрүүлөрдүн болушу күтүлүүдө. Батыштан караганда кайра келген келе жаткан ааламдаштыруу (глобализациялоо) жүрүшү цивилизациялардын, мамлекеттердин, улуттардын өз ара мамилесине, эрегишүүсүнө же шериктештигине таасирлеринин түрлөрү кийинки кезде дүйнөлүк ойчулдар тарабынан талкууланууда. Жаңы XXI кылымда чөлкөмдүк цивилизациялардын өнүгүшүндө төртүнчү муундун башталышын жана жигердүүлүккө ээ болуп, жүздөгөн жылдарга созулганын орус окумуштуулары далилдөөдө, өзгөчө Ю. Я. Яковец, ж.б. бул багытта ишенимдүү изилдөөлөрдү жүргүзүп, китептерди жарыялады.

Чөлкөмдүк цивилизациялардын төртүнчү муунунун өнүгүшүндө жана өнүгүшү тароо жүрүшүндө ар кандай бөлүнүүлөрдүн болушун жокко чыгарбоо керек, ал бөлүнгөн цивилизациялардын бутагы бир түрдө (мисалы, түндүк Америка) же ар кандай улуттардын жана диндердин өкүлдөрү жайланышкан аймакта келип чыгышы, жайланышы жана кыймылы боюнча аралашма-аралаштырылган цивилизациянын өнүгүшүн да болжолот. Мисалы, Россия православ дини чөлкөмдүк цивилизацияга чогуу болуу менен ислам жана будда цивилизацияларынын өкүлдөрү аралашып жайланышын, пайда болушу, кыймыл аракетин, өсүү жолу боюнча - батыш жана чыгыш цивилизацияларынын аракеттеринин мейкиндиги эмеспи. Чөлкөмдүк цивилизациянын бул түрүн «орус» же «орустук» цивилизация деп атайбыз. Башкача наам берүү керекпи деген талаш-тартыш орус тилдүү жарыялоолордо болууда. Кийинки кезде орустун өзүнүн таануу сезими, улуттун андоо аракети күчөгөндүктөн «Россия цивилизациясы: жомуну, чеги, мүмкүнчүлүгү» деген маселе Россия мамлекетинин географиялык, социалдык, рухий абалы, тарыхый өзгөчөкүчтөрдүн мүмкүнчүлүктөрү цивилизациянын алкагында талкууланууда. Россиянын көп улуттуулугун жана болууна мамлекеттердин аган тартылуу аракетин эске алып, «Россиялык цивилизация» эмес, «Евразиялык цивилизация» деп атайлы деген сунуш болуп, аны бекемдөө, далилдөө аракети күч. Бул көз карашты жактагандар Россияны өзгөчө географиялык, социалдык-тарыхый жана социалдык-маданий бүтүндүк катары «Евразиялык цивилизациянын чордону» деп далилдешүүдө. Кыргыз Республикасынын тарыхый кошунасы, дилдеш, диндеш, тилдеш эли - Казак Республикасынын да «евразия цивилизациясынын өкүлү болууга аракети күч». Бул жерде саясий-экономикалык эле эмес, цивилизациялык маселелер күн тартибине коюлууда.

Чөлкөмдүк цивилизациялардын төртүнчү муунунун доорунда түрк цивилизациясынын бардык социалдык-маданий мүмкүнчүлүктөрүнүн гүлдөп чыгышы үчүн, түрк мамлекеттеринин өз алдынча, эркин, күнкорсуз өнүгүшү үчүн тарыхый сонун мүмкүнчүлүк ачылууда. Түрк цивилизациясы XXI кылымда Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн ар тараптан кубат, күч алып социалдык чыңалышы менен өркүндөйт, бекемделет, тарыхый жарамдуулугу бийиктейт.

Кантип? Бул өзүнчө баяндоо жана сөз.

* * *

Дүйнөнүн илимий сүрөтү

Илим - аң-сезим аркылуу материалдык жана рухий кубулуштардын чыныгы чагылып турушу болуп саналат. Илим - бул руханий маданияттын негизги элементи жана адамдык билимдердин жогорку формасы болуу менен бирге билимдердин өнүгүүсүнүн системасын түзөт. Алар тааным методдорунун жардамы менен так түшүнүктөрдүн чагылдырылышына, коомдук практикада чындыкты текшерүүгө жана далилдөөгө жетишет.

Ошентип илим адам ишмердүүлүгүнүн руханий же тышкы дүйнөнүн мыйзамдары жана кубулуштары жөнүндөгү түшүнүктөрдүн системасы катары кызмат аткарат.

Андыктан ар бир илим түрдүү закон ченемдердин белгилүү бир системасын иликтейт, бирок бир да конкреттүү илим табият кубулуштары, коомдун жана таанымдын өнүгүшү үчүн жалпы закон ченемдерди изилдебегендиктен алар философиянын биримдиги болуп саналат. Ал эми философиялык таанымдын негизги методу адамзаттын тажрыйбасына, бардык илим менен маданияттын жетишкендиктерине таянат.

Алгачкы адамдар укумдан-тукумга берилүүчү аз өлчөмдөгү салттык, эмпирикалык тажрыйба, өндүрүштүк рецепт ж.б.у.с. билимдердин формасына ээ эле. Анткени алар көп нерселерди жасоону билишкен, бирок алардын шыгы өздөрүнүн билимдерине тактап айтканда алар турмуштук илимге чейинки билимдер менен чектелген. Анткени байыркы адамдар колдонгон буюмдарынын көлөмдөрүнө жараша гана белгилүү өлчөмдөгү билимдерге ээ болушкан. Ошол билимдеринин негизинде эле азыркы күнгө чейин сакталып келген пирамидаларды, куполдорду, татаал курулуштарды курушкан. Бул ошол мезгилдеги адамдардын элементардык математикалык билимдеринин негизинде жаралып отурат. Бирок математикалык билимдер алгач Эвклиддин эмгектеринен кийин гана системалуу жана далилдөөчү мүнөздөгү илимий формага ээ болду.

Маселен турмуштук билимде соодагер-тараза, моряк-кораблдин рычагы менен иштөө керектигин Архимед рычаг законун ача электе эле эң мыкты өздөштүрө билишкен. Архимеддин рычаг законунун ачылышы эч бир практиктин оюна келбеген жаңы механикалык ойлоп табууларды жаратууга мүмкүнчүлүк берди. Мунун өзү бардык билимдердин түрлөрү буюмдарда даана чагылдырылгандыгында болуп саналат.

Илим алгачкы адамзат коомунда эле түптөлө баштаган. Билим адегенде практикалык мүнөздө болуп, адамзат жумуштарынын конкреттүү түрлөрү үчүн методологиялык нускоо милдетин аткарган. Маселен: Байыркы чыгыш өлкөлөрү Вавилондо, Египетте, Индияда, Кытайда жыйналган билимдер илимдин келечегине, өсүп-өнүгүүсүнө маанилүү өбөлгө түзгөн. Илимдин жаралышы үчүн өндүрүш менен коомдук мамилелердин жетиштүү деңгээлде өнүгүшү, бай билимдик жана маданий салттардын жыйналышы сыяктуу социалдык шарттар зарыл болгон. Бул шарттар б.з.ч. 6-кылымда байыркы Грецияда түзүлгөн.

Байыркы грек илимдери жаратылыш, коом жөнүндө ойлоо закон ченемдерин биринчи жолу андоого аракет жасаган. Ошентип алар байыркы грек

Эллиндик доорунда геометрия (Евклид), механика (Архимед), астрономия (Птоломей) тармактарында алгачкы теориялык системалар түзүлгөн. Байыркы Грецияда табият-таануу илими өтө жакшы өнүккөн, ошону менен бирдей эле байыркы чыгыш өлкөлөрүндө өнүгө баштаган. Египетте, Кытайда, Байыркы Римде б.а. кул ээлөөчүлүк коомдо табият-таануу өнүгүүсү өз алдынча механика, математика, астрономия, химия илимдери өнүгүп кеткен. Андан кийин орто кылымда илимдин өнүгүшүнө Чыгыш Аравия жана Орто Азия өлкөлөрүндөгү Ибн Сина, Ибн Рушд, Бируни сыяктуу жумушчулары ж.б. зор салымдарын кошушкан. Буга Улугбек Мукамбет Тарабиятын астрономиялык таблицаны түзгөндүгү мисал болот. Илимдин азыркы өнүгүштөрү 16-17 кылымдарда капиталисттик өндүрүштүн муктаждыктарынан улам калыптана баштаган. Ал эми ушул эле мезгилде Г. Галилей, И.Кеплер, Р.Декарт, Х.Гюгенс, И.Ньютон жана башкалар үчүн 16-17 кылымдагы өнүгүүгө өзгөрүүлөр аларга биринчи илимий революцияны ишке ашырууга өбөлгө берген. Ар бир илим өзүнүн калыптануу этабын басып өтөт.

Илимдин тез өөрчүшү, дүйнөнү баамдоодогу ээлеген орду, илимди коомдогу мааниси маданиятка айландырды. Ал эми жаңы мезгилдеги илим өзүнүн экспериментке таянышы, механиканын өнүгүшү, илим менен өндүрүштү тыгыз байланыштырды. Бирок илим менен өндүрүштүн системалуу байланышы 19-кылымдын аягында гана башталган.

Ошентип илимдин бүтүндөй тарыхы дифференциация жана интеграция процесстеринин диалектикалык татаал айкалыштарынан түзүлүп, ал илимдердин өнүгүшү жыйналган билимдердин суммасына гана эмес, бүт структурасына да көз каранды экендигинде.

Илимдин өнүгүшү болмуш жөнүндөгү жаңы закондордун ачылышы менен байланыштуу. Адамды курчап турган дүйнөнүн үстүнөн болгон бийлигинин алдында же күч бирдиги билимдин тереңдиги жаңы анын закондору менен өлчөнөт.

Ар кандай илимдин өнүгүшү фактыларга теоретикалык ой жүгүртүүгө гана эмес, кубулуштун өзүнө анализ жасоого, аларды алууга, ой-жүгүртүүнүн, жаңыны изилдөөдөгү жалпы жолдорун талап кылат. Бул проблемаларды окуп үйрөнүү философиялык мүнөзгө ээ. Ошентип илимдин тез темп менен өнүгүшүнө төмөндөгүдөй шарттар түзүлгөн:

1. Кайра жаралуу дорунда дин таасиринин басаңдашы.
2. Илим рухий турмуштун өз алдынча факторуна айланышы, ошондой эле жаңы мезгилдеги илимдерди байкоо менен тажрыйбаны пайдаланышы болуп саналат.

Илимдин күчү фактыга таянгандыгы менен аныкталат. Факты өзү эле илимди түзө албайт, тескерисинче качан гана илимдин түрдүү ыкмалары, методдору тарабынан толук тандалып, жыйынтыкталып, классификацияланып, түшүндүрүлгөндөн кийин гана факт илимге таандык болот.

Андыктан илим бул фактыларды жыйноо же регистрациялоо эмес тескерисинче аларды системалаштырып, жыйынтыктап чечмелөө. Мында илимдин методу болгон изилдоонун теоретикалык жана эмпирикалык ыкмаларынын негизинде ишке ашырылат. Теориялык билимдер баары өзүнүн тарыхый чыгышы боюнча практикалык тажрыйбага барып такалат. Бирок өнүгүүнүн жүрүшүндө кээ

бөлүктөрүн б.а.жаратылыш же коом алардын бири-бири менен комплекстүү байланыштарын окутат. Кыймылдын ар түрдүү формалары табият-таануу илиминин негизги предмети болуп саналат. Ошого байланыштуу табият-таануу билимдерине негизги эки роль таандык. Биринчиси, жаратылыштын кубулуштарын аныктайт жана алардын закондорун жана закон ченемдүүлүктөрүн кабыл алат.

Экинчиси, жаратылыш закон ченемдүүлүктөрүн практикада колдоно билүүсү кирет.

Николай Кузанскийдин ою боюнча адам жаратылышты толук таанып билүүгө жөндөмдүү деп эсептеген, бул таанып билүү – сезим, кыялдануу жана акыл-эс аркылуу ишке ашырылат деген. Мында, сезимдик тааным алгачкы баскыч болуп эсептелет, ошондуктан ал акыл-эс аркылуу жөнгө салынат.

Дүйнөнү илимий таануу негизинен аң-сезимдин эстетикалык формасынан айырмаланып турат. Илим менен искусство чындыктын чагылдырылышы болсо да, бирок илимде бул чагылуу түшүнүктөрдүн жана категориялардын формасында жүзөгө ашат, ал эми искусстводо-көркөм образ формасында болот. Бирок искусство реалдуу чындыктан ашып түшө албайт, ал түп нусканын, реалдуулуктун көчүрмөсү гана боло алат. Мында баса белгилей турган табият-таануу илимдеринин өз алдынча өнүгүшүнө италиялык художник Леонардо Да Винчинин илимге киргизген жаңылыктарын белгилеп кетүү ашыктык кылбас. Ошондуктан илимий тааным бул дүйнө законун таануу дегендикке жатат. Дүйнө таанымды бир гана бизди курчап турган чөйрө, кең дүйнө чексиз аалам жөнүндөгү билимдердин жыйындысы деп тыянак чыгарсак белгилүү даражада бир беткейликке жол берет.

Ырасында: гносеологиялык мааниси боюнча дүйнө тааным эки жактуулуктун биримдигинен турат.

1. Дүйнө таануу адамдын сырткы дүйнөгө карата мамилеси.
2. Адам баласынын объективдүү реалдуулуктагы орду.

Адам илим аркылуу жаратылыштын күчтөрүнө туруштук берүү менен материалдык өндүрүштү өнүктүрүп, коомдук мамилени жаратты. Ошондой эле ал адамдарды ар кандай ишенбөөчүлүктөрдөн бошотуу менен бирге илим кругозорун, аң-сезимин, б.а. акыл-эс жөндөмүн жана нравалык ынанымдарын кеңейтип, материалисттик диалектикалык дүйнө көз караштарын туура калыптандырууга жетишти.

Биздин акыл-эс билимсиздиктен билимдүүлүккө, жогорудан бир кыйла теренге жана ар тараптуу кыймылда болот. Анткени акыл-эс чындыкты таанып-билүүнүн, аны ар тараптан изилдеп, маанисин ачуу менен жете түшүнүүнүн эң жогорку илимий техникалык баскычы.

Акыл-эстин дүйнөнү таанып билүүдөгү жөндөмдүүлүгү коом менен табияттын көрүнүштөрүндөгү татаал процесстердин закон ченемдүүлүктөрүн аныктоодон башталып, адамдын ойлоо жөндөмдүүлүгүнүн чыгармачылык дараметин мүнөздөйт. Ошондуктан илим бул коомдук турмуш жана түрдүү кубулуштар менен байланышкан өзүнө көп кырдуулукту камтыган татаал коомдук кубулуш. Демек, илимде коомдук практика билимдерди сунуштоо чөйрөсү болуу менен тааным максатын ишке ашырат. Ал эми практика илимий таанымдагы жыйынтыктардын айкындыгынын критерийи катары кызмат кылат. Илим дайыма эле практиканы жандап жүрбөйт, практикадан алга да жүрөт. Буга мисал болуп

көптөгөн ачылыштардын практиканын тиешесиз эле ачылгандыгында б.а. жаңы практиканын булактарын жараткандыгында. Маселен: Рентген нурунун ачылышы.

Жалпыга таандык коомдук билимдердин өнүгүүсүндө илимдин милдети жана максаты аныкталган.

1. Түптөнгөн илимдин милдети – жаратылыш, коом жана ой-жүгүртүүнүн өз ара карым-катнашын жана закон ченемин таанып билүү.
2. Колдонмо илимдин максаты – түптөнгөн илимдердин натыйжасын маалымат берүүчү маселелерди чечүү үчүн колдонуу болуп саналгандыгында.

Илим дүйнөнү өздөштүрүүнүн практикалык амалы менен тыгыз байланышта болуп ал дайыма жаны билимдерди табуу аракетинде жүрөт. Азыркы илим тармакталган билимдердин системасын камтыйт. Дүйнөнүн белгилүү кубулуштарынын баары тигил же бул конкреттүү илимдердин изилдөө объектисине айланды. Аалам чексиз болгондуктан аны адамзат баарын таанып биле албайт. Ошондуктан, Дидро: «тааным үчүн сезимдин жана акыл-эстин курамынан турган бирдиктүү процесс б.а. ой-жүгүртүүнүн чыныгы усулу – акылды акыл менең текшерүү, сезимдердин жардамы менен жаратылышты таанып билүү болуп саналат» деп айткан. Ошондой эле ал жаратылышты таанып билүүнүн негизги каражаты деп –, ой-жүгүртүүнү, экспериментти эсептеген. Башка психикалык процесстер сыяктуу эле ойлоо жогорку нерв аракетинин законуна баш иет. Ойлом психология жагынан алып караганда ар түрдүү акыл-эс операцияларын аткаруунун бир түрү катары мүнөздөлөт.

Ойлом адамдын башында объективдүү дүйнөнүн чагылыш процесси анын таасири менен адам жаратылыш законун ачат жана ошонун негизинде өз иш аракетинин натыйжасын алдын-ала көрөт, максат коёт, ага жетишет. Адам ойлоо процессинде баамдоонун чегинен чыгып, кубулуштардагы, нерселердеги жаңылыктарды жана анын маңызын ачат.

Ушуга байланыштуу Р.Декарт чыныгы таанымга жетүүнүн эрежелерине токтолгон.

1. Ой жүгүрткөндө акыл эсте ачык жана даана көрүнө турган жана өзүнүн акыйкат экендигинен эч кандай шек туудурбай турган жоболорго гана таянуу керек.
2. Ар бир татаал проблеманы, аны түзүп турган бөлүктөргө айрым-айрым бөлүп алуу керек, анткени ар бир бөлүк өзүнчө алганда жакшы чечилет.
3. Ой жүгүрткөндө эң жөнөкөй жеңил таанылып билине турган предметтерден бир кыйла татаал нерселерди таанып билүүгө, белгилүү жана далилденген нерселерден азыраак белгилүү болгон жана али далилденбеген нерселерге өтүүгө аракеттенген.
4. Ойлоонун логикалык жүрүш процессинде ой жүгүрткөндө эч нерсени унутта калтырбоого аракеттенүү керектигин айткан.

Ошентип жаратылышта материя гана эмес психика да мүнөздүү экендигине ынандык. Англиялык философ Гоббстун ою боюнча кадыресе ойлом үчүн фактылар жөнүндөгү жөнөкөй билим толук жетиштүү, бирок бул илимий билим үчүн таптакыр жетишсиз, илимий билим үчүн жалпылык, зарылдык талап кылынат деп баса белгилеген.

Биз көрүп тургандай илим өзүнүн өнүгүүсүндө теоретикалык (фундаменталдык), эксперименталдык (прикладдык), комплекстүү (глобалдык) үч стадияны басып өткөн.

Келечек илимди уюштуруунун структуралык-функционалдык планын төмөндөгүдөй абалда чагылдырган.¹

1) Тааным белгиси:	<u>Жаратылыш</u>	<u>технология</u>	<u>коом</u>
Илим:	Табигый	техникалык	социалдык
2) Тааным максаты:	<u>чындык</u>	<u>өндүрүштүк практика</u>	<u>соц-маданий практика</u>
Илим:	фундаменталдык	прикладдык	глобалдык
3) Тааным каражаты:	<u>теория</u>	<u>эксперимент</u>	<u>интеграция</u>
Илим:	теоретикалык	эксперименталдык	комплекстүү
4) Тааным уюштуруу-
нун каражаты:	илимий мектеп	илимий коомчулук	соц.институт
5) Функциясы:	<u>маалымат берүүчүлүк</u>	<u>кайра жаратуучу</u>	<u>регулятивдик</u>
	гносеологиялык	технологиялык	социологиялык

Жогорудагы схемада көрүп тургандай тааным процессинде жаратылыш менен илим бири-бири менен чырмалышкан абалда өсүп өнүккөндүгү ачык айкын көрүнүп турат.

Андыктан табият - таануу жаратылыш жөнүндөгү илим болуу менен ал эки жактуу максатка ээ экендигине күбө болдук.

1. Табиगत кубулуштарынын маңызын ачуу, алардын закондорун таанып билүү жана ошолордун негизинде жаңы кубулуштарды алдын ала көрүү.
2. Табигаттын таанып билинген закондорун практикада колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүү болуп эсептелет.

Жаратылыш бул кыймылдагы материя, ал эми илим рухий өндүрүштөгү татаал процесс, андыктан азыркы илимдердин объектиси бир гана материянын кыймыл формасы болбостон, алардын байланышы жана өз - ара аракеттери болуп саналат.

Илимде тынымсыз жаңы идеялар пайда болуп жыйырманчы кылымдын аякташы адамзатты коомдук, жаратылыштык, социалдык, экономикалык маселелерге жаңыча илимий ой жүгүртүүнүн ыкмаларын камтыган илимдин булактарын мезгил өзү талап кылууда.

Ал эми бүгүнкү күндө илим изилдөөнүн эмпирикалык тажрыйбаларына, коомдун жана жаратылыштын эволюциясынын универсалдык закондоруна, объективдүү дүйнөнүн мыйзамдарына, так методдорго терең негизделген синергетика илими менен өзүнүн катарын толуктады.

Ошондуктан булар өнүгүүнүн закон ченемдүүлүгүнө жараша такталып, жаңы форма менен байып жана алмашып турат.

* * *

¹ Косарев А. Философия мифа. Мифология и ее эвристическая значимость. М., 2000, с.190

Из истории изучения немецкого языка как иностранного в системе образования Кыргызстана

Немецкий – родной язык более чем 100 млн. человек. Почти каждая десятая книга, выпускаемая в мире, написана на немецком языке. Среди языков, с которых делаются переводы, немецкий язык занимает третье место после английского и французского. Вместе с тем немецкий – это тот язык, на который больше всего переводится. Немецкий язык как официальный язык функционирует в Австрии, Люксембурге, Швейцарии и ФРГ.

Почти во всех европейских странах интеллигенция свободно владеет немецким языком.

Немецкий язык – один из основных международных языков. Его изучают все народы как международный язык.

Подготовку учителей немецкого языка как иностранного языка для общеобразовательных школ Кыргызстана начали осуществлять в пятидесятых годах 20 века в ведущих вузах Кирг. ССР: в Кыргызском государственном университете, в Кыргызском женском педагогическом институте, в Ошском государственном педагогическом институте. В это время более 100 тыс. учеников школ Кыргызстана изучали немецкий язык как иностранный язык.

В начале 60-х годов по решению Минпроса Кирг. ССР началось создание оригинальных учебников по немецкому языку для 5-7 классов кыргызских школ.

Были созданы авторские коллективы по написанию учебников немецкого языка для национальной школы в составе Фищ М.В., Фохт Я.И., Шлегель М., Джумабаева К.Ж., Джолдошбеков А.Дж., Чойбекова Р.

Наибольшее распространение и переиздание получил учебник «Немец тили» кыргыз мектептеринин 8-10 класстары үчүн окуу китеби» Джолдошбеков А.Дж., Гольдкамер А.Р., выдержавшие с 1975 по 1986 гг. несколько переизданий.

В 1975 г. в республиканской библиотеке Кирг. ССР им Н.Г. Чернышевского фонд литературы на немецком языке составлял около 20 тыс. экземпляров. В 1986 году в республиканской государственной библиотеке им. В.И. Ленина насчитывалось около 33 тыс. экземпляров на немецком языке. Библиотека получала 10 наименований газет и 78 названий журналов на немецком языке и вела книгообмен с пятью библиотеками ГДР и пятью библиотеками ФРГ.

Все это способствовало улучшению изучению немецкого языка в Кыргызстане.

В улучшение изучения немецкого языка в Кыргызстане как иностранного существенный вклад внесли международные связи Кирг. ССР и ГДР в подготовке преподавателей немецкого языка и совершенствовании знаний по немецкому языку и литературе.

Преподаватели и доценты Кирггосуниверситета, Кирженпединститута, Кирггосинститута физической культуры, Фрунзенского политехнического института выезжали в ГДР на международные курсы преподавателей немецкого языка для участия в семинаре германистов, прохождения научной стажировки.

На международных курсах преподавания иностранного языка совершенствовали свои знания по немецкому языку и литературе Н.И. Сорокина /ШПИ, 1969/, Л.А. Ченцов, Л.Н. Мамонтова /ОГПИ, 1970/, А.М. Плутинский /КГФК, 1974/, Р.Чанатов, И. Тихонов /КГУ, 1983/.

На семинаре германистов, проходившем в ГДР, были Г.П. Малоофеева /КГИФК, 1969/, А. Джолдошбеков /КГУ, 1970/, М.П. Карпачева /ФПИ, 1972/, К. Умаров /ФПИ, 1979/.

Студентки Киргженпединститута им. В.В. Маяковского, К. Эргешова, Г. Иманкараева /1986/, Р. Абдыкадырова, Д. Абдыжапарова, М. Турдугулова, С. Аманатова /1973/, С. Ордобаева /1974/ и другие обучались на специальных курсах усовершенствования немецкого языка. Студентки этого же института И. Юсупова, Ш. Алиева, Т. Токтосунова /1977/ были направлены в Йенский университет для прохождения полного курса обучения /4 года/. Отдельные выпускники Йенского университета работают в вузах Кыргызстана.

Преподаватели немецкого языка республики, находясь на стажировке в ГДР, собирали научный материал для диссертационных работ. Преподаватели вузов также регулярно участвовали в семинарах германистов в ГДР.

В августе 1993 года между суверенной Кыргызской Республикой и ФРГ было заключено соглашение о культурном сотрудничестве, часть статей которого отводилась вопросам образования. Спустя месяц последовало новое соглашение Кыргызстана и Германии, касающееся направления немецких преподавателей в кыргызстанские школы. Правительство ФРГ и Союза немцев зарубежья организовало и финансировало командировки преподавателей немецкого языка из Германии для проведения занятий в местах компактного проживания немцев, снабжало учебниками, вспомогательными материалами и техническими средствами курсы разговорного немецкого языка, созданные при детских садах, общеобразовательных и воскресных школах, высших и средних учебных заведениях. В 1992-1994 годы в Кыргызстане работало 77 учителей, 7 консультантов и 4 методиста. Практически одновременно, осенью 1993 г., 20 кыргызстанских учителей и преподавателей выехали в Германию по программе ДААД на краткосрочные курсы повышения квалификации в институт языка Гете (один из крупнейших университетов в ФРГ).

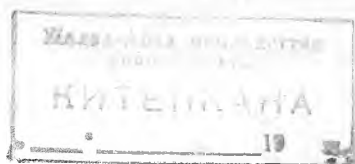
В 1998 г. в Германию из Кыргызстана выехало 42 человека (из них 12 человек по линии ДААД на годичное обучение). В 1996-1999 годах в вузах КР работало 4 преподавателя из ФРГ – двое в КГНУ, БГУ и КГПУ.

В 1999 г. во многих вузах и школах КР широко отмечалось 250-летие великого немецкого поэта И.В. Гете. Имя поэта было присвоено гуманитарной гимназии №23 г. Бишкека; немецкому читальному залу, где был установлен барельеф великого поэта. В БГУ в связи с этим событием прошла международная научно-практическая конференция «И.В. Гете и развитие мировой литературы».

Таким образом, и сегодня немецкий язык как иностранный язык пользуется определенной популярностью и является средством укрепления взаимоотношений народов Кыргызстана и Германии.

В мае 1993 года преподаватели-методисты Союза немцев зарубежья содействовали проведению городской олимпиады по немецкому языку среди учащихся общеобразовательных школ Бишкека. В марте 1994 года в Бишкеке состоялась вторая городская и первая республиканская олимпиады по немецкому языку при участии немецких специалистов – языковедов Г. Барнбек, Р. Барнбек и Н. Лотце-Раукес. Победители были награждены подарками Германского посольства в Кыргызстане и Центра немецкой культуры.

В октябре 1994 года в Бишкеке в «Дни немецкой культуры в Кыргызстане» состоялся республиканский семинар учителей немецкого языка средних школ, в котором приняли участие немецкие специалисты: Г. Барнбек (советник МО КР по проведению немецкого языка), Р. Барнбек, Х. Стефан, А. Кнудель, М. Штирнер, работавшие в рамках программы «Помощь учителю немецкого языка в Кыргызской Республике».

В октябре 1995 года в Национальной библиотеке КР проходила книжная выставка, посвященная вопросам культуры, науки и образования, которую открыл министр иностранных дел ФРГ К.Кинкель.

В 1994-1995 годах в Германию из Кыргызстана по программе ДААТ выехало 73 человека, большая часть из них на краткосрочные курсы в институт им. Гете, оказывающим содействие вузам и школам Кыргызстана в изучении немецкого языка и представлении набора специальной литературы и аудиовизуальных средств для его освоения.

В 1996-1997 годах в Германию из Кыргызстана на различные сроки обучения выехало 78 человек: 44 человека по линии ДААД, 24 студента на один год обучения, 4 преподавателя на недельные курсы, 2 студента на семинар и 4 аспиранта на научно-исследовательскую работу.

В феврале 1998 года в республиканской библиотеке им. К.Баялинова начал функционировать немецкий читальный зал, на церемонии открытия которого присутствовал Президент ФРГ Роман Херцог, передавший в дар от института им. Гете около 2 тыс. книг на немецком языке.

Литература

1. Культура Казахстана история современности. Материалы международной научно-практической конференции. Алматы – 9 – 11. Октябрь 1998 г., Алматы, 1999, с.196
2. И.В. Гете и развитие мировой литературы. Материалы международной научно-практической конференции посвященного 250-летию со дня рождения И.В. Гете 26-27 октября 1999 г. часть 1. Бишкек, 2002, с.115
3. Из истории немцев Кыргызстана. Об. Документов и материалов // сост. А.Т. Бектурова, Д.Ш. Кызаева. Под общ. ред. А.А. Айсфельда. Бишкек, Шам, с.200, 563
4. Кенешбеков К.А. Из истории международных отношений Кыргызстан и Германии (XIX-XX вв.). Бишкек, Илим, 1999, с.56-57
5. Халаянский И.В. Из истории международных отношений Кыргызской Республики в сфере образования (1992-1994 г.). Бишкек, 2000, с 48-49

* * *

Оморов А.О.

Эвфемизмдердин стилистикалык табияты

Кыргыздын жалпы элдик жана адабий тилинде кеп агымына түшкөнгө чейин эле стилистикалык боектуулугу даана байкалып, мазмунуна этикалык, эстетикалык, философиялык маанилерди камтыган, эквиваленттерине (синонимдик жуптарына) салыштырмалуу эмоционалдык-экспрессивдик сапаты, стилистикалык мүмкүнчүлүгү (айрым көркөм, сүйлөшүү стилдеринде) күчтүү өнүккөн лексикалык бирдиктер, синтаксистик туюнтмалар арбын. Мындай лингвистикалык каражаттар тил илиминде лексикологиянын, фразеологиянын жана стилистиканын объектисинде каралып, алардын жаралышы, классификацияланышы жана функцияланышы боюнча түрдүү пикирлер (Ж.Мамытов, З.Кулумбаев. Азыркы кыргыз тили. Ф., 1971. 27-28-б., Э. Абдуллаев. Азыркы кыргыз тили. Б.: Кыргызстан, 1998. 175-179-б., Т. Аширбаев.

Кыргыз тилинин стилистикасы. 2-китеп, Б., 2000. 168-176-б.) айтылып, эвфемизм, табу, тергөө сөздөрү деген терминдер менен аталып жүрөт.

Бул тилдик каражаттардын лексика-семантикалык, грамматикалык структурасы, стилистикалык коннотациясы менен стилистикалык, функциясы, эмоционалдуулугу жана экспрессивдүүлүгү бири-бирине окшошкону менен белгилүү деңгээлде айырмачылыктары бар. Айрыкча, кыргыз адабий тилиндеги эвфемизм, табу жана тергөө сөздөрүндө жогоруда көрсөтүлгөн жалпылыктар менен бөтөнчөлүктөр даана сезилет. Белгилүү филолог-окумуштуу Т.Аширбаевдин: «Табу – диний түшүнүк, ал дүйнөгө болгон көз карашы менен түпкүлүгүндө байланышса, тергөө сөздөрү улуттук каада-салт менен байланышат» деген пикирине макул болбой коюуга болбойт. (Т.Аширбаев. Кыргыз тилинин стилистикасы: Фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика-Б., 2000. 173-б.). Ал эми эвфемизмдер «адамдын айтууга дити барбаган оор, орой жана суук, ачуу сөздөн пикир алышууда куткаруучу каражат болуп саналат.» (Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы.-Б., 1997. 86-б.). Демек, сөздөрдүн лексика-семантикалык бул топторуна кирген тилдик каражаттар кептин стилин жана подстили жаратуучу касиетке ээ болсо, экинчиден, автордун окуяга, кубулушка, көүнүшкө, каарманга болгон мамилесин, көз карашын билдирет, анткени мындай лексикалык деңгээлдердин пайда болушуна тотемизм, анимизм (тигил же бул күчтөн коркуу, чочулоо, урматтоо, сыйлоо, ишенүү, жек көрүү, жийиркенүү, ж.б.) себеп болгон.

Улутубуздун психологиясына өзгөчө таасир эткен түшүнүктөрдүн тилдик каражаттарда эвфемистик мүнөздө чагылдырылышы адабий тилибизде бир топ өнүккөндүгү байкалат. Белгилүү деңгээлде эвфемизмдер функционалдык стилдердин баарында реализацияланганы менен сүйлөшүү жана көркөм стилдерде гана кеңири функцияланат жана стилистикалык табиятынын көп кырдуулугу көрүнөт.

Эвфемизмдердин табияты – этикалуу, эстетикалуу мазмунга ээ болушунда жана анда табиятынан эмоционалдык маанинин, экспрессивдүү сапаттын бар экендигинде. Ошондуктан көркөм сөз өнөрүндө алар абдан натыйжалуу колдонулат жана эвфемизмдердин пайда болуу булактарынын негизгиси акын, жазуучулардын көркөм чыгармалары болуп эсептелет. Белгилүү акын А.Токомбаев «Кандуу жылдар» романындагы «өлүм» түшүнүгүн «өмүр бизден өтүп кетсе, эл эмгектен эскерсин» деген индивидуалдык эвфемизми менен баштаса, Тоголок Молдо, Айгандын уулунун өлүмүн анын каарынан коркуп эч ким угуза албай турганда, «тулпар качты», «шумкар качты», «көл бөксөрдү», «жер бөксөрдү» деген эвфемизмдер менен угузат. Бул өзгөчө тил бирдиктеринин көркөм кептеги стилистикалык кызматы – айтууга дит барбаган трагедиялык түшүнүктөрдүн аталышын башка тилдик туюнтмалар менен сылык-сыпаа туюнтуу, көркөм чыгармага эмоционалдык маани берүү менен анын эстетикалык кунарын арттыруу, кептин маданияттуу болушун камсыз кылуу.

Кыргыз адабий тилин, анын ичинде, лексикология менен фразеологияга чоң эмгек жумшаган тилчи-окумуштуу А.Сапарбаев эвфемизмдерди тематикалык жактан төрт топко. (1. Боюнда бар аялдарга жана төрөткө байланыштуу; 2. Үй-бүлө турмушка жана аял затына байланыштуу; 3. Айрым бир айтууга мүмкүн болбогон сөздөрдүн ордуна колдонулуучу; 4. Өлүмгө байланыштуу эвфемизмдер)

белет да, колдонулуш, функцияланыш өзгөчөлүктөрүнө карай: а) чөйрө үчүн орой, айтууга ылайыксыз; б) орой, олдоксон, айтууга дит барбай заарканган сөздөрдү алмаштырган жана ушул эле маалда көркөм каражат катары колдонулган эвфемизмдерди белгилейт.

Дүйнөдөгү бардык эле элдер сыяктуу кыргыз элинде да «өлдү» деген сөздү тике, түз маанисинде айтуу өтө оор жана жагымсыз эсептелет. Ошон үчүн бул кубулуштун номинативин башка сөздөр менен алмаштырып айтуу адатка айланган, дааналап айтканада, *көз жумду, кайтыш болду, көзү өттү, узап кетти, үзүлдү, дүйнөдөн кайтты, о дүйнө кетти, чарчады, учуп кетти, шейит кетти, мерт болду* делинет.

Профессионал акын, жазуучулар «өлүм» түшүнүгүнүн номинативин өз чыгармачылыгында көркөм образдарды түзүү үчүн эвфемизмдердин ар кандай синонимдик жуптарын эмоционалдык – стилистикалык боектуулугуна ылайык ар түрдүү денгээлде колдонушат.

Акын Жолон Мамытов да бул түшүнүктү айтууда түзгөн образдарынын жаш өзгөчөлүгүнө, мүнөзүнө ылайык сезим күүсүн берүү максатында синонимдеш эвфемисттик жуптардын ичинен керектүүсүн тандап иштеткен.

Мисалы, акын Жоомарт Бөкөнбаевге арнаган ырында:

Түбөлүккө бир чекитти тиктетип

Койгон аны скульптор.

Турат акын Дзержинск багын пааналап,

Ойрон болгон жашын ойлоп

Салып бүркүт кабакты ..., - дейт

Бул ырда Ж. Мамытов «өлгөн» сөзүнүн ордуна *ойрон болгон – көз жумган – кайтыш болгон – көзү өткөн – каза болгон – дүйнөдөн кайткан – о дүйнө кеткен* деген эвфемизмдердин синонимдеш жуптарынын ичинен *ойрон болгон* эвфемизмин тандап алганынын стилистикалык максаты, өзүнчө бир себеби бар, анткени *ойрон болуу* тилдик туюнтмасы - жаш кетүү, же кырсыктан каза болуу түшүнүгүнүн оттенкасын берген лексикалык бирдик. Чындыгында, акын Жоомарт Бөкөнбаев кино тартуу боюнча көл кылаасында командировкада жүрүп, отуз төрт жашында автокатастрофадан мерт болот.

Мындан сырткары «Акын жана тиран» деген ырында «өлүм» сөзүнүн ордуна *көзү өткөн* жана *шейит кеткен* эвфемисттик жуптарын колдонот. Көзү өтүү эвфемизми эмоционалдык – экспрессивдүүлүгү жана стилистикалык боектуулугу жагынан синонимдеш башка жуптарынын ичинен айырмаланып, жашы жогору, эл – журттун ичинде кадыр – баркы, салмагы бар адамдардын өлүмүн билдирсе, *шейит кетүү* эвфемизми бир жагынан казатта (газаватта) же кимдир бирөөнүн колунан эч күнөөсү жок о дүйнө кеткендердин өлүмүн туюнтат.

«Акын деген бечара го кур дымак

Сарайы жок, белге түйгөн пулу жок, -

Деп падыша увазирге сыр курат, -

Же түгөттүн шейит кетсе куну жок, - деген падышанын сөзүнө увазир: «Анткен менен анын тоодой данкы бар,-» деп жооп берет. Падышанын акынды таап келгиле деген буйругун аткаруу үчүн кеткен желдеттер кайра келгени, акындын азыр жок экендиги мындайча баяндалат:

«Эл ичинде сөзү бар да өзү жок,

*Бул дүйнөдөн эбак көзү өтүптүр,
Көмүлүштүр, көктөлүштүр» – деген жооп
Чай кайнамда падышага жетиптир.*

Көрүнүп тургандай, Ж. Мамытов бул ырында «өлүм» сөзүнө байланыштуу пайда болгон эвфемизмдерди стилистикалык оттенкаларына ылайык ырдын мазмунуна жана көркөм образдарга ыктуу иштеткен.

Жолон Мамытов өз өмүрүнөн эрте кеткен белгилүү искусство ишмери Т. Турсунбаеванын көркөм образын түзүүдө, анын өлүмүн айтууда такыр башка эвфемисттик бирдиктерди, тактап айтканда:

*...Сыймыгыбыз колдон учуп кеткенче
Сыйыбызды, сөзүбүздү аяппыз.*

*.....
Чексиздикке эрте учаарын ким билди
Салып коюп сансыз журтун арманга?*

*.....
Өзүн кетип кайтпастыкка жашынып,*

Калды элесин сезимдирге басылып...-, сыяктуу индивидуалдык эвфемизмдерди колдонот.

Акын «төрөлүү», «өлүү» түшүнүктөрүн кайсы бир стилдерде, жанрларда алмаштыра ала турган жарык дүйнөгө келүү, жарык дүйнөдөн кетүү сыяктуу эвфемисттик конструкциялардын айрым компоненттерин ыр курамына киргизбей коюу менен ырларынын көркөмдүк деңгээлин жогорулаткан жана көп сөздүүлүктөн кутулуп, сандан сапатка өткөн:

*Бир байкасам, сансыз үмүт ташталган,
Ааламдарга учмай эбак башталган.
Ким бирөөнүн келээрине дүйнөгө
Балким менин кетээриме аз калган.*

Эвфемизмдер деле башка тилдик бирдиктер, лексиканын айрым катмарлары (тематикалык жана семантика – стилистикалык топтору) сымал бардык элдердин тилинде мурунтан эле калыптанып, адам турмушун, ой- сезимдерди чагылдырууда түрдүү стилистикалык функция аткарып, коомдун өнүгүшү менен улам жаңыланып келе жаткан лингвистикалык кубулуш жана турмуштун бардык чөйрөлөрүн, адамзат коомунун ар кандай социалдык топторун тейлөө мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Кыргыз элинин, жалпы эле мусулмандардын салтында жана менталитетинде ичкилик ичүү, мас абалында ата – эненин алдында, эл арасында жүрүү интеллектуалдуу адам үчүн уят көрүнүш болгон, анын үстүнө исламда алкогольдук ичимдиктерди ичүүгө тыюу салынган, дагы бир жагынан, аракеттик адамзат коомунда бардык нерсеге кедергисин тийгизип, уят - сыйыттан кетирет, ошону үчүн таланттуу сатирик Р. Шүкүрбековдун алкоголь ичимдигине байланыштуу ыры эл арасына кенири таркап, арактын атын айтуудан заарканышкандар аны жийиркенүү, жек көрүү менен «жинди суу» дешет, ал эми аны жакшы көргөндөр да тике айтуудан жалтанышып, бир жагынан сүймөнчүлүк менен башка тамак – ашка теңебей, «ак – молдо», «бөдөнөнүн сүтү», «ак - чай» деп тергешет. Ошентип арака байланышкан Р. Шүкүрбековдун индивидуалдык эвфемизми жалпы элдик

тилдин лексикалык коруна кирип, стилистикалык коннотациясы, семантикалык оттенкасы жагынан арак түшүнүгүн аң-сезимге чагылдырууда айырмаланган тилдик каражат катары кептик ишмердикте кеңири колдонулуп жүрөт.

Акын Ж. Мамытов да алкоголь темасына кайрылып, бир ырында:

Арак деген айлап – жылдап акырын,

Алып тынат акылмандын акылын, - дейт. Ал эми «жинди суунун» айынан сарсанаага түшүп отурган энесине берген убада - ырында:

Бир байкасам тун, оту өчкөн кемеген,

Ойго тунуп отурасың, эне, сен.

Ошол ачуу суюктукту экинчи

Оозума албай коёюнчу эмесем! – деп, алкоголь түшүнүгүн ачуу суюктук сөз курамы менен алмаштырып, оюн жымсалдап эмоциялуу берүүгө жетишти жана индивидуалдык эвфемизм жаратты, ырына ошол өзү жараткан эвфемизми менен көркөмдүк пайда кылды, кыскасын айтканда, Ж. Мамытов эвфемизмдердин стилистикалык табиятын чыгармачылык өнөрканасында бөтөнчө ык, өзгөчө поэтикалык табит менен иштетип кыргыз адабий тилинин лексикалык корундагы эвфемизмдерди сандык жана сапаттык жактан байытканына жогорудагы мисалдар далил болот.

Ошентип, эвфемизмдердин стилистикалык табияты башка тил бирдиктеринен айырмаланып, колдонулуш чөйрөсү функционалдык стилдердин сүйлөшүү, көркөм публицистикалык стилдерине кеңири таралган жана көркөм кепте даяр материал болуп пайдаланылат. Экинчиден, А. Сапарбаевдин сөзү менен айтканда: «Эвфемизмдер сөздөрдүн колдонулуш даражасын, маанисин байытат, кептин жумшак, сылык жана жагымдуу берилишин камсыз кылат. Ушул эле маалда айтыла турган ойду окуучу же угуучуга сылык, жатык жана элестүү жеткирүүгө өбөлгө түзөт, кептин эмоционалдуулугун жана эстетикалык татымын арттырат. Кыскасы, алар адамдын айтууга дити барбаган оор, орой жана суук сөздөн пикир алышууда куткаруучу каражат болуп саналат.» (Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Б. 1997 ж. 86- бет).

* * *

Сатыбалдиева Г.А.

Лингвистическая природа стилистического приема гиперболы

Слово «стиль» (англ. style) происходит от латинского stilos. Стилистика представляет собой анализ экспрессивных (или используемых в качестве экспрессивных) средств языка.

Стилистика рассматривает целесообразность использования имеющихся в языке, соответствующих его нормам средств для тех задач, которые стоят перед участниками общения. Она ставит целью способствовать осознанию того, как лучше использовать возможности, предоставляемые языком. Она рассматривает языковые явления со стороны их значение и экспрессии, оценивая, насколько они пригодны до того, чтобы точнее и ярче выразить известную мысль.

Стилистическая лексикология исследует выразительные возможности слов, принадлежащим к различным функциональным и этимологическим слоям лексики.

Большинство слов, составляющих лексику любого языка, не обладает никакой стилистической окраской, не вызывает никаких определенных ассоциаций с той или иной сферой употребления языка. Такие слова сами по себе стилистически нейтральны, и только употребление их в фигурах речи, превращает их в изобразительные и выразительные на средства языка.

В. В. Виноградов писал, что стилистика включает в себя три круга исследования, которые взаимно соприкасаются и пересекаются:

- а) стилистика языка;
- б) стилистика речи;
- в) стилистика художественной литературы (индивидуальная стилистика).

В рамках данной классификации стилистика языка факты стилистической выделенности и стилистической принадлежности слов, фразеологизмов, особой стилистической функции грамматических форм, синтаксических конструкций, а также функциональные стили языка, их взаимодействие и сосуществование в языке.

Стилистика речи изучает многообразие жанрово-ситуативных стилей. На формулировке Виноградова, «на долю стилистики выпадает задача разобраться в тончайших различиях семантического и экспрессивного характера между разными жанрами и общественно обусловленными нитями устной и письменной речи. Ведь такие композиционные формы современной устной речи, как, например, выступление на дискуссиях, лекциях, консультациях, пресс-конференциях, доклад, беседа с той или иной аудиторией и т. п., обычно строятся на многообразном чередовании и смешении, взаимопроникновении элементов разговорного и книжного языка».

Стилистика художественной литературы изучает специфику речи художественных произведений, индивидуально-авторские стили отдельных писателей и поэтов (диалекты), особенности стиля литературных направлений.

Один из основоположников стилистики как науки Ш. Балли также говорил о трех стилистических, но совершенно в ином плане: он выделял «особую стилистику», которая исследует стилистические проблемы речевой деятельности вообще; «частную стилистику», занимающуюся вопросами стилистики конкретного национального языка; и «индивидуальную стилистику», рассматривающую экспрессивные особенности речи отдельных индивидов.

Как мы видим, любая стилистика занимается целостными речевыми образованиями и выходит на уровень текста, становясь, таким образом, стилистикой текста и смыкаясь с такой лингвистической дисциплиной, как теория (или лингвистический) текста.

Если существует стилистика определенного национального языка, то ее можно сравнить со стилистикой другого языка. Таким образом можно говорить о сопоставительной стилистике, которая имеет практический и теоретический аспекты. Практическая стилистика изучает выборы, предпочтения, которые должен сделать говорящий, переходя с одного языка на другой при обучении или на другой при обучении или переводе. Наблюдения над выбором отдельных форм приводят к обобщениям, которые формулируются, как правила стилистики и изучает теоретическая стилистика.

Литературоведческая стилистика исследует эстетическую функцию различных выразительных средств, используемых в литературно-художественной речи. Цель этого исследования – выяснить, какова функция этих выразительных средств в общей стилистической системе того или иного писателя или литературного направления, каковы связи этих средств, рассматриваемых в их непосредственной конкретности, с идейным содержанием художественного произведения. Литературно-художественная речь, разумеется, также входит в круг исследования лингвистической стилистики, наравне с

разговорной речью и другими функциональными вариантами единого общенационального языка.

Принципы стилистического анализа, в общем, одинаковы для любого языка. Однако каждый язык обладает своей собственной национальной спецификой – своими традициями словоупотребления, именно ему присущими грамматическими и фонетическими особенностями, фразеологическими связями и т. п. Поэтому конкретная языковая реализация общих стилистических категорий в каждом языке отличается особым своеобразием.

Необходимо также иметь в виду, что стилистический анализ не сводится к простой регистрации или описанию внешних стилистических приемов; целью его является выяснение того, каким образом употребление этих стилистических приемов в речи связано с общей идеологической, эмоциональной или художественной установкой говорящего или пишущего. Разумеется, такой анализ возможен лишь после предварительного ознакомления с самими формами этих стилистических приемов. Обычно принято проводить различие между литературоведческой и лингвистической стилистикой. Однако конечные цели литературоведческого и лингвистического стилистического анализа действительно неодинаковы.

Тропы (от греч. Tropos – поворот, оборот речи), в стилистике и поэтике употребление слова в образном смысле, при котором происходит сдвиг в семантике слова от его прямого значения к переносному. На соотношения прямого и переносного значений слова строятся три типа тропов: соотношение по сходству (метафора), по контрасту (оксиморон), по смежности (метонимия). В художественных текстах тропы – различные способы словопреобразования (от слова к образу) и соотношений между ними. Тропы закрепляют в слове особенности индивидуального восприятия реальности и являются важными элементами художественного мышления. Виды тропов: метафора, метонимия, синекдоха, гипербола, литота, эпитет и др.

Гипербола как одна из особенностей художественной речи привлекала внимание исследователей древних времен. При этом мнения ученых на природу гиперболы различны. Так, например, Д. Э. Розенталь дает следующие определения: «Гипербола - образное выражение, содержащее преувеличение размера, значение и т. д. какого-либо предмета, явления». Н: В сто сорок солнц закат пылал (Маяковский). О. С. Ахманова определяет гиперболу следующим образом: «Гипербола – англ. hyperbole, фр hyperbole. нем. hyperbel. исп. hyperbola». Фигура речи, состоящая заведомо преувеличении, усиливающим выразительность, придающим высказываемому эмфатический характер. Н: Я вас не видел сто лет. Тысячу раз простите! Шампанское стаканами тянул.

– Бутылками – с – и пребольшими

– Нет –с-, бочками сороковыми.

О. С. Ахманова вносит еще такое понятие как гипербола восточная (англ. oriental hyperbole). Специфический вид гиперболы, характерный для некоторых жанров литературы, использующих восточный колорит. Н: Смотри! Этот увеселительный дворец, созданный великим умом хана, оправдывает мою хвалебную песнь. Это здание его радушием, подобно солнечному сиянию, озарило Бахчисарай.

Арнольд И. В. дает следующую характеристику лексического значения слова, под которым понимает реализацию понятия, эмоции или отношения средствами языковой системы.

Денотативное и коннотативное значение. Денотативное значение называет понятие. Через понятие, как известно, которое, как известно из теории отражения, отражает действительность, денотативное значение соотносится с внеязыковой действительностью.

Коннотация связана с условиями и участниками общения, в нее входят эмоциональный, оценочный, экспрессивный и стилистический компоненты значения.

Принимая в русле так называемых традиционных направлений в языкознании интерпретацию лексического значения интеллектуальной сущности, закрепленной за внутренней формой слова, восходящей к А. И. Смирницкому и его школе, значительная часть отечественных языковедов считает в то же время неправоверным отождествление отражательных категорий (восприятий, ощущений) с категорией знания, ибо отражательные категории не могут быть отнесены к материальным предметам. Значением материальных предметов, считает Т. П. Ломтев, являются другие материальные предметы внешнего мира, которые, в свою очередь, становятся значением знаков естественного языка только через отражение в человеческом сознании.

Действительно, объективная реальность отражается человеком в ощущениях, восприятии, представлениях, понятиях и выражается в словах. Действительность отражается не языком, а мышлением, которое представляет собой форму отражения действительности, протекающую в понятиях, суждениях, умозаключениях.

Итак, лексическое значение может быть определено как субстанция, представляющая собой материально-языковой способ соотносительных со словами понятий, предметов (действий, качеств и т. п.) объективного мира, закрепленная в нашем сознании за внутренней, идеальной стороной слова.

Стилистическое содержание слова может быть реализовано значениями, которые примерно квалифицировать как значения эмоциональной, оценочной и экспрессивно-образной направленности.

Понятие оценочности чаще всего рассматривается нерасчлененной с понятием эмоциональности; термины «эмоциональность» «экспрессивность» также нередко употребляются синонимично, для выражения «субъективно-характеристической и идейной окраски».

Речь экспрессивна, - пишет В. Н. Михайловская, - если она богата междометиями, эмоциональными усилительными частицами и наречиями, вульгаризмами и т. д.

Рассмотрим предполагаемую классификацию эмоциональности, оценочности, экспрессивной образности.

В плане изучения характера стилистических значений – это те эмоции чувства, которые возникают в связи с процессами, связанными с познавательной деятельностью человека – ощущениями, восприятиями, представлениями, мыслями, обусловленными объективными качествами предмета, но отражающему не сами предметы, а отношение к ним самого человека. «Экспрессивно-стилистическая окраска – это не окраска слова, как звукового комплекса, а та призма, сквозь которую воспринимается «смысл», связанный с данным звуковым комплексом» (Д. Н. Шмелев. М., 1964, стр. 111).

От эмоционально окрашенной лексики, выражающей, помимо понятийно-предметной соотносительности, эмоциональное отношение носителей языка к предмету высказывания, мы ограничиваем, с одной стороны, слова, называющие чувства и эмоции, а с другой – слова, выражающие сами эмоции и волевые побуждения (междометия). Характер отражения объективной действительности в словах, называющих понятия и предметы объективного мира, и в словах, называющих чувства и эмоции, оказывается абсолютно одинаковым.

С эмоциональной лексикой не следует смешивать слова, называющие эмоции или чувства. Например: *fear, delight, gloom, cheerfulness, annoy* и слова эмоциональность которых зависит от ассоциаций и реакций, связанных денотатом. Например: *death, tears, blood, gain*.

1. Now there's a smile you could die from (The Path of thunder. p. 9).

2. I've had a thousand thought for what you're feeling, Rye she raised for mental eyes and he saw tears sparkling on her lashes. («Twice loved». p. 115).

Оценка, как лингвистическое понятие, определяется нами как закрепленное в семантической структуре слова оценочное значение, которое реализует отношение языкового коллектива к соотносительному со словом понятию или предмету по типу хорошо-плохо, одобрение-неодобрение и т.д.

Слово обладает оценочным компонентом значения, если оно выражает положительное или отрицательное суждение о том, что оно называет, т.е. одобрение или неодобрение (time-tested method, out-of-data method).

Например: "I'm glad is someone in the world who is quite happy, muttered a disappointed man as he gazed at the wonderful statue (Happy Prince p27)".

Экспрессивность, в частности, художественной речи определяется как «высшая степень образности».

Слово обладает экспрессивным компонентом значения, если своей образностью или каким-нибудь другим способом подчеркивает, усиливает то, что называется в этом же слове или в других, синтаксически связанных с ним словах. Например:

1) The young King was in his own chamber, and through the window he saw the great honey-colored moon hanging in the dusky sky.

Или в следующих словосочетаниях: Glossy ivy, hot tears caked snow.

Непрерывное условие экспрессивной образности слова – одновременное восприятие перенесенного признака и новой номинации слова. Только такое совмещение ввиду сохранения предметно-конкретных представлений и признаков, делающих восприятие более конкретным, чувственно-осознаваемым и создает экспрессивно-образное представление, а в лингвистических терминах – экспрессивную образность.

Например: pitiless sunlight, a low dreamy air.

Различие в семантической структуре слов с эмоциональным и оценочным значением, с одной стороны, и слов с экспрессивным, с другой, заключается в том, что семантическое целое первых двух групп складывается из совокупности понятийно-предметного и эмоционально-оценочного значения и может быть выявлено методом компонентного анализа. Семантическое производное экспрессивно образных слов основывается на семантическом сдвиге, который происходит в результате переименования.

Для увеличения экспрессивности используются некоторые интенсификаторы: (all, ever, even, quite, really, absolutely, so).

Например: His face was beautiful in the moonlight that the little swallow was filled with pity.

Эмоциональные, экспрессивные, оценочные и стилистические компоненты лексического значения нередко сопутствуют друг другу в речи, поэтому их часто смешивают, а сами эти термины употребляют как синонимы или используют термин коннотивное значение.

Коннотация – это тот компонент семантики языковой единицы, с помощью которого выражается эмоциональное состояние говорящего и обусловленное им отношение к адресу, объекту и предмету речи, ситуации, в которой осуществляется данное общение и которые называются в логико-предметном значении этой единицы.

Одной из трудностей семасиологического исследования эмотивности является взаимоинтерпретируемость метапонятий: номинации эмоций, выражение их (словом) и описание (передача) эмоций в тексте / высказывании. Выражение отражения эмоций в семантике слова об эмоциях.

Например: love, disgust, hatred, anger, horror, happiness, и эмоциональным (в случаях эмотивной номинации): darling, smashing, swine, niger, worn (в человеке), при котором сама эмоция не называется, но манифестируется в семантике слова, передающей через косвенное обозначение эмоциональное состояние говорящего, его чувственное отражение денотата и переживание этого отражения. Например: 1. The heat of his love made her feel like a plant under a burning sun. (Tess of the d'Urbervilles. P.7). 2. When we returned an hour later, his eyes were gleaming with a peculiar excitement. ("Selected stories". P.24)

Эмоции - это оценка, без оценочного отношения эмоций не бывает. Оценочная сема (объективная или субъективная по отношению к данному референту) извлекается из набора субстанциональных признаков.

Необходимо принципиально различать спонтанное языковое выражение эмоций и осознанное выражение. В словарном корпусе английского языка имеются специальные лексические единицы, передающие описательно-эмоциональное состояние характеризуемого. К ним относятся: наречия, описывающие эмоции:

например: icily, viciously, lovingly, furiously, desperately, contemptuously, firely, comely garden.

Глаголы, описывающие эмоции говорящего:

например: to walk, to shriek, to squeal, to whine, to groan, to snap, to grunt, to snort, to bark, to snarl, to shrill, to explode, to swear, to spit, to blaster и другие глаголы эмоциональной речи и не речи: to hate, to love, to despise, to adore, to awe, etc.

Существительные, куда включаются и все термины эмоций с предлогом with: например: with love /malice/hate/contempt/disgust, etc. существительные, обозначающие физиологические проявления эмоций: tears, laughter, smile, choking, paleness, grimace, redness, etc, bitterness, scorn, joy;

прилагательное: например: angry, scornful, tender, loving, happy, joyous, glad, pale, etc.

В силу особенностей своей семантики прилагательные, как часть речи, представляют собой материал для выявления коннотативных признаков.

Определенный субъективный характер оценочных прилагательных придает им коннотативную направленность. Однако, с другой стороны, неустойчивый характер денотативного аспекта их лексического значения и зыбкость границ между денотативным и коннотативным аспектом семантики оценочных прилагательных затрудняли отбор материала. Поскольку прилагательные не имеют своей сферы референции, то на выражение того или иного лексико-семантического варианта прилагательного в речи воздействует семантика существительного, с которым оно сочетается. При сочетании с существительным конкретной семантики прилагательные чаще актуализируют денотативное значение, а с абстрактными, событийными существительными в основном реализуются коннотативные компоненты.

Интерпретация коннотации как явления второстепенного и, следовательно, необязательного представляется не совсем верной, т.к. речь не может состоять только из констатации фактов; говорящий привносит при этом и свое отношение к высказыванию, невольно оценивает его и выражает свои чувства, в процессе номинации в действие целое. В пользу коннотации говорит и тот факт, что без нее невозможно объяснить семантику эмоционально-оценочных прилагательных, или семантику фразеологических единиц, где коннотация, как известно, является ведущим компонентом их знания.

Коннотация рассматривается как неотъемлемая и основная часть семантики слова.

Коннотация – это дополнительная по отношению к денотативному аспекту информация, накладываемая комплексом экспрессивно-оценочно-эмоциональных элементов, свойственных слову, как единице языка, которая (информация) может стать первостепенной и основной при актуализации в речи. То есть, в зависимости от

«поворота» (термин В.Г. Гака) контекста или ситуации она становится основным, главным значением слова, заглушая предметно-логическое значение, отодвигая его на второй план.

Литература

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Ленинград, 1973
2. Арнольд И.В. Интерпретация художественного текста, типы выдвижения и проблема экспрессивности. Ленинград, 1975
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969
4. Ахманова О.С. О принципах и методах лингвистического исследования. М., 1966
5. Гак В.Г. К типологии лингвистической номинации. М., 1977
6. Гальперин И.Р. Перевод и стилистика. М., 1950
7. Agatha Christie. "Selected stories". Oxford, 1987
8. Lavrle Spencer. "Twice loved". New York, 1984
9. Thomas Hardy. "Tess of the d'Unbervilles". Oxford, 1989

* * *

Калыбекова З.С.,
Сулайманова А.А.

Виды письменных работ на занятиях русского языка

Письменные работы на занятиях практического курса русского языка в национальных группах неязыковых факультетов ставят своей целью обучение русскому правописанию, развитие связной речи студентов и проверка формирования двух видов речевых умений - коммуникативных и некоммуникативных, которые в свою очередь взаимосвязаны, взаимообусловлены. Если студент знает правило, основу русской грамматики, но не знает где и когда писать, то ничем ему не поможет то или иное хорошо выученное правило. Основой успешной работы по усвоению правописания, без которой значение знания студентов сведется к нулю, является связная речь (коммуникативная единица). Студенты I и II курсов должны уметь различать при написании слов, предложений на слух звуки русской речи, узнавать орфограммы и правильно произносить, производить синтаксические разборы, объяснять постановки пунктограммы, а эти виды работ приведут успешному обучению русскому правописанию. Работа по обучению русской грамоте должна развертываться на основе усвоения русской речи и параллельно с ним.

Основным видом письменных работ на занятиях практического курса русского языка на этапе текущего контроля являются диктанты. Диктант - вид письменной работы, в процессе которой текст, предназначенный для записи предварительно, прослушивается студентами целиком и частями, после чего записываются ими дословно или с изменениями, которые обусловлены заданиями преподавателя.

По цели проведения различают обучающие и контрольные диктанты; по форме предоставления материала - зрительные, слуховые, зрительно-слуховые. По содержанию - словарные, объяснительные, предупредительные, выборочные, творческие, комментированное письмо, свободный диктант, диктант с продолжением, контрольный диктант и т.д.

Словарный диктант заключается в том, что студентам предлагаются написать отдельные слова под диктовку преподавателя, содержащие те или иные орфограммы. Этот вид диктанта может быть как обучающим, так и контрольным, проводится от 5 до 10 минут.

При обучающем словарном диктанте один студент записывает и называет орфограммы (на доске) правописания слова, другие сверяют свои записи с написанным на доске, повторяют орфограммы. При контрольном словарном диктанте даются студентам не более 20 слов и записываются в тетрадях. Записи слов проверяются в тетрадях преподавателем. Но не следует увеличивать количество слов, так как это утомляет, рассеивает внимание студентов.

Объяснительный диктант обычно проводится перед контрольным диктантом. Перед этим видом диктанта повторяются нужные правила по орфографии, пунктуации. В отличие от предупредительного текст повторяется не до записи, а после записи. Повторение пунктуационных и орфографических правил не содержит примеры из текста, приводятся аналогичные примеры.

Предупредительный диктант ставит своей целью предупреждение возможных ошибок студентов. С этой целью разбирается каждое предложение текста, наиболее трудные слова с точки зрения орфографии записываются на доске и материал, его презентация носит зрительно-слуховой характер.

Сущность выборочного диктанта заключается в том, что студенты записывают не весь текст, не все продиктованные предложения, а только нужные орфограммы, словосочетания, предложения. Нужно определяется руководящим заданием преподавателя: «Запишите слова с приставками на з/с», «Выпишите согласование, примыкание, управление ...», «Выпишите предложения с причастным оборотом» и т. д. Преподаватель не называет какие-либо единицы речи конкретно, а называет с помощью студентов правила, опираясь на которое студенты сами находят те или иные единицы речи. Целесообразнее проводить выборочный диктант для правописания корней, суффиксов и приставок.

Ценность выборочного диктанта в том, что при диктанте полной записи сохраняется механическое слово за словом записывания, не вдумываясь в смысл текста, то здесь механичность работы исключается, обеспечивается сознательность.

Текст выборочного диктанта может быть связным или состоять из разрозненных предложений.

Творческий диктант проводится без предварительного разбора задания. Студенты самостоятельно анализируют задачу, поставленную преподавателем. Слова, которые предстоит усвоить, записываются на доске. Студенты устно составляют предложения, словосочетания в зависимости от задачи, наилучшие записываются в тетрадях. Ценность этого диктанта в том, что наряду с повторением и усвоением орфограмм, изученных в школе, способствуют и развитию их речи.

Например: «Составьте предложения со следующими словами: синим-синим». Такой вид орфограммы хорошо воспринимается в целом предложении, вне предложения такие орфограммы неразрешимы.

При творческом диктанте возможны и такие виды работ как замена одной конструкции другой, подбор синонимов, видоизменения слов, дописывание предложений. Например: «Закончите предложения, используя придаточные условия».

Для развития орфографической зоркости и самоконтроля проводится такой вид диктанта - комментированное письмо. Студенты при записи предложений проговаривают слова и разбирают его (называют орфограмму), словосочетания (определяют тип связи слов и т.д.), предложения (определяют тип простых предложений, тип СПП, тип придаточных и т.д.).

Свободный диктант проводится с целью проверить и развить умения студентов запоминать текст и передавать содержание услышанного, но не обязательно дословно, т.е. студенты могут заменять единицы речи синонимичными. Например: «Простое,

осложненное с причастным оборотом предложение СПП с придаточной определительной частью».

Для этой цели текст диктуется не по предложениям, а по смысловым частям законченным по мысли отрывкам. Затем проводится орфографический, частично синтаксический разбор нужных написаний. Наиболее трудные слова записываются на доске. После разбора преподаватель читает ещё раз два эту же смысловую часть. Студенты слушают, уясняя и запоминая, но не пишут продиктованное. По той же последовательности пишутся все смысловые части текста диктанта.

После записи свободного обучающего диктанта текст ещё раз читается и дается ещё 5 минут для проверки написанного.

Свободный диктант успешно проводится только в хорошо по-русски говорящей аудитории студентов.

Контрольный, свободный диктант рассчитан на сильных студентов и проводится без предварительной подготовки, без анализа текста.

Диктант с продолжением предполагает, что после записи основного текста продолжают развивать сюжет, делают выводы, дают оценку событиям, героям. Ценность этого вида диктанта в том, что проверяются умения правописные и речевые (I часть работы - запись под диктовку, II часть - продолжение текста).

Одним из основных видов письменных работ на занятиях русского языка является контрольный орфографической и пунктуационной грамотности студентов является контрольный диктант. Студенты пишут его самостоятельно, без чьей-то помощи. После проведения контрольного диктанта, на основании полученных результатов организуется работа над ошибками.

Для проверки уровня речевой подготовленности студентов проводятся также письменные работы как изложение и сочинение - миниатюры. С помощью изложений и сочинений проверяются:

1. умение раскрыть тему и основную мысль в соответствии с темой, задачей и содержанием высказывания;
2. умение соблюдать нормы литературного языка;
3. умение правописного характера.

Поэтому любое сочинение и изложение оценивается двумя оценками: за содержание и речевое оформление работы, вторая - за орфографическую и пунктуационную грамотность.

Изложение (пересказ) - вид письменных работ, в основе которого лежит воспроизведение содержания высказывания, создание текста на основе данных. Изложение - одно из эффективных средств, проверки усвоения учебного материала, развития памяти, мышления, речи студентов.

Различают подробные (близкие к тексту) и сжатые (краткие) изложения.

Изложение близкое к тексту - студенты дают подробный пересказ прослушанного или прочитанного текста.

Сжатое изложение - краткая передача основного содержания текста. Оно вырабатывает умение излагать текст обобщенно, исключая второстепенные эпизоды и детали. Текст должен быть таким, чтобы его можно было сократить и повествовательного характера.

Изложение с элементами сочинения предполагает вставку каких-либо эпизодов, описаний, анализа, критики, оценки.

Учитывая подготовленность студентов по русскому языку (предполагается в аудиториях студента со слабой речью в связи с миграцией русскоязычного населения отсутствует или на грани исчезновения естественная русская среда) на уроках

практического курса русского языка должны преобладать изложения обучающего характера, чем контрольные и проводиться по такой схеме:

1. Сообщение речевой задачи преподавателем.
2. Вступительное слово преподавателя.
3. Чтение текста преподавателем.
4. Словарная работа.
5. Определение темы и основной мысли темы.
6. Составление плана текста (вопросный, цитатный, тезисный) или в слабой аудитории - ознакомление с планом текста, написанным на доске.
7. Повторное чтение и пересказ одним или двумя студентами по плану.
8. Выполнение письменной работы студентами.

В связи с тем, что занятия русского языка в национальных группах национальных вузов насыщены другими видами работ (выполнение упражнений, работа по тексту, сдача терминологических минимумов) по специальности выполняется только один вид сочинений – сочинения - миниатюр. Они отличаются небольшими сравнительно с обычными сочинениями, объемами, которые в основном обусловлены «узкими» характерами тем. Между тем, сочинения - миниатюры научат составлять текст на конкретную тему, основную мысль, построить текст в соответствии с поставленной речевой задачей, отобрать для этого необходимые языковые средства.

Сочинения - миниатюры определяют степень подготовленности студентов ранее. Объем не должен превышать 1-1,5 листа.

Таким образом, письменные работы - важнейший элемент на занятиях русского языка. Диктант предполагает проверку и углубление орфографических и пунктуационных знаний студентов и их связной речи. Тексты предложений должны обогащать студентов знанием окружающей жизни и способствовать их эстетическому и нравственному воспитанию. Изложения и сочинения не являются основными способами проверки правописных умений и навыков студентов, так как эти виды заданий используются для проверки у студентов сформированных навыков свободного высказывания. Однако при записи созданного ими текста студент демонстрирует свое умение записывать слова и предложения, выделять те или иные пунктограммы в высказываниях. Именно эти виды письменных работ (выше перечисленные) определяют коммуникативные речевые изменения на основе некоммуникативных речевых изменений.

Литература

1. П.Ч. Харакоз. Основы методики русского языка в кыргызской восьмилетней школе. Учебник для филологических факультетов вузов и факультетов начального образования. Фрунзе, Мектеп, 1973
2. Методика преподавания русского языка. Учебное пособие для студентов педагогических институтов по специальности №2101 «Русский язык и литература» /М.Т. Воронов, Т.А. Ладъженская, М.П. Львов и др.; под ред. М.Т. Воронова. М., Просвещение, 1990
3. М.А. Батырова. Пособие по развитию навыков самостоятельного чтения и письменной речи. М., Просвещение, 1990
4. Методика преподавания русского языка в национальной средней школе: Учебное пособие для студентов педагогических институтов по специальности №2101 «Русский язык и литература» с дополнительной / специальностью «Педагогика» / под редакцией Н.Э. Бакеевой и З.П. Даунене. Л., Просвещение, 1980

* * *

Жеңижоктун сүйүү ырларынын өзгөчөлүгү

Акындар поэзиясында сүйүү темасы-жер үстүндө адам баласы жашап турганда эч качан өзүнүн актуалдуулугун жоготпогон түбөлүктүү тема бойдон кала берери шексиз. Сүйүү жөнүндө ырдабаган ырчы, жазбаган акын-жазуучулар, окумуштуу-илимпоздор, коомдук ишмерлер канчалаган китептерди жазышпай жана жазыша, даңкташа берери-түбөлүктүү тема бойдон кала берери чындык. Оюбузду бекемдеш үчүн алардын айрымдарына гана токтолуп көрөлү: Орустун улуу революциячыл демократы-А. И. Герцен минтип жазат: «Илим менен акыл жынысты ажыратпайт. Чындык менен талант аялдар менен эркектерге бирдей тиешелүү».¹ десе, италиялык ойчул Джузеппе Мадзинин: «Аялдар менен эркектер-бул эки нота, буларсыз адамзаттын жан дүйнөсүнүн кылдары күүтө келбейт»².

Атактуу француз жазуучусу Мольер, /псевдоними Жан Батист Поклен1622-1673/ улуу драматург, улуттук комедиялык чыгармалардын түзүүчүсү. А. Ж. / минтип жазат: «Ким чын жүрөктөн кумар болгонду башынан өткөрсө, ал гана жыргалчылыктын маанисин түшүнөт. Ким сүйүүнү башынан өткөрсө, ал-өмүр сүрбөгөн менен барабар».³

Ал эми алыс барбай эле өзүбүздүн «Кыргыз адабияты» окуу китебинде сүйүү тууралуу минтип аныктама берет: «Сүйүү ырлары, махабат ырлары, ашыктык ырлары дүйнөнүн бардык элдеринде, оозеки жана жазма адабиятта кеңири учураган ырлар. Сүйүү, махабат маселелери, ышкы козгоо идеялары айтылып, сүйгөн жардын сулуулугу, акылдуулугу даңазаланат, эки жашка тоскоолдук кылган күчтөргө нааразылык билдирилет, социалдык маселелер көтөрүлөт».⁴

Дагы, кыргыз элинин чыгаан философу Асанбек Табалдиев: «Сүйүүнү элестетүү жетишсиз, сүйүү темасын изилдеген илим-адабият, аны үгүттөгөн жазуучулар, акындар, сүрөтчүлөр»⁵ деп жазат.

-Белгилүү окумуштуулар С. Закиров, А.Токомбаева сүйүү тууралуу минтип аныктама беришет: «Турмуштагы эң сонун нерселерге салыштырылып, сүйгөнүнө жалбаруу же ашык болгонуна жетпегени үчүн жалбаруу /күйүү/ же жайынча кумарлануу, сүйүүнүн күчүнө суктануу, ойноп-күлүүгө чакыруу /секетбай/ сүйүү ырларынын идеялык негизин түзөт».⁵

-Ушул эле сүйүү жөнүндөгү өзүнүн пикирин ОШМУнун доценти Т.Танаев бир топ кененирээк аспектиде чечмелейт: «Сүйүү сезими-психикалык, физиологиялык, моралдык коомдук-экономикалык көрүнүштөр менен тыгыз байланышкан социалдык кубулуш. Анын табиятындагы эң асыл, тунук тазалыкты талап кылган-лиризм менен азыктанган, эмоциялык эргүүнү күчөткөн, моралдык жүрүш-турушту коргогон, маданияттуулукка үндөгөн ички рухий дүйнөнү

¹ Мысли и изречения. Алма-Ата, 1964, 245-бет.

² Ошондо... 246-бет Я. Соколовский «Сүйүү, үй-бүлө». Закон. Фрунзе, 1977, 120-бет.

³ Кыргыз адабияты, Бишкек, 1994, 89-бет.

⁴ А. Табалдиев: «Октябрга эстелик». Фрунзе, 1972, 243-бет.

⁵ С. Закиров, А. Токомбаева: «Кыргыз элдик лирикаларынын жанрдык өзгөчөлүктөрү». Фрунзе, 1964, 34-бет.

байытууга жардамга келген асылдыктын гүлазыгы».⁶ деген пикирине кошулбай кетпесте болбойт.

-Илгертен, Аксы жергеси-Аркыт, Сары-Челек, Кара-Суу, Түрдүк, Чанач-Сай өзүнүн кайталангыс кооздугу, сулуулугу менен бөтөнчө айырмаланганы байкалат. Туптунук көк кашка суусунан ичкен, атыр абасынан дем алган, бул өрдө түбөлүк мекендеген эли да ыр-күүгө шыктуу кыз-келиндери сулуу болот эмес-бойбу. Ушул эле аксылык атактуу залкар комузчу Ныязаалы Борош уулу кызылтимдик Карачач деген сулуу кызга ашык болуп, жашы өйдөлөп калганына карабастан, кийин ага үйлөнүп, ага арнап «Карачач» деп күү чыгарып, бактылуу өмүр сүргөнүнөн кабарыбыз бар. Женижоктун замандашы, досу Токтогул Сагынганов да ушул эле аксылык Суван бийдин кызы ашкан сулуу Алымканга ашык болуп, өзүнүн «Алымкан» деген ырын чыгаргандыгын мектеп партасынан берген эле жакшы билип калбадыкпы.

Атактуу обончу жана комузчу Атай Огомбаев /1900-1949/ эң белгилүү классикалык обондун үлгүсү катары эсептелген «Ой, булбул» чыгармасынын прототиви, образга негиз болгон адамы-Аксы аймагынын Ала-Бука кыштагынын тургуну Советтик партиялык кызматкер Төрөгелди Балтагуловдун /1920-1964/ бир тууган карындашы Булбулга ашык болуп, экөөнүн баш кошконуна атасы Балтагул каршы чыгып, «жерибиз алыс, жалгыз кызымдын маңдайымда эле болгону жакшы» деп макул болбой койгондо махабат өртүнө өрттөнгөн Атай Огомбаев каймана дагы, түз дагы мааниде «Ой, булбул» деген обондуу классикалык ыры бүтүндөй кыргызга тез тарап, түбөлүк өлбөс-өчпөс ырлардын катарына киргени менен жогорудагы мен айткан тарых-таржымалы баарына эле эсте бербесе керек деп ойлоймун.

Ушундан улам-немец элинин улуу акыны жана ойчулу Гете Иоган Вольфганг /1749-1832/ афоризмге айланган учкул сөзүндө: «Акынды билгиң келсе, анын туулуп өсүп, жашаган өлкөсүнө бар»⁷ деген сөзү аргасыз эске түшөт. Ал эми Женижок акындын бүткүл аң-сезимдүү өмүрү-жогоруда Гете белгилегендей, жана мен Аксы жергесинин сейрек учуроочу уникалдуу кооздугу, сулуугу, мөл булагы, атыр абасы, ыр-күүгө шыктуу шайыр эли, сулуу кыз-келиндери ашыктык отуна жалдыктырган Көксулуунун перидей сулуулугун, аруулугун, жароокер, тил билиги, адамгерчилигин жаш Женижок какшанып мактабай өзүнүн ага болгон чексиз сүйүүсүн билдире албай кое алмак эмес.

Эми сөздүн ток этер жерине өтө берелик. Акындын сүйүүсү, махабат ашыгылык ырлары жыйналган, колдо бар материалдарга таянып айтканда; анын чыгармачылыгында сүйүү багытындагы ырлары негизги орунду ээлебейт, болсо дагы, түркүн себептер менен биздин күнгө жетпей калды. Анын жалындаган жаштык кезинде гана бир кайрылып, сүйгөн жары Көксулууга жетип баш кошуп алгандан кийин, ак куунун ажырагыс жубундай болуп, бирин-бири өмүрлөрү өтүшкөнчө сыйлашып өтүшкөн, акындын сүйүү тууралуу ырлары, сулуунун сулуусу Көксулууга үйлөнгөндөн кийинки өмүрүнүн калган бөлүгүндө, тигил же бул ырларынын арасында гана эскерип кеткен болбосо, жолуктура албайбыз.

⁶ Т. Танаев, Кыргыз фольклорундагы лирикалык жанрлар, Ош, 1998, 1-китеп, 50-бет.

⁷ К. Даутов: «Терендиктер жана бийиктиктер». Фрунзе, Адабият, 1991, 37-бет.

Замандаштарынын эскерүүлөрүнө караганда, сүйүү ырларын көп эле ырдап жүргөн учур болгон экен, бирок факт өжөр нерсе эмеспи. Бизге чейин келип жеткен ал ырлары жөнүндө эч нерсе деп айта албайбыз. Жеңижоктун ашыктык, махабат жаатындагы бизге жалгыз гана атактуу ыры, белгилүү «Көксулуу» келип жетти. «Көксулуу» ашыглык ыры, Жеңижоктун өзү менен замандаш акындардын махабат темасындагы чыгармалары менен салыштырып караганда, олуттуу айырмачылык, өзгөчөлүктөргө ээ өз почерки, стили бар, формасы боюнча да алып караганда, элдик оозеки поэзиянын классикалык үлгүсү деп айтарлык жогорку көркөмдүктөгү кандайдыр бир деңгээлде, жазма адабияттын таасири бардай сезилет. Акын өзү «Өз заманынын окуй билген, жаза билген билимдүү адамы» болгондуктан /А. Токтогулов/ чыгармасы ошондой жаралыш керек болучу. Ал үчүн чыгарманы терең кунт коюп, окуп багалы:

-Биринчиден, акындын «Көксулуу» ашыглык, сүйүү ыры баарынан мурда, өзүнүн поэмага тете көлөмү менен, тагыраак айтканда: 356 жол ыр сабынан турат.

-Экинчиден, баштан аяк 6 саптан, 7 саптан, 9 саптан, 10 саптан жубу менен болуп, 7-8 муун өлчөмү баштан аяк так сакталат да, ырдын көлөмдүү экенине карабай синонимдеш куплеттерден, параллелизмден турганын, ушундай принцип баштан аяк бекем сакталганын көрөбүз:

Мисалы: Белеске чыгып, тор түйдүм.
 Бек кызындай Көксулуу,
 Бейпайда Сизден көп күйдүм.
 Бетегелүү адырда,
 Бирге басып, бир күлдүм.
 Бейопалуу дүйнөдө,-
 Бет келип, доор бир сүрдүм.
 Капталга чыгып, тор түйдүм,
 Кан кызындай Көксулуу,
 Какшап бир Сизден зор күйдүм.
 Капталдагы булакта,
 Каткырып ойноп, бир жүрдүм.
 Катарлаш айыл конгондо,
 Каттап бир доор, бир сүрдүм⁸.

— «Көксулуу» ашыктык ырында: ассонанстар, параллелизмдер, аллитерациялар ж.б. жыш учурап, ар бир сөздүн аткарган орду, милдети бар. Бир сөздү алып, же кошуп кое албайбыз, бул албетте, сырткы формасы, муун түзүлүшү, боюнча да көркөмдүк жактан да бышып жетилип, эркин куштай чабыттап, өз оюн таамай, так айтууга жарап калганын баамдабай кое албайбыз, ырдын көркөмдүгү бөтөнчө деп айтарлык, өзү менен замандаш акындардын чыгармаларында мындай чыгармалар өтө сейрек, болсо да манжа менен гана саноого туура келсе керек деп ойлойбуз

Акындын «Көксулуу» ашыктык ырындагы поэтикалык көркөм саптар туюнтмаларды: «Күлгөндө күлкүң-күмүш үн», «Ай-жүздүү бетин нур чайып», «Көркөмү жанды суусаткан», «Антташкан шерттен танбайм деп, Акының Өтө сөз

⁸ «Акындар» сериясы Залкар акындар «Жеңижок»-2. Бишкек, ШАМ басмасы, 17-бет.

берет» деп жана башка ашык болуп жүргөндө бактылуу күндөрдү көп өткөргөнүн чебер поэтизациялайт.

Ошентип, таттуу күндөрдү өткөрүп жүргөндө «Кычыраган чилдеде» тою түшкөнүн» экөө тең кошулбай «кейиште калганын», «алты күнү койнунда жатпай арманда калганын», «Көчтөн калган тайлактай боздоп жүргөнүн», анан акырында:

«Өлүп калсам калармын,
Өлбөй тирүү бар болсом,
Өзүмдүк кылып алармын.
Аман болсом табармын,
Антташып койгон сөз үчүн,-
Ажыратып алармын».

Деп оптимисттик маанайда ырын аяктайт. Жеңижок «антташып койгон сөз үчүн бардык күчүн жумшап, Сулайманкул датканы көндүрүп, ортого салып чындап эле:

«Алып кеткен эринен,
Алыска кеткен жеринен,

Тартып алган Көксулуу» деп окуянын аягы кудум жомоктогудай бактылуу баш кошуп, жашап калышканы менен чакан дастан аяктайт.

-Деги эле биз турмушта көрүп жүргөндөй, мындан бир жүз жыйырма жыл мурдагы элдин аң-сезими, бүтүндөй диний түшүнүктөр менен чулганып турган мезгилде, шарияттын катаал өкүмү өкүм сүрүп турган убакта деле эмес, ушул биздин 2000-жылдын илим-билим, техниканын, космос заманында деле турмушта көрүп, учуратып жүргөндөй сүйгөн кызын башка бирөө зордоп ала качып кетсе, «таш түшкөн жеринде оор» болуп, барган жеринде калып эле кетип жатышпайбы!

Турмушта көрүп жүргөндөй башында сүйүшүп жүрүп, анан сүйгөн кызын ала качып кетсе, иренжиң, кол шилтеп, сүйлөшпөй, жүз көрүшпөй жүрүп, кийин арманы аттын башындай болуп жүргөндөрдү көрүп эле жүрбөйбүзбү! Деги бул Жеңижоктун Көксулууну тартып алганын, кайсы заң-мыйзамга шарият жобого таяп, кандай деп бааласак болот?

Эмесе, Жеңижоктой эле ырдап жүрүп, кадыр-барк арттырган, Жеңижоктой эле Аксыга жээн болуп, Ныязаалыны таяке деп, пир тутунуп, жүргөн уулу акын Токтогул деле Алымканын тарттырып жиберген. Токтогул эмне үчүн Алымканын ажыратып, тартып алганга жарабады? Айтылып, жазылып жүргөндөй Токтогул менен Алымкан деле «антташып», «шергтешип» жүрүшпөдүбү!...

Биздин оюбузча, Жеңижок менен Көксулуу - сүйүүнү, махабатты жогору коюшкан, эки жаш бири-бирисиз жашай албасын терең түшүнүшкөн. Айткан убада сөзү сөз жүзүндө эмес, иш жүзүндө, бардык кыйынчылыкка, ушак айыңга карабай өмүрдө бир келчү сүйүүнү, ошол кезде өз күчүндө турган бардык салт-санааны бузуп, Данияр менен Жамийладай кол кармашып, бактылуу келечек үчүн турмушка аттанып чыгышкан!

-Бул жерден биз Жеңижоктун акылдуулугун, айлакердигин, жүрөктүүлүгүн, эрктүүлүгүн, керек болсо көк жалдыгын өзүнүн намысы үчүн берилген убада шерт үчүн эч нерседен кайра тартпаган баатырдык мүнөзүн байкай алабыз.

Жеңижок менен Көксулуунун - ал экөөнүн өз бактылары үчүн талбай күрөшкөн чыныгы сүйүшкөндөрдүн бийик үлгүсү катары кароого тийишпи! Ошону менен катар акындын «Көксулуу» дастаны өзү менен замандаш

акындардын сүйүү ырлары боюнча көлөмдүү жалгыз гана чыгармасы ЭРКЕНДИК карабай, төгөрөгү төп келишкен алдыңкы катардагы экинчи бири деп айтылат. Сүйүү ырларынын классикалык ырлардын катарына кирерин мезгил элестетет. Жанынан өтүп, жашай берерин-түбөлүк эл менен каларын убакыт өзү көрсөтөт.

Адабияттар

1. Мысли и изречения. Алма-Ата, 1964
2. Соколовский Я. Сүйүү, үй-бүлө. Закон. Фрунзе, 1977,
3. Кыргыз адабияты. Бишкек, 1994
4. Табалдиев А. Октябрга эстелик. Фрунзе, 1972
5. Закиров С., Токомбаева А. Кыргыз элдик лирикаларынын Жалгыз өзгөчөлүктөрү. Фрунзе, 1964
6. Танаев Т. Кыргыз фольклорундагы лирикалык жанрлар. 1-китеп, Ош, 1998
7. Даутов К. Терендиктер жана бийиктиктер. Фрунзе, Адабият, 1991
8. Акындар сериясы. Залкар акындар. Жеңижок-2. Бишкек, Шам, 1999

* * *

Жусупбеков А.

Жеңижоктун арман ырлары

Армандар тууралуу кыргыз фольклорундагы лирикалык жанрлар боюнча ф.и.к. Т. Танаев миңтип аныктама берет: «Коомдун узакка созулган өнүгүүсүз жакшылыкка караганда жамандык көрүнүштөрдүн үстөмдүгүнөн армандар кайгы-мундардын, өкүнүштөрдүн келип чыгышына негиз туулду, жүрүп отуруу алар фольклордо өзүнчө көркөм жанрдын бир түрүн жаратууга аргасыз болду. Кыргыз фольклорунда армандар лирикалык тектин бир жанры катары өзүнө мүнөздүү болгон табигый зарылчылыгы, идеялык-тематикалык өзгөчөлүгү, социалдык-тарыхый мазмуну, кыргыз фольклорундагы негизинен эки багыттагы биринчиси-коомдук түзүлүштөгү теңсиздик, укуксуздук, экономикалык чектөөчүлүк, экинчиси-табигый жетишпестиктер: баласыздык, карылык, жетимчилик азиздик, мунжулук-чолоктук».

Жеңижоктун арман ырларынын алгачкысы катары «Жалгыз тал менен сүйлөшүү» деген ырын кошууга болот. Бир караган адамга турмушта учурабаган жолуга бербеген, бизге өөн көрүнгөнү менен «Тал менен да адамдай болуп сүйлөшүүгө болот бекен?» деп таң калууга толук негиз бар. Чыгарма менен атыш таанышкандар ушундай күтүлбөгөн ойго кабылышы мүмкүн. Чындыгында Жеңижок менен замандаш акындардын биринде да мындай оригиналдуу чыгарма учурабайт. Биз муну бир беткей көтөрө чалып, мактап жиберели деп жатып жерибиз жок, анын үстүнө акындын чыгармалары тигил же бул адабияттын мактоосуна муктаж эмес. Бул чыгарманы кыргыз адабиятынын революцияга чейинки адабияттагы жаңылыгы катары кабыл алып, доорубуздун элдик жазуучусу Ч. Т. Айтматовдун Жеңижоктун ырлар топтомуна алгач баш сөз жазып жатканда толгон - токой чыгармаларынын ичинен атайын ушул «Жалгыз тал менен сүйлөшүүнү» бөлүп алып, баш сөзүнүн объектисине бекеринен кийирбеген чыгар. Ал миңтип жазат: «Ал - мейли аккан сууну ырдайбы, мейли Жалгыз

талдын арманын айтабы, мейли санаттап терме курабы, мейли кызыл тилин сабап бирөө менен айтышабы - кай учурда болбосун өзү жетип алган ой бийигинен паска түшүп кетпейт, тескерисинче, пенделик, утурумдук мажирөө түшүнүктөрдү тумандай алыс айдап, адам рухуна канат байлап, көтөрмөлөп, өйдө, обого көтөрүп алып чыгат. Ырчынын өз айлана-чөйрөсүнө тараткан гуманисттик, агартуучулук прогрессивдүү идеяларынын маңызы мына ушунда го деп ойлойм. Женижоктун ырлары - мына ошондой акыл- ой чабытынан, терең баамчыл көз караштан, ак менен каранын түбөлүктүү күрөшүн түшүндүрүүдөн, Адам-Ата, Обо-Энеден тартып, канат-бутагы тонолуп, жалгыз турган талга чейинки дүйнө, тиричилик кендигинен жаралган жандуу, тирүү канаттуу ырлар».

Акындын бул аталган «Жалгыз тал менен сүйлөшүү» чыгармасына белгилүү адабиятчылар көңүл бурушканы бекеринен эмес болсо керек. Алсак, адабиятчы, илимпоз Абдыкерим Абдыразаков минтип жазат: «Жалгыз тал менен сүйлөшүү» - Женижоктун чыгармачылыгындагы ойду берүүнүн жаңы формасы. Башка ырларынан айырмаланып, мында жаратылыштын бир бөлүкчөсүнө кайрылуу, башкача айтканда, диалог формасында түзүлгөн. Женижоктун чыгармачылык фантазиясынын күчү менен Бакайырда жалгыз тал жанданып, Женижок менен сүйлөшөт. «Бул сүйлөшүү - жөн гана адам жана табыяттын өз ара карым - катнашын билдирбестен, адам турмушундагы карама - каршылыктарды, акындын ички монологу, турмуштагы карама-каршылык теңсиздикке карата берген баасы, протести» деп түшүнсө болот.

Жогоруда адабиятчы - илимпоздордун айтканына толук кошулуу менен өзүмдүн дагы жеке пикиримди ортого салып кетким келет. Акындын «Жалгыз тал менен сүйлөшүү» чыгармасын - мен, Асанбай Жусупбеков, Талас облусунун Ленинполь районундагы Бала-Саруу айылынын тургуну, 76 жаштагы Ырсалы Туралы уулунун өз оозунан 1972-жылдын 23-сентябрында жазып алып, Кыргыз Илимдер академиясынын кол жазмалар фондусуна /№6218/ тапшырганмын жана мен жыйнап түзүп чыгарган «ЖЕНИЖОК» китебинде жарык көргөн болучу.

Ал эми адабиятчы С. Кайыпов түзүп чыгарган «Эл ырчылары» китебинде «Жалгыз тал менен сүйлөшүү» чыгармасында мындай деген кириш сөзү бар: «Женижокту 1875-жылы, 15 жаш кезегинде, «ала» болуп кеттин, элге жолобо» - деп Ташкара бий Аксыга кубалаган. Ошондо качып бара жатып, Бакайыр деген жерде жалгыз талды көрүп, эли-жерин кыя албай жалгыз талды кошуп ырдаган» деген кошумча кыстырма иретиндеги сүйлөмдү окуйбуз. Академиянын илимий кызматкерлери деле менден бир аз мурдараак ушул эле Ырсалы Туралы уулунан жазып алышкан экен. Көрүнүп тургандай: Женижок Аксыга барганга чейин эле 15 жашында өзүнчө жамактатып, жогорудагы «Жалгыз тал» менен «сүйлөшүп» калган экен. Китепти түзгөн С. Кайыповдун айтканына ишенсек, - Өтө тиги Таласта жүргөндө эле Женижок атыгып калган турбайбы?! - Женижокту жакшы билген карыялардын айткан эскерүүсүнө караганда, Өтө - Таластан Аксыга 15 жашында эмес, 8-9 жаш өспүрүм кезинде келген деп айтканында чындык бар деп ойлойбуз.

-Муну Женижоктун атактуу Арстанбек ырчы менен жолугушканда өзүнүн ооруга чалдыгып, кемегенин жанында «сексейип» отурганын баяндаган ыр сабынан эле байкоого болот:

«Отурат элем сексейип,
Сары үкүдөй чекчейип.
Той башкарган эмеси,

Мени көрүп зекиди» -деп андан нары жан соогалап, Аксыга качып келгенин айтат. Акындын: «Отурат элем сексейип» деген ыр сабынан эле анын 8-9 жаш тестиер куракта экенин баамдап, билүүгө болот.

- Дагы, Өтө-Жеңижок деген атты Аксынын Кербен базарында Нурмолдо менен айтышып, аны жеңгенде билбеген эл, мурда көрбөгөн эл, анын кийген кийимине карата Жеңижок атыктырып жибергенин жакшы билесиздер. Ушул пикиримдин туура экендигин атактуу акын К. Акыев да «Мени Жеңижок чакыртыптыр» деген эскертүүсүндө да ырастайт.

- Дагы, акыйкаттык үчүн айтып коюшум керек: ушул С. Кайыпов түзгөн «Эл ырчылары» китебинин Жеңижоктун ырларынын теңинен көбүн мен өз колум менен эл ичинен топтоп келип, аталган илимдер академиясынын кол жазмалар фондусуна тапшырганыма карабай, аталган китепте Жеңижоктун ырларын кимдер топтоп бергендигин атайлап көрсөтпөй, өзү жыйнаган таризде жарыкка чыгарып жиберген. Ал тууралуу кийин: «Бул материалдарды негизинен акындын ырлары топтолгонун: «Айт, айт десе», «Турбайбы», «Аркыт», «Дүнүйө» ж.б. ырларды 1972-жылы Жусупбеков Асанбай тарабынан чогултулуп, фондуга өткөрүлгөн, көлөмү-24 бет» - деген тастыктаган билдирүүнү «АКЫНДАР» сериясынын ЗАЛКАР АКЫНДАР ЖЕҢИЖОК-2, Бишкек, «ШАМ» басмасы-1999, 316-бетинен окуй аласыздар.

Ошентсе да акындын китеби жарыкка чыкканга чейин, Жеңижок жөнүндө жалпы окурмандарга азын-оолак информация берген алгачкы карлыгачтардан экендигин, аз да болсо өз милдетин аткаргандыгы тууралуу баалуу экендигин, адилеттик үчүн айтып коюуга тийишпиз.

Ошентип, жогорудагы объективдүү жана субъективдүү жагдайларга таянып айтканда, акындын «Жалгыз тал менен сүйлөшүү» чыгармасы-акындын чыгармачылык күчкө толуп турган кезинде, Таласка келип, катташып жүргөн убактарда чыгарган деп айтканга толук негиз бар деп ойлойбуз.

Акындын «Жалгыз тал менен сүйлөшүү» чыгармасын жакшылап окуп, андап, баам таштаган, окуган адамга жалгыз тал – тал эмей эле, Жеңижоктун өзүнүн акындык тагдыр – жазмышы, таржымалы. Жалгыз талды замандын, тагдырдын катаал мыйзамы эч аяган эмес. Жалгыз талдын эң кымбат жакын адамдары – ата-энесинен, бир тууган ага – инилеринен, элинен (токой, бадалдарынан) эң аягында жеринен бөлүнүп, булак көзүндө мунга толуп, каргага да түнөк болгонго жарабай «аңгырап жалгыз» калганы зээн кейитет. Бекеринен акын толгон токой мөмөлүү жана мөмөсүз дарактардан жалгыз талды «тенгушуна ээ кылып», ички-муң-зарын бөлүшүп жаткан жери жок. Тал дарагы – мөмө байлабайт, анча деле курулуш материалдарына да жарай албайт, акындын айтайын дегени – өзүнүн эл жеринен ажырап, ушул жалгыз талдын мөмө бербеген тагдырындай жалгыз калганы, көбөйбөй тукумсуз калганы адамдын көңүлүн бузуп, ыйлагысын келтирет, ал үчүн көңүл коюп окуш гана керек, ага өзүңүздөр да баам салыңыздар:

Тукабадай кулпунган,
Шамал алды бүрүмдү.

Өзүм менен бир өскөн,
 Адам кескен инимди.
 Өзүм менен бир тууган,
 Агамды кести бул адам.
 Апам менен бир тууган,
 Тагамды кести бул адам!..
 Узун чыккан бутагым,
 Уукчу келип кести эле,
 Убайым тартам ал үчүн.
 Бурулуп чыккан бутагым,
 Буурсун үчүн кести эле,
 Муңайганым ал үчүн!
 Керилип чыккан бутагым,
 Керегечи кести эле,
 Келип түпкө жетти эле,
 Кейигеним – ал үчүн!
 Бул жерде жалгыз турганым,
 Пендеге болсун убалым.
 Аңгырап жалгыз турганым, -
 Адамга болсун убалым!..

Диалогдун аягында Жеңижок: «Талда болсон далайдан, тегин эмес экенсиң!» деп, өзүнө – өзү ыраазылык менен жооп берип, сөзүн аяктайт.

Акындын «Жалгыз тал менен сүйлөшүүсү», башкача айтканда жансыз дарак менен сүйлөшкөнү – революцияга чейинки кыргыз поэзиясында, анын ичинде айтыш жанрында, мурда – кийин учурабаган, арман жанрынын өзгөчө, башкалардан айырмаланган, жаңычыл – новатордук чыгарма катарында бааланаарын айтып коюшубуз керек.

Акындын арман ырларынын ичинен «адамдын өзүндө учуроочу табигый» тагдырдын жетишпестиктеринен: баласыздык, жетимчилик, азиздик, мунжу-чолоктук жана согуш, өлүм темалары негизги орунду ээлейт. Ушул багыттагы арман ырларынын катарына «Жылан чакканда» менен «Балам жокту» кошууга болот. «Жылан чаккандагы» акындын арман ырында:

«Кара – Суу, Түрдүк, Кыр – Жолду,
 Мендей- карыпка кандай сыр болду?
 Ырдаганым ыр болду,

Ичим- толгон муң болду! - деген ыр саптары менен башталат да, андан нары оорунун айынан кең Таластан жан сактап качып келгенин, Аксыга келип, жакшы, боорукер, күйүмдүү эл, ата ордуна ата, эне ордуна эне тапканын, алардан эч жаман сөз укпаганын, Айша, Шуру энелерин ар кимден жакшы көрөөрүн жашырбайт. Андан нары Абийирдин уулу Баялы конушунан жер бергенин, тамын салдырып бергенин эскерип өтөт. Дагы улантып, атасындай камкордук көргөн Садыр, Алишер, Суван, Осмондорду санап өтүп, алар да акынды кадырлап, урматтап жүрүшөрүн эске салып өтөт. Албетте, башынан кайрылыша жүргөн Сулайманкул датканы да эсинен чыгарбайт. Ошону менен катар Аксы боорундагы белгилүү адамдардын атын айтап, кокусунан белин жылан

чагып, бул жаркыраган Аалам менен коштошоор күн келип калганын эсинен бир минут да чыгарбайт да, өзүнүн жеке арманына өтөт:

«Ак ылаачын көлдө жок,
Ак шумкарың төрдө жок.
Арманда болбой өтүүгө,
Алганым - алты айлык күмөн сенде жок!
Көк ылаачын көлдө жок,
Көк шумкарың төрдө жок.
Күйүттүү болбой өтүүгө,

Күйөрүм - төрт айлык күмөн сенде жок! - деп, нары бала деп, тукум үчүн күйүттүү, армандуу болуп жүргөнүн бирден терип, айтып, жакын санаалаш адамдарынын атын айтат да, ошол өзү көнүп калган, барып жүргөн жерлерине, ошол жерди жердеген элине барып, бир көрөр бекемин деп, тилек тилеп, арман кылат. Ошол жердеги өзүнө тентуш жакшы санаган адамдардын бири-бирине окшобогон кебете-кешпириң чебер сүрөттөп өтөт. Ошол замандаштарынан кокус, өзү ушул оорудан өтүп кетсе – ырларын айтып эскере жүрүүсүн суранат да дагы бир топ жерлердин атын айтып:

«Маңырай – Кайкы, Үч – Коргон,
Мындай жер кайдан кез болгон.
Малканды менен Бурана,
Мааниңди айтып турам а!
Ак – Жол, Бөктөр, Тегене,

Аман бол журтум деги эле!.. - деп коштошуп, ырын аяктайт. Жердеш, айылдаш аксакалдардын, коңшуларынын эскерүүсүнө караганда: Женижокту жылан чакканда эл түкүрүкчүлөрдү чакырып келип, алар менен дубасын окуп, түкүрүшүп, дубанын күчү менен жыландын уусун белинен бутунун учуна чейин алып келишип, анан наштаар менен жарып, чогулган ууну сарыктырып, агызып, айыктырып, өлүмдөн аман алып калышкан экен. Ушуну кээ бирөөлөр билип-билбей эле «Женижокту жылан чагып өлтүргөн» деп айтып да, жазып да жүрүшкөнүн эскертип коюшубуз абзел.

Акындын арман ырларынын бири - бул баарыбызга белгилүү обончу, Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген артисти Жолболду Алыбаевдин аткаруусунда элге кеңири тараган айтылуу «Балам жок» чыгармасы болуп саналат. Албетте, акындын бул «Балам жок» чыгармасы элдин айтуусуна караганда, өтө көлөмдүү дастан болгон экен. Ал эми бизге болсо көлөмдүү ыр денгээлинде гана келип жетти. Акындын «Балам жогу» Кетмен-Төбө, Аксы, Талас элине кеңири таралган чыгармасы экендигин белгилеп кетүүгө болот. Таласта ырдаган Женижоктун «Балам жогу» жөнүндө белгилүү акын Сүйүнбай Эралиев минтип эскерет: «Женижок Казан шаарынан ырларын китеп кылып чыгартам деген ой менен бара жатып, жолдо бир үйгө кайрылып түнөп кетмекчи болот. Эл чогулаг. Ошондо «Балам жокту» ырдаптыр. Угуп олтургандардын көздөрүнөн жаш төгүлүп, шолоктоп ыйлап жиберешет, кээси сыртка жүгүрүп чыгып, бакырып-бакырып бугун чыгара ыйлап алып кайра келип ырды угушкан» - деп эскерет.

Ал эми акындын экинчи Ата-Журтум, Мекеним деп эсептеген жери -- Аксыдагы жердештеринин эскерүүлөрүндө акындын «Балам жогу» Кетмен-

Төбөдө, Таласта ырдагандары бизге жеткен жок. Акындын Аксыдагы жердештеринин, карыялардын эскерүүсүндө «Балам жогу» өтө эле муңдуу болуп, отурган адамды ыйлатуу экен. Канткен менен акындын «Балам жогун» арман ырларынын туу чокусу катары эсептегенге толук негиз бар. Өзүнүн өмүр бою көкүрөгүндө сактап келаткан арманын:

«Ак-Сайдан аккан дарыя,
Арманым айтам жарыя.
Көк-Сайдан аккан дарыя,
Күйүтүм айтам жарыя» - деп баштап,

өзүнүн баласыздыгын, жалгыз баш экенин, алган жары Көксулуу дагы «арманга, күйүткө батып» жүргөнүн, анын ашкере сулуу, адамгерчиликтүү, колунан көөрү төгүлгөн чебер экенин баса белгилейт. Көксулуу жарынын бала үчүн зар какшап, басынып, маанайы басыңкы абалда жүргөнүнө чейин көңүл бөлөт да анын арманы өзүнүн арманынан да кем эмес экенин айтып, өмүрлүк жубайынын күйүтүн, арманын тең бөлүшөт. Ак таңдай акындын чыгармачылык фантазиясынын кенендигине, ийкемдүүлүгүнө, ыр дегенди каалагандай башкарганына чек жоктой туюлат:

«Кайрылышта мүрзөмдү,
Кайрылып барып ким көрөт?
Кайгырып жашын ким төгөт?..
Бурулушта мүрзөмдү,
Бурулуп барып ким көрөт,
Буркурап жашын ким төгөт?! - деп келип,

эгерде уулум болгондо:

Каттаганда кан жолум,
Кармаганда оң колум.
Сүйлөгөндө таңдайым,
Сүйүнгөндө маңдайым.
Ак шумкар кушун чуктамак,

Ак чатыр кирип уктамак» - деп улантып, сөз күчү менен баланын реалдуу, жандуу образын жарата салган акындын куюлушкан, көркөм ыр саптары менен көз алдына даана элестете тарткан сүрөткерлик кудуретине баш ийбей кое албайсың. Мисалы: «Кулпунтсам калктын кашында,

Кубаныч болмок башымда.
Өзүм бир келсем кырк бешке,
Балам бир келсе он бешке,
Балам бир кылса базарды,
Тартпайт элем азарды.
Балам кылса сооданы,
Билбейт элем кооганы,
Аттиң бир гана дүйнө арман күн!..

Акындын «Балам жок» чыгармасы - баштан аяк ассонанс, параллелизмдер, көркөм салыштыруулар менен коштолуп, улам арманы күчөп, муңканып жүрүп отурат. Бирок, акын өзү канчалык арманга батып, пессимизмге чөкпөсүн, өзүнүн жеке трагедиялуу кайгысынан элдин аман калганын баарынан жогору коет, ырдын контекстинен көрүнүп тургандай: «Бек байлаган бел калды,

Медер кылган эл калды.

Үзөңгү тепкен бут калды,
 Үмүт бир кылган журт калды» - деп, акын эл аман турганда анын ырлары, ырлары менен кошо өзү дагы эл эсинде жашай берээрин, элдин аман калышын тилек кылып, оптимистик бийик көз караш менен арманын аяктайт. Жыйынтыктап айтканда, акындын арман ырларынын идеялык мазмуну элдин тагдыры менен терең тамырлаш экенин даана көрүүгө болот демекчибиз.

Адабияттар

1. Танаев Т. Кыргыз фольклорундагы лирикалык жанрлар. 1-китеп. Ош, 1998
2. Жеңижок. Фрунзе, 1982
3. «Акындар» сериясы: Залкар акындар. Жеңижок-2, Бишкек, 1999
4. «Эл ырчылары». Түзгөн: С. Кайыпов, Фрунзе, 1981
5. Калык. Фрунзе, 1972
6. Касымбеков Т. «Кел-Кел». Фрунзе, 1990

* * *

Калчакеев К.Б.,
 Калчакеев Н.Б.

«Манас» эпосунун сюжеттик өзгөчөлүгү

Дүйнө элдери өздөрүнүн маданиятын скульптура, театр, сүрөт искусствосунда чагылдырса, кыргыз эли өзүнүн маданиятын, философиясын, тарыхын, үрп-адатын, каада салтын элдик оозеки чыгармачылыктын туу чокусу болгон даңазалуу «Манас» эпосунда сактап калды. Улуу жазуучу Ч.Айтматов: «Манас» эпосунда реалдуу турмуш, тарыхый окуялар (кыргыз элинин тагдырына байланыштуу) чыгарылганы талашсыз. Ал турмак эпостун келип чыгышы да белгилүү бир тарыхый кырдаалга байланыштуу болушу мүмкүн. Бирок, «Манас» тарыхый санжыра эмес. Бул баарыдан мурда ошол тарыхый жана реалдуу окуялардын негизинде кыргыз элинин чыгармачылык генийинен жаралган, улам такталып, тазарып, артыкбаш жүктөрдөн бошонуп, керектүү, зарыл жаңы кошумчаларды кабыл алып, тулку боюна сиңирип өзүнүн бүгүнкү көз кайкыган бийиктигине жеткен көркөм чыгарма¹, деп бекеринен айткан эмес. «Манас» эпосунун ар бир бөлүмү эле өзүнчө поэма. Ал эми сюжети болсо ушунчалык көп кырдуу жана кызыктуу. Сюжеттеги каармандардын иш аракеттеринин кыймылы, ошол кыймылды жанданткан, түрткү берген көп кырдуу психологиялык жагдайлар эпостун идеясын жана композициясын толуктап турат. Эпостун учурда 74 варианты бар. Анын көпчүлүк варианттары ар тараптуу изилденүүдө. Мында Сагымбай, Саякбай, Т.Молдо, Жусуп Мамайлардын варианттары темабыздын чегилишине негиз болуп берет. Негизги вариант деп аталган С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттарын негиз кылып алып, Т.Молдонун, Ж.Мамайдын варианттарынын сюжеттик курулушунун өзгөчөлүктөрүн ачып берүү иштин негизги максаты болуп эсептелет. «Манастын» сюжетин түзгөн көп кырдуу окуялар чыгарманын оозеки жашоосунан жана аткарылышынан пайда болгон

¹ С.В. Манас I. Китеп. Ф., Кыргызстан, 1978, 8-бет.

зарылчылыкка ылайык чоң-чоң эпизоддорго бөлүнүп түзүлгөн. Албетте, мындай чоң эпизоддор майда маалыматтардан, окуялардан куралат. Эпостогу композициялык курулушу жактан чоң эпизоддордун ар биринин өзүнө ылайык аталыштары бар. Маселен: «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат» деген бөлүмдөрдү атап кетүүгө болот.

Эпостогу «Манастын туулушу» жана «Балалык чагы», «Манастын алгачкы эрдиктери» туу эпостун башталыш окуялары чоң эпизоддорго топтоштурулган. «Манас» эпосунун көпчүлүк варианттарында «жети атасын билбеген кул» - деген учкул сөз ушундан калыптанса керек.

1. С.Орозбаковдун варианты боюнча: Каракан, Угуз кан, Алайча кан, Байгур, Уйгур, Бабыр, Түбөй
2. С.Каралаевдин варианты боюнча: Бабыркан, Бөйөнкан, Чаянкан, Ногойкан, Балакан, Каракан, Жакып
3. Ж.Мамайдын варианты боюнча: Мамайхан, Бөйөнкан, Чаянкан, Каракан, Орозду.
4. Т. Молдо: Арстан кан, Төлө кан, Төрө кан, Барак кан, Огуз кан, Түмөн кан, Бөйөн кан, Жаян кан, Кара кан.

Дүйнөлүк эпикалык чыгармада башкы каармандардын көпкө чейин бала көрбөй, кудайдан тилеп, мазарларга сыйынышы, түшүндө аян бериши жөнүндөгү мотив салттуу мотив катары жашап келет. Залкар манасчы Сагымбай Орозбаковдун варианттарында Жакып менен Чыйырды көпкө чейин бала көрбөй, мал - мүлк жыйнап, кудайдан тилейт. Кан Жакып:

«Күрөккө соот дат болду,
Кермеде толгон ат болду,
Кой күлүктү көргөндө,
Күлкүдөн Жакып жат болду
Ээлеп минер бала жок
Эгем кылса чара жок
Эркек бала күтөм деп
Эр Жакыпта санаа жок»², — деп

зарлап Туучунакты минип алып Мендибайга жоолугат. Он бир жашар Мендибай да, (Акымбек уулу) өз оюн айтат. Сагымбайда тема башка айтылганы менен окуянын жалпы нугу жана мазмуну негизи сапаттык түрдө берилген. Жакыптын көп бала көрбөшү кемпири Чыйырдынын да тынчын кетирип ойлонот. Кан Жакып:

«Эркелеткен балаң жок,
Эрмек болоор адам жок.
Же сүйөрүңө балаң жок,
Же сүйөнүшөр адам жок»³, — деп кемпирине таарынып,

кудайга зарлайт, же;

«Тукуму жок өтөм деп,
Күндө-түндө тыным жок,
Дүнүйө жыйдым эпендеп

² С. Орозбаков Манас 1 китеп Ф., Кыргызстан, 1978, 36-бет.

³ С. Орозбаков Манас 1 китеп Ф., Кыргызстан, 1978 37-бет

Ажал жетсе бир күнү
Акыретке кетем деп,
Артымда туяк болбосо,
Артык дөөлөт нетем деп»⁴, -арман

кылат. Ушул эле баласыз арман кылуу мотиви Саякбайда мындайча берилет:

«Аргымак бактым мээси жок,
Муну таптап минээр ээси жок!
Мен Алтайга келгени,
Карап малды көп жыйып,
Бастырып төргө чыкпадым,
Же «баа» эткен үнүн укпадым.
Арманым калың, ичим чок,
Алтайга минээр буудан жок»⁵.

Саякбайдын «Манастын туула элегиндеги бабалары» бөлүмүндө болочок баатыр Манас жөнүндө Эсенкандын сыйкырчысы:

«Атактуу Манас кан чыгат,
Ошонун каарынан жан чыгат,
Ал бурутта туулат
Манас атка мингенде
Сенин тыргоотун тыйпыл кырылат.
Орто бойлуу, кең далы
Кыргыздан Манас кан чыгат,»⁶ - деп алдын ала эле

кабарлайт. Бул мотив мүнөздөө Саякбайда ар тараптуу күчөтүлүп чагылдырылат:

«Аты Манас жер ошол,
Ок жетпеген аты ошол.
Ок атпаган тону бар.
Арбагы оор аты улук.
Берени ошол, бели ошол»,⁷

Ушул эле мотив Жусуп Мамайдын вариантында кенен мындайча берилгенин көрөбүз: «Манас» эпосунда эң жогорку чекке жеткен. Анткени айкөл Манас төрөлө электе анын руху мурда келет. Анын руху келсе, келбес адамдарга көрүнөт.»⁸ - деп жазат Жунго эл адабият көркөм өнөрчүлөр коомунун Минжан бөлүмчөсүнүн редактору Асанбай Матили.

Болочок Манастын туула элегинде эле Саякбайда сыйкырчы айткандай Ж. Мамайда Адылбек аксакал Жакыпка жакында уулдуу болорун, ага токойдо «кызыл чырай жаш бала» айтканын угузат:

«Токойдон көрдүм кырк уулду,
Жетелеп айдап келаткан,
Мүйүздөп байлап кырч бугу.
Учурап калып токойдон,

⁴ С. Орозбаков Манас 1 китеп. Ф., Кыргызстан, 1978, 33-34-бет.

⁵ С. Орозбаков Манас 1 китеп. Ф., Кыргызстан, 1984, 38-бет.

⁶ С. Орозбаков Манас 1 китеп. Ф., Кыргызстан, 1984, 40-бет.

⁷ С. Орозбаков Манас 1 китеп. Ф., Кыргызстан, 1984, 40-бет.

⁸ Манас эпос жөнүндө китепте II Асанбай Матили «Манас» эпосундагы ырым-жырымдарга бир назар. Бишкек, 1994, 104-бет.

Сурадым дайнын мен муну.
 Өзү бала айтпады,
 Кызыл чырай жаш бала,
 Ошонун мага айтканы,
 Бай Жакыптын уулу бул,
 Аты Манас баатыр уул,
 Кырк жигити биз деди
 Ким болосуз сиз деди». ⁹

Жогорудагы мисалдан көрүнгөндөй мында Жусуп Мамайда болочок баатырдын келечектеги иш – аракети тууралуу жагымдуу кабар берилип жатат. Эпикалык чыгармалардагы бул окшоштуктар жөн эле айтылып келген жок. Чыгармадагы мындай жагдайларды мотив мүнөздөөлөр түзөт. Путилов Б.Н. «Мотив является постоянным элементом эпического сюжетного арсенала, он принадлежит не просто определенному тексту (памятнику) но национальной эпической традиций в целом и более в своей инвариантной форме - эпосу как феномену мирового фольклора» ¹¹- деп белгилегендей мотивдердин окшоштугу улуттук эдостордун сюжеттик нугундагы традициялык салттардан көрүнөт.

Түш көрүү, түш жоруу Сагымбайда да, Саякбайда да кенен сүрөттөлөт. Жакып: (Саякбайда)

«Журтум, түндө бир жатып түш көрдүм,
 Мен түшүмдө мыкты иш көрдүм,
 Журтум, кадыр түн чалар түн барбы?
 Калмактан кудай куткарып
 Кыргызды көрөр күн барбы?
 Менин түндөгү түшүм ыктуу түш,
 А түшүмдүн пайдасы
 Силерге тийчү мыкты түш.
 Түндө жатып түш көрсөм,
 Ала-Тоо башын жайладым,
 Мен бир бала барчын бүркүт кармадым» ¹².

деп түндө көргөн түшүн кабарлайт. Андан ары Салбырынга барганын жомоктоп олтуруп көргөн түшүн кеңейтет.

«Сол кол менен бир чапчып,
 Айды кармап алыпмын.
 Оң колумда күн турат.
 Сол колумда ай турат». ¹³

Саякбай да Акбалта Жакыптын түшүн жоруп:

«Балалуу болсоң кулунум,
 Атын Манас коесуң,
 Кара көкжал эр болот,
 Ааламды буй кылган,
 Аябаган шер болот» ¹⁴, - деп бата берет.

⁹ Манас 1 – китеп. Жусуп Мамай. Ош, 1995, 37-бет.

¹¹ Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. М., Наука, 1988, 147с.

¹² С. Каралаев Манас I китеп. Ф., Кыргызстан, 1984, 45-бет.

¹³ С. Каралаев Манас I китеп. Ф., Кыргызстан, 1984, 45-бет.

Чыйырды батага кубанып дүйнө топтоп жата бербей, мал союп элден бата алуу жөнүндөгү оюн Жакыпка билдирет. Жакып ага каршы болот. Бөлүм айтуучунун автордук баяндоосу аркылуу бүтөт.

С.Орозбаковдо Жакып айыл жакындарын чакырып, кыпчактан Таз чечен, нойгуттан Акбалта, кыргыздан Байжигит, ногойдон Эштек, түрктөн Дамбылданы, Абдылдаларды үйгө киргизип, бирден ичик жаап, көргөн түштөрүн жоруп берүүсүн өтүнөт.

Байжигит: «Жакыптын куш кармаганы эркек балалуу болоору, ал баласы ай тийген жердин баарын алып, күн тийген жердин баарын күтөт экен. Алтымыш кулач жибек боо такканын ал балаң алтымыш жашка чыккыча аким болуп журт сурайт экен.

Байбиче ажыдаарды ат кылып мингени ошол баланын ажыдаардай айбаттуу, арстандай кайраттуу болоору, шумкар кармоо кыздуу болуунун белгиси», - деп жоруйт.

Бакдөөлөт көргөн түштү Дамбылда: «Токолуң да эки эркек бала тууйт экен», - деп жоруйт.

Манастын туулушу жөнүндөгү мотив да аябай кызыктуу. Сагымбайдын варианты боюнча тема башка аталганы менен окуянын жалпы нугу жана мазмуну негизинен салттык түрдө берилген. Манастын туулушу эпостун бардык варианттарында кездешүүчү туруктуу мотив. Бул бөлүм сюжеттин өнүгүшүнө карата бир нече майда окуяларды бириктирип турат.

1. Түш көрүү.
2. Баланын бойго бүтүшү.
3. Эненин толгоо тартышы, талгак болушу.
4. Баланын төрөлүшү.
5. Баланын ысымын берүү, ат коюу.

Мында боюнда бар кезинде эненин жолборстун жүрөгүнө, бүркүт, жалтанбас жаныбарлардын этине талгак болушу эпикалык чыгармалардагы салттык сюжет.

Дүйнөлүк эпикалык чыгармаларда башкы каармандардын көпкө чейин бала көрбөй, кудайдан тилеп, мазарларга сыйынын тилек кылуу ырасмиси салттуу мотив катары жашап келет.

С.Орозбаковдун вариантында да Жакып менен Чыйырды көпкө жашап бала көрбөй, мал-мүлк көзгө көрүнбөйт.

«Күрөккө соот дат болду,
Кермеде толгон ат болду.
Кай күлүктү көргөндө,
Күлөңдөн Жакып жат болду.
Ээлеп минер бала жок,
Эгем кылса чара жок,
Эркек бала күтөм деп

Эр Жакыпта санаа жок». (С. ОВ 36 б) - деп кан Жакып ыйлап зарлап, көз жашы төгүлүп, кудайга жалынат. Туучунагын минип алып Акылбек уулу Медибайга жолугат, Жакып капалуу үйүнө келет. Жакып ачуусу менен Чыйырдыга катуу тийет:

¹⁴ С. Каралаев Манас I китеп. Ф., Кыргызстан, 1984, 46-бет.

«Эркелеткен балаң жок ,
 Эрмек болоор адам жок.
 Же сүйөөрүңө балаң жок
 Же сүйөнүшөр адам жок» (С.ОВ 37 б)

Бирок, Чыйырды үн катпайт. Анын ордуна Бакдөөлөт:

Мен шордууга кетти деп,
 Эжекемдин жолун кууп.
 Этегимден кан чыкпай,
 Баштагы болгон эжемдин,
 Жолун жолдоп кеттим деп, - өз оюн ортого салат. (38 б)

Бул бөлүм кыргыздардын Арал, Алтай тоосу, Аксы, Күчөр, Иленин башына чейин таянып жатканын сүрөттөө менен башталат. Калмак казактын кордук көргөн 70 тей түтүнү хан Жакыпка корголойт. Жакып Иленин башы Үч-Аралды, Азоо-Бел жайлоолорун жайлайт. Тойдон эки жыл өтүп, Чыйырдынын боюна бүтөт. Чыйырды жолборстун жүрөгүнө талгак болуп, кара мерген аткан жолборстун жүрөгүн жылкычы Бадалбайдан алдыртып жеп, сорпосун ичет.

Чыйырдынын толгоосу:

«Бала койсо чиренип,
 Байбиче катуу тердеди.
 Бала катуу чиреди,
 Байбиче бакан тиреди.
 Бекем туйлап кеткенде,
 Басып тарткан катындар
 Башы жерге киреди.
 Байбиченин ичинде
 Ажыдаарбы, жолборспу,
 Же адамдан арга болбоспу?
 Бала туйлап кеткенде
 Байбиче көзү сүзүлдү,
 Белдемчинин жакасы
 Беш жеринен үзүлдү,- (7273) - деп сүрөттөлөт. Ал эми Манастын

төрөлүшү:

«Каканак суусу шар этти,
 Баланын үнү бар этти,
 Карынды катуу сүзгөнү
 Эки колун толтура

Кан чеңгелдеп түшкөнү», - деп берилет. Болочок баатырдын «кан чеңгелдеп (77-б) түшүшү» эпикалык сюжетке мүнөздүү туруктуу мотив.

«Кураатканын зайыбы Канышбек
 Оозантмакка баланы
 Оозуна эмчек салганы.
 Өзөгүн үзү бир соруп,

Өлө жазып калганы», ¹⁵ - деп мында жаңы туулган бала келечекте баатыр болоорунан алдын ала кабар берип жатат. Сагымбай варианттарындагы бул мотив мүнөздөө мотивине жатат.

«Астына алып Чыйырды

Оң эмчегин салганды

Абалкысы сүт чыкты,

Экинчиси суу чыкты

Үчүнчүсү кан чыкты,

Чыдай албай ошондо,

Байбичеден жан чыкты»¹⁶, - деп (с.о.79 б.) Манастын келечек тууралуу, баатырдын касиеттери жөнүндө мүнөздөйт.

Акбалта, Канышбек, Канымжандар сүйүнчү сурайт. Фольклорист Б.Н. Путилов: «Эпический сюжет реально существует в различных версиях) наиболее высокая степень различий), редакциях (частная разновидность версий) вариантах (конкретные реализации с малосущественными содержательными различиями)»¹⁷, - деп бекеринен жазган эмес. Себеби Манастын келбети, өтө эпикалык мүнөздө гиперболизацияланат.

Саякбайдын вариантында да Чыйырды жолборстун этине талгак болуп, сексен бээнин этине алымсынбайт. Кытайдын Кочку аттуу мергени аткан шердин этин токсон төөнүн буудайына алмаштырып, Балта баш болуп кырк үйлүү кыргыз кубанат. Жакыптын түшүндө, дубана:

«Атыңдын оозун бур Жакып,

Алла- деп, өйдө тур, Жакып!

Кызыр алейки салам мен элем,

Кыр жагына келгеним-

Жараткан берди бир бала,

Ошону айтып бергени.

Кайгынын баарын кой, Жакып

Бүгүн эркек уулду болосун

Атын «Манас» кой Жакып!

Бул уулун Алтайга келип туулган»,

-деп аян берет да, - бүгүн куу ала бээ да тууйт. Ал тулпар чыгат. Манастын казатка минер аты - ушул болот. Манас ок өтпөс тон кийип, ок жетпес тулпар минип, ордолуу журтка билингиче баланын атын эч кимге угузба, Себеби, мындан жети жыл мурун анын келечеги Какандын даназасына чийилген. Алар Манастын атын укканда калайыкка чыр «салат»¹⁸, - деп кайып болот. Түш туура чыгып, Манастын төрөлгөнүн кабарлап Акбалта Жакып ханга сүйүнчүгө барат. Ал Манастын атын Чон жинди коюуну сурайт. Натыйжада Манастын төрөлүшү мындайча гиперболизацияланат:

«Курсакта жатып бакырды,

Манаптап ураан чакырды.

оң колуна кара кан,

¹⁵ С. Орозбаков Манас I китеп Ф., Кыргызстан, 1978, 79-бет.

¹⁶ С. Орозбаков Манас I китеп Ф., Кыргызстан, 1978, 79-бет.

¹⁷ Путилов Б.Н. Героические эпос и действительность Л., Наука, 1988, с.139

¹⁸ СКВ Манас I китеп. Ф., Кыргызстан, 1984, 51-бет.

Кармай түштү кан Манас»¹⁹.
же;

«Курсактан бала түшкөндө,
Көргөн жан болду бышмана
Ой, Жакыбым ойлончу,
Курсактан түшкөн балаңдын,
Мынчалык болду жышааны,
Бакырып бала түшкөндө,
Түшкөн жерден чаң чыкты.
Ыйлаганда ал бала

Жүрөк туйлап жан чыкты»²⁰, - деп болочок баатырдын жарык дүйнөгө келиши ишенимдүү сүрөттөлөт. Манастын атын Чоң жинди коелу деген дубанан айтканын эл орундайт. Күндөрдүн биринде дубана пайда болуп, Жакып менен Чыйырдыга:

«Даам ичирбей балага,
Ушул болот ок менен
Оозандырып бериңиз.
Айтканымды билиңиз
Айгайлаган жоо келсе,
Бир кереги чын тийет

Ушуну жакасына тигиңиз»²¹, - деп айтып көздөн кайым болот. Эпикалык чыгармалардагы болочок баатырдын төрөлүшү, туулушу, ат коюу ырасмысы жөнүндөгү эпизоддор туруктуу мотивдерге жатат. Саякбай манасчы бул бөлүмдөрдү баяндоо формасында жаратып, сюжеттин өнүгүү нугун абдан деталдаштырган. Эпикалык каарман Манас аркылуу эпостун сюжеттик курулушу улам татаалданып, башка кейипкерлердин образдары көп кырдуу көрүнө баштаганын байкайбыз. Андыктан, эпикалык дүйнө, эпикалык каармандардын мүнөзүнөн, кылык-жоругунан, дүйнөгө болгон көз карашынан улам түптөлүп теманын жана идеянын чечилишин шарттайт. Фольклорист Путилов Б.Н. бекеринен «Понятие «эпический мир» будет употребляться нами для обозначение той объективно существующей художественной реальности, которая создается эпическим творчеством и прочитывается в текст» ах : она охватывает сложную совокупность событий характеров, поведения и отношений персонажей, пространственных и временных представлений социальных, этнических, бытовых универсумов и т.д.»²² - деп жазбаса керек. Чынында эпик мүнөздөрдүн топтомдоруна жаралган эпикалык чыгармалар жалпылыктарга, окшоштуктарга ээ.

* * *

¹⁹ СКВ Манас I китеп. Ф., Кыргызстан, 1984, 54-бет.

²⁰ СКВ Манас I китеп. Ф., Кыргызстан, 1984, 54-б.

²¹ СКВ Манас I китеп. Ф., Кыргызстан, 1984, 56-б.

²² Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. Л., Наука, 1988, с.7

Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы уламыш жана жомоктордун сыры эмнеде?

Азыркы учурда жомоктоп калган, келерки урпактар тарых бетинен сөз баалоочу «раматылык» Совет боору кайсы тарабынан тамшандырган баалуу кайсы жагынан көңүл иритип, жан кейиткен элестерди калтырды экен? Ошондой замандын дурус жагын көкөлөтө мактанганыбызды, туруш күңк-мыңк этип болуп жүргөнүбүздү ар кимибиз өз абийрибизге коелу. Чындыгында ал заманды ачык айтып, ак сүйлөө мүмкүнчүлүгү да аз эле. Тагыраак айтканда улуу сүрөткер, чоң илимпоздон тартып, карапайым калктын өкүлүнө чейин оюндагысын айтууга, жасоого, кыскасын айтканда, чийилген чийимден чыгуу тыюу салынып келгендиги анык. Маркум Ж. Мукамбаевдин жети томдук «Диалектология сөздүгүнө» айрым фонетикалык жактан өзгөртүп, диалектикалык мүнөзгө ээ болгон орус сөздөрүнүн кирип калгандыгы үчүн аны аябай «таякта» эмгекти бир канча эсеге кыскартууга мажбурлаганы, А. Токомбаевдин «Калк жылдары» 1937-жылдан 1962-жылга чейин, беш жолу идеологдордун көрсөтмөсү боюнча оңдолгону, Касым Тыныстановдун «Жаңыл» романы үчүн репрессияланышы «башка күнөөлөр да тагылган», Ш. Абдрамановдун «Дыйкандар», Т. Касымбековдун «Келкел» романдарынын ондогон жылдар бою «түрмөдө» жатышы жогоруда биз айткан ойдун далили боло алат.

Улуу сүрөткер Ч. Айтматовдун ушундай тоскоолдуктарды буйтап өтүүнө жолдорун көп жылдар издеп, бир нече аңгемелерди, анча-мынча сындарды жазды. Бул оюн ишке ашыруу үчүн Чыңгыз кыргыз сынынын белгилүү өкүлү Ж. Асаналиевдин сөзү менен айтканда: «Айтматов союздук, керек болсо дүйнөдө масштабда аброй алышы зарыл эле». Андан кийин ал анча - мынча болсо да оюндагысын айтууга мүмкүнчүлүк алмак. Чыңгыз мындай ийгиликке бир тоосколдуктарга карабастан, алгачкы «Жамийла», «Саманчынын жолу», «Биринчи мугалим» повесттери менен жетишти, ал турмак «Гүлсарат» жана «Ак кемеси» менен өзү каалагандан ашып да кетти. Бирок өзү көргөн дүйнөнү да эле ойлогондой, өзү андыгандай айтууга мүмкүн эмес эле, Эгер антсе эле эскергендей аны: «Солжениндин, же Раймалынын тагдыры күтүп турган». Муну кайра куруу учурундагы Япониянын журналистине айтып атпайбы. Эмне эмне кылуу керек? Чоң устат, улуу сөз чебери мунун да кыябын келтирип, жогорку тапты. Ал өзүнүн оюндагысын, коомдун түзүлүшүндөгү кемчилдиктерди калктын көрсөтүүнүн жүгүн өткөн замандагы жомок, уламыш, болумуштарга артууну туура көрдү, айрымдарын көркөм сөздүн жардамы менен Танабай, Бостон, Элик сыяктуу карапайым адамдарга жымсалдап айттырды. Ч. Айтматов адегенде «Бүткөн эне» жомогу «Ак кеме» повестинин сюжетине жалгаштырды. Аны менен бүткөн күндөгү экология жана ыйман проблемаын көтөрүп чыкты, анан бюрократия-буйрукчулук замандын өзүнө ат койду. Аны «Кылым карытар бир үр» романындагы «Манкурт баяны», «Найман эне», «Раймалы менен Бегимдин трагедиясы» тууралуу уламыштардын жардамы менен ишке ашырды.

Залкар сүрөткердин жазуучулук өнөрканасындагы башка бурчун «Гүлсарат» повестинен башталат. Дегеним, социализмге, акимчилик-буйрукчулук

башкарууга алгачкы каяшасын көп талаш-тартышты пайда кылган ушул чыгармасында айтат. Танабайдын чоро үйрөткөн сөздөрдү райондук чогулушта айтуудан баш тартышы, акырында Сегизбаевди «Кайыш тончоң жаңы манап» атап короосунан кууп чыгышы - маңкүртчулукка каршы чыгуунун алгачкы элементи.

Чынгыз Төрөкулович «Кылым карытар бир күн» романындагы көптөн бери көкүрөгүндө ээ-жаа бербей келаткан байкоолорун мезгилдин чийиминен чыгып кетпей көрсөтүүгө чеберчилик менен жетишкенин жогоруда белгилеген элек. Анда кеп оролу ирети менен болсун.

Ошентип, Сталиндин керт башына сыйынуучулуктун, каардуу репрессиянын инерциясы, Хрущевдун реформасы, Брежневдин «Коммунизми» учурдагы кескин бурулуш жасоого мүмкүнчүлүк бербеди. Жеке адамга сыйынуучулуктун ордуна партияга баш ийип, анын берген буйруктарын «ал туурабы, туура эмеспи, ага карабастан» кың этпей аткаруу ыкмасы кадыресе турмушубуздагы көнүмүш болуп калды. Акыл жетип, көз көрүп турган нерсени да туура же туура эмес деп айтууга эч ким даабады. Болбосо, жүз кой кантип эле жүз токсон сегиз козу берсин деп эмнеге айтпадык? Мындай информациялар дал Москванын өзүнөн мактоолор менен айтылып атса, чындктан бетер кол чаап, кубанып калчубуз. Мындай тапшырмалар СССРдин бардык булун-бурчундагы Танабайларга берилип, ал тапшырмалар маңкүртчулук менен аткарылып турганы жалганбы? «Кылым карытар бир күн» романында жуандар, наймандардын жоокерлеринен колго түшкөн туткундарынын акыл-эсин күч меен алып, каалаганын жасатса, социализм учурунда компартияга кыңк этпей баш ийүү идеологиясы СССР деген державанын башкы саясаты экендигин Каныкей чоң энебиз Манаска да, алп Кошойго да бап келген кандагай тиккендей, Чынгыздын Сары өзөктүн кумдуу чөлүндө жашаган карапайым калктын бир күндүк турмушуна, романдын сюжетине ушул уламышты сиңирип, ал аркылуу айтылбай нерсени айтып алганын карабайсызбы.

«Чынгызхандын ак булутун» кийин болсо да Айтматов романына неге жалгады? Көлөмүн көбөйтүш үчүнбү? Албетте, жок. Жазуучу «Кылым карытар бир күн» романында мурун айталбай калган ойлорун дагы тереңдетип, дагы чыйралтып, биринен-бири ыраак дордо жашаса да Чынгызхандын, Сталиндин, компартиянын ар бири өз заманында карапайым калкка карата чыгарган заң-закону, буйруктары, иштеп чыккан идеологиясы бири-бирине окшоштугун, бар болгону коомдун, аң-сезимдин өсүш деңгээлине ылайыкташтырганын көрсөтүүнү алдына максат кылып койгон. Чын эле, Чынгызхан өз максаты ишке ашканга чейин, кол алдындагы аялдардын төрөшүнө тыюу салышы, Сталиндин Ата Мекендик согуш учурунда колго түшкөн туткундардын баарын чыккынчы эсептеши, компартиянын реалдуубу, же реалдуу эмеспи кандай гана жол менен болсо да, берилген планды аткарууну талап кылышы бири-бирине үндөшүп, ал гана турсун, бирин-бири кайталаган көрүнүш. Табияттын (Кудайдын) жан жаныбарларга, ааламга тартуулаган табигый мыйзамына каршы туруу – жакшылыкка алып келбестигин, урпактардын каргышына кала тургандыгын бир мезгилде жаратылыш да жазалай тургандыгын эскеткен ачуу кыйкырык. План деген балакеттин натыйжасы «Аралдын» трагедиясы экендиги жалганбы.

* * *

Адабият сабагында студенттердин сынчыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү (А. Токтомушевдин «Какшаалдан кат» поэмасынын мисалында)

Кыргыз Республикасынын билим берүү мыйзамынын кайрадан кабыл алынышы күн тартибиндеги коомдун келечеги, билим берүүнүн сапаты, адисттердин, илимпоздордун арасында «билим берүүнүн жаңы парадигмасы» жөнүндөгү сөздү ого бетер күчөттү.

Өткөөл мезгилде билим берүү системасындагы ургалдуу өзгөрүүлөрдөн улам, тынымсыз каймыл аракеттеги окутуунун методикасы жөнүндөгү маселеге кайдыгер кароого дегиле мүмкүн эмес. Мезгил закымдыгы окутуунун мурдагы стеротиптүү, көнүм абалын жокко чыгарып, окутуунун жаңы үлгүсүнө багытонуу объективдүү талап кылууда.

Акыркы жылдары жакшы натыйжаларды берип жаткан «Сорос» фонду аркылуу «сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүү үчүн окуу жана жазуу» методу ОШМУнун дээрлик бардык факультеттеринде таанылып, анан калса Жалалабат мамлекеттик университетине да жайылтууда. Сынчыл ойлом методикасы боюнча уюштурулган семинарда сынчыл ойлоону өнүктүрүүчү чөйрөнү түзүү, өз алдынча иштөөнүн мазмуну, көлөмү, индивидуалдык жана группалык консультациянын ролу жөнүндө ой-пикирлер айтылды.

Сынчыл ойломдун методикасы, анын айрым стратегиялары тайпаларда өткөрүлүп, жакшы натыйжалар пайда болууда. Сынчыл ойломдун ыкмаларынын артыкчылыгы жана өзгөчөлүгү жөнүндө сабактан кийин студенттер да кызыгып, ой-пикирлерин билдиришти.

Кыргыз адабиятын окутуу методикасы да акыркы жылдары сынчыл ойломго ынанымдуу тыянактар айтылууда.

Ошентип, сынчыл ой-жүгүртүүнү өнүктүрүү үчүн окуу жана жазуу технологияларды колдонулган кыргыз адабиятын окутуу усулунун атайын курсунда өткөрүлгөн, бир сабактын үлгүсүн келтиребиз.

Формасы:

Дата: 18-апрель, 2003-жыл

Предмет: Кыргыз адабияты

Тема: А. Токтомушевдин «Какшаалдан кат» поэмасы

Негизги түшүнүктөр: Туулган жер. Сагыныч. Кусалык. Эркиндик. Күрөш.

1. Мугалимдин сабакка чейинки иш-аракети. Мотивация.

Бул этапта мугалим төмөнкү суроолорго жооп издеши зарыл:

– Бул сабактын маңызы эмнеде?

– Бул сабак студентке (окуучуга) эмне берет?

(Бул сабак студентти (окуучуну) өз Мекенин, эркиндикти чексиз сүйүүгө тарбиялоодо чоң мааниге ээ).

Башка предметтер менен болгон байланышы барбы?

(Тарых, мекен таануу, философия, маданият таануу менен байланышта).

Буга чейин окуткан жана окута турган нерселер менен кандай байланышы бар?

(Тема дагы кандай машыгуулар пайда кылат?).

Бул сабак студенттин сынчыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө кандай өбөлгө түзөт?

(Сабак студенттин СОун өнүтүрөт, себеби студент берилген материалга сын көз караш менен карап жатат, ага мугалим шарт түзөт).

Студент үчүн кандай маалымат берет?

Сабак студентке жандуу кызыгууну пайда кылыш үчүн сабакты кандай уюштурса болот?

Материалдын мазмунундагы кайсыл нерселер студенттерге бир маанилүү эмес реакцияны пайда кылышы мүмкүн? (макул, каршы).

Бул сабак аркылуу дискуссия жүргүзүүчүлүк, билимди практикада колдоно алуучулук ыктарын кантип өнүктүрсө болот?

(Сабак учурунда ар бир студент сөзсүз дискуссияга аралашат).

2. Сабактын максаты:

Студенттерде, окуучуларда Ата Мекен, туулган жер, эркиндик, жашоо, ырахат, бакыт жөнүндөгү түшүнүктөрдү калыптандыруу

Сабактын милдеттери: – Эркиндик түшүнүгүнө философиялык анализ берүү;

- «Мекен», «жашоо», «ырахат», «бакыт» түшүнүктөрүн ачып берүү.
- Студенттерге ойду борборлоштуруп жыйынтыктай билүүнү үйрөтүү;
- Сынчыл ойлоо жөндөмдүүлүгүн ар тараптуу арттыруу;
- Шериктерин уга билүүгө, сыйлай билүүгө үйрөтүү.

3. Колдонулуучу методдор, стратегиялар:

Музжаргыч, класстер, айтып берип коюу, эркин жазуу.

4. Сабактын жабдылышы: дубал газета, карточкалар, скотч, маркер, ватман кагазы, ак кагаздар.

5. Сабактын жүрүшү: музжаргыч («Менин портретим күн нурларында») ар бир студент шеригине комплимент жазат. Адам өз кемчилигин, артыкчылыгын, башканын көзү менен жакшы көрөт эмеспи.

а) Чакыруу: Тема доскага жазылып. Мугалимдин кыска аңгемесинин мазмунун төмөнкү ыр саптары түзсө максатка ылайыктуу.

Миң бир үйгө бир манапты болуш кылган,
 Бай, манап жакшы жерди конуш кылган.
 Көңүлүнө жакан жерди бекитишип,
 Кедейди келтирбестен коруш кылган.
 Айылына байдын уулун бий шайлаган
 Жесир, доо, чатак болсо, ой жайлаган
 Бир кедей чыгым таппай кечиктирсе
 Мойнуна абак кесип сотко айдаган.

* * *

Карылары баса албай,
 Жөтөлөдү кайран эл.
 Жаш балдарын мойнуна,
 Көтөрөдү кайран эл.
 Караңгы уйгур тамына
 Корголоду кайран эл.

* * *

Жазгы жамгыр мойнуна,
Шорголоду кайран эл.
Чыны менен ошентип,
Кор болобу, кайран эл?

* * *

Угулду март айында жакшы кабар,
Кубандык качкан, бозгон бечаралар
Болгону ал кабардын анык болсо,
Качкан эл жер-жерине кайтып барар.

Эс тутуусу жөндөмдүү окуучулар ыр саптары Ысак Шайбековдун «Кайран эл» деген поэмасынан экендигин эстеши мүмкүн. Мына ушундан кийин гана тема боюнча «1916», «Үркүн», «Какшаал», «Кат», «Сайра» деген сөздөр аркылуу «мээге» атака жасоо башталат.

Мурдагы алган билимдеринин натыйжасында башкы каарман Сайранын катынын мазмуну эмне жөнүндө болорун чечүүгө окуучулар аракеттене баштайт.

Мугалим суроо берет: Эркиндик деген эмне?

Класстер методу колдонулат.

А) жеке

Б) жупта

В) тайпада

Эркиндик – бул баалуулуктардын мазмунуна кирет. Пайда, даңк, жыргалчылык, бийлик, коопсуздук, сулуулук, акыйкат, жакшылык, бакыт сыяктуу баалуулуктарга адамдар кандай умтулса, эркиндикти да көксөйт.

«Демократиялык коомдун инсаны өзүн-өзү ич жактан аныктаган, өзүнүн жүрүм-туруму үчүн жоопкерчиликти толук моюнга алган, улуттук маданияты жогору, аналитикалык-рефлексивдик, антиавторитардык, антидогматикалык ой жүгүртүүгө эгедер, жамааттан, мамлекеттен өзүнүн индивидуалдуу автономиясын урматтоону талап кылган, духу эркин, суверендүү личность».

«Жер жана Ата Мекен – экөө синоним түшүнүктөр. Ата Мекен, Ата Журт деп бекеринен айтылбайт, анткени анда аталарыбыз миңдеген жылдар бою жашап, мээнет кылып тер төгүп, жоодон коргоп кан төгүп келишкен, бул жер аталарыбыздын Мекени, Журту».

«Мамлекеттүүлүк жөнүндө сөз кылганда аны жерден ажыратып кароого мүмкүн эмес, анткени жер мамлекеттин негизи. Мындан эки миң жыл мурун Гунн каганы Модеден кытайдын императору күлүк атын, андан кийин сулуу аялын сураса, акылмандары менен кеңешип, алар каршы болсо да берип жиберет. Кийинчерээк бир кичине, эч нерсе өтпөгөн чөлдү суратканда кеңешчилери макулдугун берет. Ошондо Моде каган «Ат менен аял меники, аларды берүүгө укугум бар, ал эми жер элдики, жерди бер дегени элди бер дегени, мен аны эч качан берүүгө укугум жок. Жер деген мамлекеттин байтүбү болот, байтүбүнө балта чапкан кайдан оңот» деп «берсе берели» деген кеңешчилеринин башын алдырып туруп согушка аттанып, жерди бербей алып калган экен».

Мекенге, туулган жерге болгон сагыныч, кусалык бул адам турмушундагы жашоосунун эмоциялык-сезим формасы. Реалдуу чөйрөдө жеке иш аракетке жараша пайда болот.

Мекенге, туулган жерге карата: «Туулган жердин топурагы алтын», «Бирөөнүн жеринде султан болгончо, өз элинде ултан бол», «Тизелеп жашаганча, тик туруп өлгөн артык», ж.б. акылман сөздөр бар.

б) Түшүнүү. Ачкыч сөздөр 2 бөлүктүү күндөлүк методу колдонулат:

1. Доскага поэмадан ыр саптары цитата келтирилет.

Апандын карды жарылып,
Курсактан бала алынып.
Оюнчук болуп – найзанын
Учуна кеткен сайылып.

* * *

Бир үйдөн жалгыз мен калгам,
Башкасы жапырт кырылып.
Аталаш авам жетелеп,
Беделдин белин ашкан күн
Алиге эстен кете элек.

* * *

Кытайдын залим улугу
«Кеткин деп тентип кайрадан»
Айтарга сөз бар, укук жок.
Бир табак арпа унуна,
Мен калгамын сатылып.

* * *

Жайкалып чөбү тушардан,
Жайылып малы жуушаган,
Жер эсимден чыккан жок.
Жытына жыпар кошулган,
Жел эсимден чыккан жок.
Бүркүтү шаңшып таранган,
Зоо эсимден чыккан жок.

* * *

Ак куулар сүзүп калкыган,
Ыссыккөл дайым эсимде.
Көрсөм деп жерди сагынам
Сагынам элди баарынан!
Элеси кетпей эсимден,
Ойлоно берип сагынам»

А.Токтомушев

«Какшаалдан кат» Ф.1950

Ак кагазга тик сызык менен так ортосунан бөлүп, анын сол жагына окуучулар тексттеги өздөрүнө маанилүү көрүнгөн жерлерин белгилеп жазышат, оң жагына ошол жерлерди коментариялашат.

Ой жүгүртүү: Окулган текст боюнча суроолорго жооп алуу жана анализ берүү керек.

Поэмадагы үч катты бириктиргенде 1692 строфадан турат. Окуучуну сюжеттик өзөктүү окуяларга өз алдынча жетелеп келүүгө, изденүүгө, ойлонууга мугалим гана багыттайт.

Поэма чагылдырган доордун мүнөзү кандай экен? Тигил же бул окуя сага кандай таасир калтырды?, Кыз эмне себептен Ата Журтунан алыс калды? Кыз кантип, эмнени сагынып кусаланды? Сайра кыргыз эли менен кантип сыймыктанат? Сени антип ойлоого ким мажбурлады? Поэmanın аягы эмне менен бүттү?

Сен дагы, Ата Журтуңа, Мекенге кат жаза аласыңбы? Саяктуу суроолор берилет да кийинки сабактарда жазылган каттардын мазмуну окулуп, дагы поэма боюнча Билебиз – билгибиз келет – билдик (ББКБ) методикасын улантса болот.

Албетте мезгил талабына жараша адабияттык окуу курсундагы поэмаларды талдоо, окутуу адабият мугалиминен чебер кесиптик камылганы жогорку интеллектуалдык даярдыкты талап кылат.

Адабияттар

1. С. Байгазиев. «Махабаттын ак толкундары», «Кутбилим» №2. 11.01.2002-ж.
2. С. Байгазиев. Ала-Тоодо жаңы мамлекеттүүлүктүн жана демократиянын жаралуу драмасы, же дагы бир жолу улуттук стратегия жөнүндө. «Кутбилим» 24.04.2003-ж.
3. Нурумбетов Б., Мурзакматов А., Апышев Б. Бабалардын осуятынан – мамлекеттик идеологияга. Ош, 1997-жыл, 36-бет.

* * *

**Шерипбаев А.,
Алчынбаев Ж.Б.**

Омар Хаям - акын жана аалым

Омар Хаям атактуу перс акыны жана аалымы. Омар Хаямдын кыргыз тилинде Ж. Садыков менен Т. Шаршенбаевдин котормосунда «Кыргызстан» басмасына 1987-жылы жарык көргөн «Рубаилери» жана Ж. Садыков тарабынан 1994-жылы «Учкун» концернинин басмаканасынан «Рубаилери» басылган. Бирок жогорку окуу жайларында айкындуулуктун шарданынан кийин чыгыш адабияты өзүнчө дисциплина катары окутулуп жаткандыгына карабастан, тилекке каршы Чыгыш поэзиясындагы ири фигура Омар Хаямдын өмүрү жана чыгармачылыгы тууралуу кыргыз тилиндеги маалыматты КСЭден башка булактардан жолуктура албадык. Ошондуктан биз бул макалада айтылуу акын жана аалым Омар Хаямдын өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу орусча, өзбекче жана кыргызча таржымасына таянып, азыноолак сөз кылууга аракеттендик.

Гиясиддин Абдулфатх Омар Ибин Ибрагим Хаям Нихонур 1048-жылы Каспий деизинин Чыгыш жана Түштүк-Чыгыш кыргагы менен туташ, түндүгүнөн Ашхабат жана Мари, чыгыш жагынан герат менен балхга чек аралаш Хурасанга чектеш Нишопурда 1048-жылы жарык дүйнөгө керген.

Абдулфатх Омар анын өз аты болуп, Ибрагим атасынын ысмы болгон. Гиясиддин Омар Хаямдын лакап аты эле, себеби ал жашаган орто кылымдарда өз илими, өз жүрүм-туруму менен таанылган инсандарга ушундай ардактуу даража бериш салт болгон. Ал эми Нишопур (Найсабури) саалымдын туулган мекени. Хаям деген ата токтолсок, бул арабчадан которгондо «чатыр тигүүчү» деген маанини түшүндүрөт. Өз мезгилиндеги маалыматтарга караганда Омар Хаямдын ата-бабалары, үй-бүлөсү менен чатыр тигип сатуу иши менен кесиптенип, тиричилик өткөрүшкөн. Мунун акындын төмөнкү рубаилери да айгенелеп турат.

Акылдан бүгүн хаям чатыр тигет
 Пайдасы ал чатырдын кимге тийет?
 Далдалчы эртен эле бекер баага
 Кайдагы соодагерге сатып ийет.

Уламада айтылгандай, акындык, рубаи жаратуучулук Омар Хаямдын негизги максаты болгон, ал илимий иштеринин түйшүгүнөн чарчаган учурунда гана өз көңүлү үчүн гана жазган жана эч кимге окуп да бербеген. Акындын рубаилери түрдүү илимий мазмунда жазылган иш кагаздарынан жана өзүнүн күндөлүк дептерлеринен табылган.

Омар Хаям аалым катары да математика, философия, астрономия, медицина жаатында бир топ илимий иштерди жараткан жана алар бүгүнкү күндө өз маанисин жогото элек. М., математика жаатында «алгебра жана ал мукабада маселелеринин далилдөө жөнүндөгү» трактаты математика тарыхындагы улуу эмгектердин бири болуп эсептелет. Ал эми «Евклид китебинин татаал жоболоруна түшүндүрмө» аттуу трактатынын мазмунун нараллерлер жөнүндөгү оригиналдуу теория түзөт. Албетте, азыркы күндө проционалдык сакнапр жөнүндө канчалаган илимий эмгектер жазылды, бирок Омар Хаям чыгышта биринчи проционалдык сандар теориясын жараткан математик аалым экендигин жадыбыздан чыгарбашыбыз керек. Философияда болсо Аристотель менен Абу Али Ибн Синанын жолун жолдоп, өз мезгилиндеги философтордон айырмаланып, материалисттик көз карашты жактаган.

Фазлуллах Рашиддин (1247-1318) өзүнүн (Жыл наамалар топтому) чыгармасында ушундай бир улам (ривоят) келтирет. Теңтуш үч дос Низом-ул Мулк, Хасан-Сабах жана Омар Хаям өмүр боюу бири-бирине каралашып, бийликтин же байлыктын бийик чокусуна чыкса да бири-бирин таштап кетпөөгө, достуктун бийик парзын антташат. Мезгил өтүп, Низа-ул-мулк мансап артынан-мансапка көтөрүлүп олтуруп, селжуктардын падышасы Малик -Шахка вазир болуп дайындалат. Ал эми Омар Хаям болсо илимдин, такыбалыктын жолунда жүрүп, жокчулуктун түрдүү түйшүгүн тартат. Күндөрдүн биринде Омар Хаям мансаптын вазирлик даражасына жеткен Низом-ул-Мулкка барып, балалык кезиндеги антташканын эсине салат. Ошондо увазир курдашы: «сага Нишонурдун акимдигин бердим», - дегенде: «мен адамдардын үстүнөн өкүмдарлык кыла албаймын. Буйрук бер, жакшысы мага бир жылда бир жолу каражат берсин, бир пияла сары суу, бир бурдам нан менен күнүм өтөт. Мен элимдеги чокуну ээлесем

болду», - деп жооп берет жана акындын бир рубаиси да ушул ойду бекемдегенсип турат.

«Эгер күндө нан таба албасан, бир өзүм,
Жай издесең, баш пааналап жүрүү үчүн.
Баш ийилтип кул болбосок эч кимге,
Көк теңирди алкайт элек күнү-түнү.»

Ошентип, Омар Хаям акимчилик кылуудан баш тартат жана табиятынан акындарга таандык назик, сезимтал, мансап, атак-данк кумарына батпаган накта илим жолундагы такыба киши экендигин далилдейт. Ал эми курдашы Низам-ул-Мулк Нишопурдан келе турган салыктан курдашы үчүн жылына он миң динар өлчөмүндө каражат берип турууга буйруйт. Бул, албетте, улама. Кантсе да бул улама акындын жөнөкөйлүгүн, атак-данкка, мансапка умтулбаган карапайым экендигин далилдем турат.

Өз мезгилиндеги жана өзүнөн кийинки замандаштарынын айтууларна караганда Омар Хаям курч акылдын, күчтү эмоциянын ээси болгондугун, ачуу чындыкты бетке айтканга өткүр сөздүү, укмуштуудай эске тутуу жөндөмдүүлүгү күчтүү, куйма кулак киши экендигин бир ооздон белгилешет. М., уламада айтылгандай, ал Исфаханда бүтүндөй бир китепти жети мертебе окуп, сөзмө-сөз жаттап алгандыгын жана Нишопурга келип, китепти айтып жаздырганда оригиналдан эч канча айырмаланган эмес.

Омар Хайямдын өз турмушунда көп муктаждыктарда жана көп кыйынчылыктарда жашагандыгы жана улуулар, улуттар арасындагы талаш-тартыштар анын илимий, адабий чыгармаларынын үстүндө иштөөгө кенири мүмкүнчүлүк бергендиги өз доорунун мыйзам ченемдүү көрүнүшү болуп эсептелет.

Ошентсе да, Омар Хайям бүгүнкү күндө дүйнөлүк поэзияда, айрыкча чыгыш поэзия майдынында акын катары кайталангыс рубаилери менен данкталууда. Акындын рубаилери перси-тажик поэзиясынын жалпы агымынан идеялык тематикалык, стилдик, формалык жактан кескин айырмаланып турат. Анын рубаилеринде өлгөндөрдүн топуракка, анан өсүмдүккө айланышын жана андан жандуулардын тамактанышы, кайрадан алардын өлүшү, түбөлүк кыймылдагы материя жөнүндөгү ойду айгинелеп турат, башкача айтканда, дүйнө менен жеке адамдын байланышы салмактуу поэтикалык саптар менен чечмеленет.

«Бул кумура-абдан эски, абыдан,
Вазир экен адам корккон жаалынан
Мобул чөйчөк, небак өлгөн сулуунун,

Жасалыптыр төшү менен жаагынан», - деп, заттын бир абалдан экинчи абалга өтүшүн, башкача айтканда, «Жоктон бар болбойт, бардан жок болбойт...» деген диалектиканын негизин матриалистерче ырга кошкон.

Бирок улуу аалым «Космос жана анын милдеттери маселесинде» «Үч суроого жооп» аттуу трактаттарында өзүнөн мурунку жана өзүнө замандаш аалымдары сыяктуу эле Алланын барлыгы жана пайгамбар анын элчиси экендигине ишенген таризде өз көз караштарын баян этет. Ошентсе да, акын катарында да табияттын ар түрдүү сырларын, физикалык кубулуштарды үйрөнүүгө турмуштук чындыкты билүүгө аракеттенген жана ал ойлоорун өз рубаилеринде да берген.

«Кете турган жан экенбиз бир келген

Акылмандан ага маани ким берген:

Кайдан келдик? Баш-аягы жок дүйнөн,

Кай тарапка биз барабыз бул жерден?»-деп, табияттагы жандуу нерсенин бардыгы түбөлүктүү эмес экендигин, адамзаттын кайдан келип, кайда кетерин, деги бул адамдын чексиз тунгуюк экендигине, анын сырларын үйрөнүүгө (куштар болгон) адамзаттын азырынча алсыз экендигине кабатырланган.

Омар Хайямдын рубаилериндеги негизги идеялык-тематикалык маани, орчундуу ой шарап менен аялдан кыя өтө албаган лирикалык каарман аркылуу берилет. Акындын убаилериндеги шарап көркөм образ болуп, аны дайыма түз эле мааниде түшүнүү тура болбойт, акын ага философиялык өң-түс берет.

«Акылмандар тайып бүттү акылдан,

Сырлар канча али терең катылган.

Биз түркөйбүз, куй жүзүмдүн ширесин

Акылдуулар мейиз жесин катырган», - десе, дагы бир рубаисинде:

«Жаралганда кай турпактан жаралдым,

Тозок? Бейиш? Кереги эмне алардын.

Жетет мага -шарап менен периште,

Оо дүйнөндүн сыйлыктарын сен алгын» - деп, акын өз рубаилери аркылуу эки жүздүүлүктү жек көрүп, эл арасында ашыкча сопу сунгандардын чыныгы жүзүн ашкерлеп, адамдарды кайрымдуулукка чакырган.

Мындан тышкары ал өз рубаилеринед бардык доордун көйгөйлүү маселеси болгон социалдык теңсиздик акындын жеке керт башынан да, жалпы эле карапайым адамдардын да көйгөйү экендигин белгилеген.

«Бул жерде мен билгенди билет кими?

Кимге айтам, кайда катам ичтегими

Чындыкты эл алдында төксөм чачпай,

Хайямдын кыйын болор көрөр күнү», - десе, дагы бир рубаинде:

«Дүйнөдө калыстык жок. Болсо кайда?

Ар дайым көз каранды кедей байга.

«Төрөм» деп ийилүүгө туура келет,

Өзүндөн канча төмөн адамдарга», - деп, «оозу кыйшык болсо да, байдын уулу сүйлөсүң» деген элдик накылдын маанисин толуктагансып турат.

Омар Хайям өз рубаилеринин лирикалык каарманын мансапка, атак-даңкка умтулбаган, карапайым, эркин пенде катары көрсөткөн. Ошол эле учурда анын каарманы зордук-омбулуккада келишпес, кудайсыз. Ошондуктан акындын рубаилерин көңүл коюп талдаган киши анын ырларында карама-каршы кайчы пикирлердин да орун алганын байкайт. Мисалы: акын өз рубаилеринде шарапты ашыкча идеялизациялап, шарпты бул жашоонун күрөө тамыры катары эсептеп, өтө эле ашыкча баалап жиберет.

«Өмүрүнө шарап шаттык берип

Ичпегендер сезбейт окшойт эгерим.

Окубасаң окубай кой намазды,

Орозодо, бирок ичпейм дебегиң», же,

«Иччи жайды биздер үчүн жаратса,

Кел курбулар, киринели шарапка.

Болбойт аны эми кайра жамашка.
 Ичкен адам түшөт тозок отуна,
 Деп, сопулар айткан сөздөн чочуба.
 Тозок тартсак, шарап менен аялдан
 Ишенип кой, бейиш такыр бошуна», - деп бул жашоонун негизги
 маңызы -шарап ичип, кыз сүйүү дегендей элес калтырат да:

«Досум, ушул күнчүлүк өмүрдө,
 Аял сүйбөө, шарап ичпөө - чоң күнөө.
 Анан дагы баш катырып не керек,

Качан, кайдан жаралды деп бу дүйнө», - деп өзүнүн аалам сырларын
 үйрөнүүгө жасаган аракеттерин жокко чыгарат. Ошентап, акындын рубаилеринде
 карама-каршылыктуу татаал маселелер да бир топ арбын. Мына ошондуктан
 көпчүлүк изилдөөчүлөр тарабынан анын түрдүү көз карашта талданып жүргөндүгү
 да бекеринен эмес. Кантсе да, Омар Хайям мындан миң жыл илгери жашап
 өткөндүгүнө карабастан, анын жараткан рубаилеринин идеялык -тематикалык
 маанисин жана андагы философиялык корутундулары бугунку күндөгү XXI
 кылымдын босогосунда жашап жаткан илимий техникалык прогресстин ээси
 болгон бүткүл адамзаттын көйгөйлүү маселеси катары көңүл борборунда турушу,
 албетте, бул акындын улуугу эмес эмне!

Мындан тышкары акын өз рубаилеринде дарыгер катарында да адам
 өмүрүн аздыгы, оору азабы тууралуу көп түйшүктөнүп, көп аракеттерди жасаган.

«Сатурндан тартып, асман катмарларын,
 Байкап көрүп, ачтым сырлуу капкагын.
 Тоскоолдордун чечип бардык түйүнүн,
 Өлүм, сенин чечээр түйнүң тапшадым».

Албетте, Омар Хайям өз доорунун данышман аалымы, акыны, дарыгери
 катарында көп ийгиликтерге жетсе да, ачыла элек аалам сырлары чексиз
 экендигин, анын алдында өзүнүн жасаган эмгектери, ачылыштары эч нерсеге
 арзыбай тургандыгын өз рубаисинде баян этет.

«Терметемин кур үмүттүн бешигин,
 Үйрөнсөм деп тагдырдын бүт тетигин.
 Кантип табам өлбөстүктүн эшигин».

Жыйынтыктап айтканда Омар Хайям ички дүйнөсүн, анын кайгы-капасын,
 арзуу-үмүтүн, көңүлүн, рухий дүйнөсүн, табигый тагдырын инсан көңүлү менен
 анын чыныгы турмушун ажайып образдарда бере алгандыгы менен миллиондогон
 поэзия ышкыбоздорун сүймөнчүлүгүнө ээ болуп чыгыш поэзиясынын жаркын
 жылдыздарынын бири катары өзгөчөлөнүп турат. Ошондой эле бүгүнкү күндө
 Чыгыш адабияты, Чыгыш поэзиясы анын ичинде рубаи жөнүндө сөз
 кылганыбызда ири алдыда Омар Хайямдын атын сыймыктануу менен атайбыз,
 себеби акындын мурда, кийин рубаи жазган Саади, Хафиз, Эмир Хосроф,
 Фирдоуси, Алишер Навои, З.М.Бабурлардын рубаилеринен өзгөчөлөнүү менен
 Омар Хайям өзүн дүйнөлүк поэзия майданында рубаинин (төрт саптар)
 негиздөөчүсү катары тааланып отурат.

* * *

Боркочев Б.М.,
Орозбаева Ж.М.

«Химиялык технология жана технологиялык процесстерди моделдештирүү» сабагынан «Күкүрт кислотасын өндүрүү» темасын тереңдетип окутуунун айрым маселелери

«Химиялык технология жана технологиялык процесстерди моделдештирүү» сабагынан кислоталарды окутуунун методикасы төмөндөгүдөй этаптарды камтыйт:

- а) химиялык өндүрүштүн продуктылары: (составы, касиети жана эл чарбасын химизациялоодо колдонулушу);
- б) химиялык сырьё (составы, касиети, өндүрүү);
- в) өндүрүштүн негизиндеги химиялык процесстер жана аларды башкаруунун закон ченемдүүлүктөрү, алардын жардамы менен химиялык процессти аткаруунун оптималдык шарттары тандалат, өндүрүү жогорку техникалык-экономикалык көрсөткүчтөргө жетишет;
- г) тийгүү аппараттардын түзүлүшү жана иштөө принциби;
- д) өндүрүштүн стадиялары, технологиялык процесс жана учурдагы техниканын деңгээлиндеги схемалар.

Окутуунун негизги критерийлери:

- а) материалды туура тандоо жана анын программага дал келиши, башка предметтер жана өндүрүш менен болгон байланыш;
- б) материалды студенттерге түшүндүрүүдө педагогикалык ыкмалар жана окутуунун эффективдүүлүгү;
- в) жаңы билимди өздөштүрүүдө студенттердин жогорку активдүүлүгү [1].

«Химиялык технология жана технологиялык процесстерди моделдештирүү» сабагынан «Күкүрт кислотасын өндүрүү» темасын өткөндө биздин көп жылдык тажрыйба окутуу методикасында төмөндөгүдөй жетишпеген жактары бар экендигин көргөздү.

Эгерде биз жогорудагы этапты («а» пунктун кара) көрсөтүлгөндөй теманы түшүндүрүүдө биринчи эле касиеттеринен баштап түшүндүрсөк, бул студенттер үчүн бир топ татаал болот. Алар көбүнчө эле жаттоо менен сабакка даярданышат жана тез унутушат. Ал эми колдонулушу жана эл чарбасындагы, турмуштагы мааниси сабактын эң аягында берилет.

Ошондуктан студенттерге түшүнүктүү жана кызыктуу болуш үчүн «Күкүрт кислотасын өндүрүү» темасы боюнча сабактын структурасын төмөндөгүдөй түзүп, жогоруда берилген традициялык методду өзгөртсөк болот.

1. Колдонулушу. Эл чарбасындагы, күндөлүк турмуштагы мааниси.
2. Касиеттери.
3. Өндүрүлүшү.

1. Колдонулушу. Эл чарбасындагы, күндөлүк турмуштагы мааниси.

Күкүрт кислотасы боюнча белгилүү бир түшүнүк студенттерде болгондугуна байланыштуу, бул сабак – лекция аңгемелешү түрүндө башталат. Студенттер мектептен, жогорку окуу жайындагы «Химия» курсунан алган билимин жалпылап, бир системага келтиргенден кийин гана окутуучу күкүрт кислотасы колдонулуучу областтарга кеңири токтолот.

Студенттер менен бул тема боюнча аңгемелешкенде түшүнүгү жогору эмес экендиги билинди. Ошондуктан студенттерге кызыктуу жана терең билим берүү максатында биринчи колдонулушуна, күндөлүк турмуштагы маанисине кеңири токтолобуз.

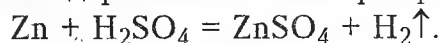
Колдонулушунун ар түрдүүлүгү жагынан кислоталардын арасынан күкүрт кислотасы биринчи орунду ээлейт. Анын көп өлчөмү фосфор жана азот жер семирткичтерин өндүрүүгө жумшалат. Учпаган кислота болгондуктан, күкүрт кислотасы башка - туз, плавик, фосфор, уксус жана башка кислоталарын алууда кеңири колдонулат. Нефтепродукталарды: бензинди, керосинди жана майлоочу майларды зыяндуу аралашмалардан тазалоого көп керектелет. Машина курууда металлдарды каптоонун (никелдөө, хромдоо ж.б.) алдында алардын үстүнкү бетин кычкылдарынан күкүрт кислотасы менен тазалайт. Өнөр жайда күкүрт кислотасы жарылуучу заттарды, жасалма буланы, боекторду, пластмассаларды жана башка көп нерселерди өндүрүүгө колдонулат. Аны аккумуляторлорго куюшат. Айыл чарбасында отоо чөптөр менен күрөшүүдө пайдаланылат. (гербицид) [3].

Күкүрт кислотасы өнөр жайдын бардык тармактарында колдонулат деп айта алабыз. «Жасалма түрдө алынган заттардан техникада күкүрт кислотасынан көбүрөөк колдонулган башка зат аз табылаар, - деп жазган Д.И. Менделеев «Химиянын негиздери» деген китебинде. - Техникалык ишмердүүлүк өрчүгөн жерде күкүрт кислотасы көп колдонулат».

Биздин эл чарбабыздагы күкүрт кислотасынын мааниси ушуну менен аныкталат.

Окутуучу студенттердин көңүлүн Кыргызстанда күкүрт кислотасын өндүрүүчү өндүрүш жок болгону менен, бирок күкүрт кислотасы өтө кеңири колдонулган кислота экендигине көңүлүн буруп, кызыктырат. Бул продуктунун кеңири колдонулушу анын химиялык касиеттеринин көп түрдүүлүгү менен байланыштуу.

2. Касиеттери. Күкүрт кислотасы, H_2SO_4 - күчтүү эки негиздүү кислота. Суусуз күкүрт кислотасы $10,4 \text{ } ^\circ\text{C}$ де кристаллдаша турган түссүз май сыяктуу суюктук. Күкүрт кислотасы сууда эригенде өтө көп жылуулукту бөлүп чыгаруу менен гидрат пайда болот. Күкүрт кислотасы суунун буусун абдан тездик менен сиңирип алгандыктан газдарды кургатууда колдонулат. Концентрацияланган күкүрт кислотасы (өзгөчө ысык кислота) күчтүү кычкылдандыргыч. Ал HI жана HBr ду (HCl ду эмес) эркин галогендерге, көмүрдү CO_2 ге, күкүрттү SO_2 ге чейин кычкылдандырат. Күкүрт кислотасынын металлдар менен өз ара аракеттениши анын концентрациясына жараша ар түрдүү өтөт, суюлтулган күкүрт кислотасы өзүнүн иону менен суутекти кычкылдандырат. Ошондуктан ал чыңалуу катарында суутектен мурун турган металлдар менен гана өз ара аракеттенишет. Мисалы:

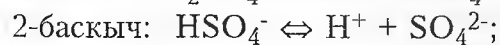
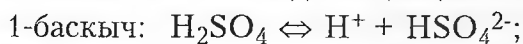
Концентрацияланган күкүрт кислотасында кычкылдандыргыч күкүрт (VI) болуп саналат жана чыңалуу катарында күмүштөн мурда турган металлдарды гана кычкылдандырат. Калыбына келтирүүнүн продуктусу металлдын активдүүлүгүнө жана шартка жараша (кислотанын концентрациясы, температура) ар түрдүү болушу мүмкүн. Активдүүлүгү начар металл менен өз ара аракеттенишкенде, мисалы, жез менен кислота SO_2 ге чейин калыбына келет

Активдүү металл менен аракеттенишкенде калыбына келүүнүн продукту аз SO_2 же күкүрт жана күкүрттүү суутек болушу мүмкүн, мисалы,

Күкүрт кислотасы эки баскыч менен диссоциацияланат.

Күкүрт кислотасын башка кислоталар менен салыштырып, күчтүү кислота экенин студенттерге түшүндүрөбүз. Мисалы: H_2SO_4 концентрациясы 91ден 94% ке чейин, ал эми тыгыздыгы $1,825\text{-}1,84\text{г/см}^3$ жетет. Азот кислотасы HNO_3 концентрациясы 63-65%, тыгыздыгы $1,44\text{ г/см}^3$. Туз кислотасы HCl концентрациясы 27,5-38%ке барабар [5].

Күкүрт кислотасы боюнча бул курска чейинки алган билими бир системага келип, жалпыланып, күкүрт кислотасынын колдонулушу, касиеттери студенттерге кеңири, терең берилгенден кийин, бул кислотанын өндүрүлүшү кандай? Биздин Кыргызстандын шартында да өндүрүүгө болобу? Жана башка суроолор пайда болот.

3. Өндүрүлүшү. Сабактын негизги бөлүгүнө өтүү менен студенттердин көңүлү «Технологиялык сырьё» деген түшүнүккө бурулат.

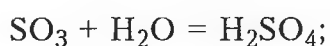
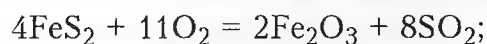
Мисалы: Көлөмүн тактоо белгилерине токтолуу, алардын ортосундагы байланыштарды билүү, сырьенун касиеттери жана анын алына турган продуктанын технологиясына тийгизген таасири.

Күкүрт кислотасын өндүрүүдө сырьё ГОСТтун талабына жооп берүүсү зарыл. Бул суроолорду суроо-жооп иретинде талкуулоо студенттерди активдештирет да алар ар түрдүү сырьенун түрлөрүнүн физикалык, химиялык касиеттерин мүнөздөшөт (темир колчеданы, элементардык күкүрт, күкүрттүү суутек) таза заттар менен аралашмалардын ортосундагы айырманы айтышат. Мисалы: Колчедан кени башка аралашмалар менен кошо кремний кош кычкылын, кобальт бирикмелерин, жез, цинк ж.б. кармап жүрөт. Реакцияга кирүүчү заттар аракеттенишкенде ушул аралашмалардын сырьёдо бар болгону алынуучу күкүрт кислотасынын сапатын төмөндөтүп, аппаратка да терс таасир этет.

Күкүрт кислотасын өндүрүүдө негизги сырьё болуп, күкүрт колчеданы эсептелет. Күкүрт кислотасын алууда контакт жана нитроздук ыкма пайдаланылат. Эки ыкмада тең алгач SO_2 алып, андан кийин катализатордун катышуусунда кычкылдандырып, алынган SO_3 сууга эритилип, жогорку концентрациядагы күкүрт кислотасын алышат. Көрсөтмө куралдардан технологиялык схемалар, таблицалар колдонулуп, диопозитив, диафильмдер көрсөтүлөт.

Андан кийин окутуучу реакцияларды доскага жазып, түшүндүрүүнү улантат.

Күкүрт кислотасын контакттык ыкма менен өндүрүүгө төмөнкү реакциялар пайдаланылат:

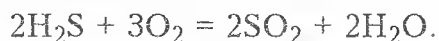

Нитроздук ыкмалар деле FeS_2 күйгүзүлөт. Бирок SO_2 ни SO_3 кө чейин кычкылдандырууда катализатор катары азот (II) кычкылы пайдаланылат [6].

Окутуучу Кыргызстандын шартында күкүрт кислотасын өндүрүүчү өндүрүш жок, бирок азыркы учурда күкүрт кислотасын колдонууга аябай талап көп экендигине студенттердин көңүлүн бурат. Акыркы жылдарга чейин мурдагы СССРде күкүрт кислотасын өндүрүүдө негизги сырьё болуп, күкүрт колчеданы эсептелсе, азыркы учурда түстүү металлдарды өндүрүүдөн коксохимиялык заводдордо, ж.б. өндүрүштө бөлүнүп чыккан составында күкүрттүн кош кычкылы, күкүрттүү суутек бар газдар эсептелет. Мисалы: СССРде (мурунку) коксохимиялык заводдо алынган газда 90% H_2S болгон.

Кыргызстандагы алтын кен комбинаттарынан, ТЭЦ терден, көмүр казуучу шахталардан бөлүнүп чыккан газдар жөн эле абага учуп, экологиялык проблемаларды пайда кылууда. Ошол комбинат, шахта, ТЭЦтерде бөлүнүп чыккан газдардан күкүрт кислотасын алсак, экономикалык жактан эле маанилүү болбостон, санитардык-гигиеналык, экологиялык чоң мааниси бар экендигине студенттер ынанат. Күкүрттүү суутекти күйгүзүү анча деле кыйын эмес, ошондой эле азыр биздин Республика экономикалык кыйын кырдаалды башынан өткөрүп жаткан учурда бир кыйла арзан сырьё болуп саналат.

Реакциянын теңдемесин жазабыз:

Реакция кайталанбайт, толугу менен аягына чейин жүрөт. Бул жолдун ыңгайлуулугу газдын составында уулуу кошулмалардын жоктугу. Күкүрттүү суутек кокс газындагы, жаратылыштагы күйүүчү газдарга жана нефтини кайрадан иштетүүчү заводдордон чыккан газдардын составында кездешет.

Бул сабактан кийин студенттерге «Күкүрт кислотасын алуудагы сырьё», «Күкүрт кислотасынын колдонулушу жана ал чарбасындагы күндөлүк турмуштагы мааниси» деген темаларда таблица түзүү өз алдынча адабияттар менен иштөөгө үйгө берилет.

Кийинки сабакта тегерек стол уюштурулуп, студенттер түзүп келген таблицалар боюнча талкуу - диспут сабагы өтүлөт.

Сабакты мындай структурада өтүү менен биз студенттердин темага болгон кызыгуусун жогорулатып, Кыргызстандын шартындагы колдонулуш маанисине көңүлүн буруп, жөн эле жаттап алып окуудан алыстатып, логикалык ойлонуусун өнүктүрүп, өз алдынча адабияттар менен иштөөсүн жогорулатууга жетишебиз.

Адабияттар

1. Шильникова А.Е. Преподавание курса общей химической технологии. Изд. Высшая школа, М., 1971
2. Рудзитис Г.Е., Фельдман Ф.Г. Химия 9 класс. Бишкек, Кыргызстан, 1996
3. Глинка Н.Л. Общая химия. Ленинград, Химия, 1987
4. Рэмсен Э.Н. Начала современной химии. Ленинград, Химия, 1987
5. Асанов Ш. Химия. Кыскача энциклопедия. Бишкек, 1997
6. Мухленов И.П. Общая химическая технология. М., Высшая школа, 1984

* * *

Ураимхалилова А.,
Шарапов С.

Геометрияны үйрөнүүдөгү окуучулардын элестетүү жөндөмдүүлүгүнүн ролу

Геометрияны окутууда окуучулардын элестетүү жөндөмдүүлүгүнө өзгөчө көңүл буруу зарыл. Ар кандай геометриялык фигураларды үйрөнүүдө математикалык логиканын, элестетүүнүн мааниси чоң. Геометрия – негизинен ченөө жөнүндөгү илим болгондуктан, аны үйрөнүүдө өзгөчө математикалык жөндөмдүүлүк керек болот.

Геометриянын көнүгүүлөрүн чыгарууда окуучулардын 70-80% и кыйналышкандыгын практикадан байкап келүүдөбүз. Мындай абал студенттерден да байкалууда. Мунун себеби эмнеде болду экен?, турмушубузда колдонуп жүргөн фигуралар ушунчалык татаал бекен?.

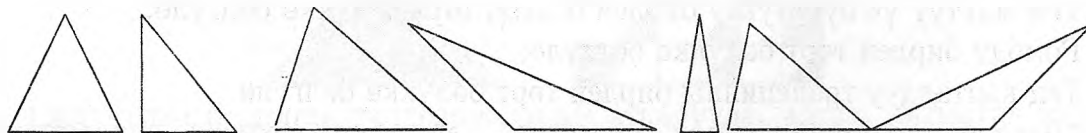
Алгебрадагы оор теңдемелерди чыгарган, анализдин башталышындагы бир кыйла татаал туунду интегралдарды эсептеген окуучу эмне үчүн геометриянын айрым маселелерин - чыгарууда кыйналышат деген суроо ар бир математика мугалимин ойлондурбай койбойт деген ойдобуз.

Бүгүнкү күнгө чейин математиканы окутуунун нечендеген усулдары тажрыйбалуу. Жаңы усулдар пайда болууда. Окуучулардын элестетүү жөндөмдүүлүгүнө өзгөчө көңүл бурсак, бир топ кыйынчылыктардан арылаар элек.

Логикалык ой жүгүртө алып, элестете албаган окуучу геометриялык маселелерди чыгарууда кыйналаарын байкайбыз. Бул тажрыйбаны бир нече жолу практикада текшерип көрдүк. Окуучу фигураны көрбөй туруп ар түрдүү көрүнүштөрүн элестете алса, анда кыйынчылык туулбасына шек жок. Себеби, көптөгөн окуучуларга маселеде айтылган фигуранын моделин же сүрөтүн көргөзүп түшүнтүрбөсөк алар түшүнө алышпайт. Маселени окуганда окуучу кайсыл фигуралар жөнүндө айтылганын көрбөй туруп сүрөтүн элестете алса кыйынчылыктар келип чыкмак эмес. Геометрия курсун окутканга чейин деле окуучулардын ойлоо, элестетүү жөндөмдүүлүгүн өрчүтүүгө негиз бар.

Математика боюнча класстан тышкары иштерде окуучулардын элестетүү жөндөмдүүлүгүн өркүндөтүү максатында бериле турган төмөнкүдөй оюнду карайлы.

«Үч бурчтуктардын сүрөттөрүн чийгиле, ким көп үч бурчтук чийди?»

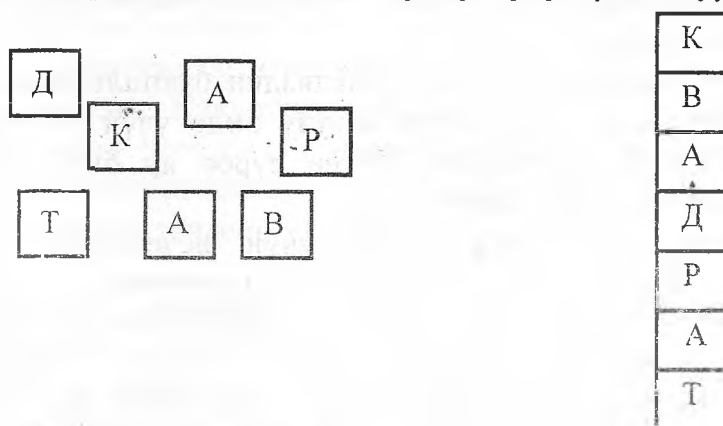
Мында ар бир окуучу өзүнүн көз карашы боюнча бардык үч бурчтуктардын сүрөттөрүн тартууга аракеттенет.

Геометриянын элементтерин окутууда программага кирбеген бир нече оюндарды ойнотуу, кызыктуу маселелерди чыгаруу, түрдүү фигуралардын, буюмдардын сүрөттөрүн тартуу аркылуу окуучулардын элестетүүсүн өнүктүрө

алабыз. Айрыкча геометрияда түзүүгө карата берилген маселелерди чыгарууда элестетүү чоң мааниге ээ.

Сүрөт тартуу менен элестетүү, ой жүгүртүү жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрө алабыз. Анткени окуучулар көрбөй туруп нерсенин же кандайдыр бир буюмдун түзүлүшүн, формасын, түсүн элестетүү менен сүрөттөрүн тартышат. Сүрөт тартууда мугалим бир нерсени көрсөтүп, анын сүрөтүн тарткыла деп айтуусунун зарылчыгы жок. Тескерисинче көрбөй туруп айтылган нерсени элестетип тартуу оң жыйынтыктарды берээрин байкадык. Сүрөт тартуу менен жаш муундарга алгач эстетикалык тарбия берүүгө, андан соң элестетүү жөндөмдүүлүгүн өрчүтүүгө болот. Кызыктуу оюндардын бирин сунуштайлы.

Командаларга бөлүнгөн окуучуларга төмөнкүдөй тапшырма берилет: Жазылган карточкаларды төмөндөн баштап жогору көздөй жайгаштырганда «квадрат» сөзү келип чыккандай мүмкүнчүлүктү ким туура түзөт?

Вертикалынан деп айтуубуздуң себеби, окуучулар горизонталынан жазууну тез элестете алат, бирок вертикалынан, болгондо да төмөндөн жогору көздөй жазуу алар үчүн бир кыйла ыңгайсыз болот. Бул оюндардын жөнөкөйлөрүнүн бири. Аталган мазмундагы оюндардын бир тобун ойнотууга болот. Айтылгандарды геометрия сабагында колдонсок эффективдүү натыйжаларды бергидей.

Окуучулардын элестетүү жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү максатында төмөнкүдөй машыгууларды сунуштоого болот:

- Алманы тең ортосунан бөлгүлө, ар бир бөлүгүн сүрөттөгүлө;
- Параллелепипеддин диагонали аркылуу тегиздик менен кесүүдөн пайда болгон фигураларды сүрөттөгүлө;
- Тең капталдуу үч бурчтукту тең экиге бөлгүлө;
- Тең жактуу үч бурчтукту бирдей болгон төрт бөлүккө бөлгүлө;
- Ромбду бирдей төрт бөлүккө бөлгүлө;
- Тең капталдуу трапецияны бирдей төрт бөлүккө бөлгүлө.

Мындай машыгууларды аткарууда ар бир окуучу предметтерди, фигураларды көз алдына келтирүү менен сүрөттөөгө аракеттенет. Мындан сырткары оозеки эсептөөгө карата берилген, түзүүгө карата берилген маселелер, көнүгүүлөр да окуучулардын элестетүү жөндөмдүүлүгүн жана логикалык ой жүгүртүүлөрүн өстүрүүдө оң таасирин тийгизет. Мисал үчүн: 244 санына 68 санын оозеки кошууну карап чыгалы. Ар бир окуучу сандарды кошууда бирдигине бирдигин, ондугуна ондугун, жүздүгүнө жүздүгүн кошууну билет. Ошондуктан

сандарды оозеки кошуунун эрежеси боюнча төмөнкү логикалык операцияны аткарышат: $4+9=12$, $40+60=100$, $200+0=100$. Демек $200+100+12=312$.

Окуучу сандарды оозеки кошуп кемитүүдө, көбөйтүп бөлүүдө айтылып жаткан сандарды көз алдына келтирет андан соң амалдарды аткарат. Геометрияны окутууда элестетүү жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө карата берилген маселелерди, машыгууларды тандап алуу, түзүп чыгуу өзгөчө мааниге ээ болот. Себеби геометрияны жаңы баштоодо жөнөкөй болгон башкача айтканда окуучулар тез элестете ала турган жөнөкөй машыгуулардан баштоо керек. Эгерде геометрияны окутуу менен бирге жогорудагыдай усулдарды колдонуп барсак, окуучулардын логикалык ой жүгүртүүлөрү, элестетүүлөрү жакшы өнүгөт. Муну менен биз окуучулардын геометрияга болгон кызыгууларын ашырабыз.

Текшерүү жолдорунун бири бул математикалык диктант. Азыркы учурда диктант окуу процессинде аз практикаланып жаткандай. Диктанттын өзгөчөлүктөрүнүн бири мугалим окуган математикалык белгилерди, фигураларды, формулаларды окуучу угуп, туура жаза билүүсү болуп эсептелет. Ал үчүн окуучуда теориялык билим калыптанып, айтылгандардын туура жазылышын элестете алышы керек. Мисал үчүн « a^3 кошуу $3a^2$ көбөйтүү v , кошуу $3a$ көбөйтүү v^2 кошуу v^3 туюнтмасы, a менен v нын суммасынын кубуна барабар. Окуучу айтылышты туура жазуу үчүн айтылган ар бир сөздүн мааниси боюнча элестетип: $a^3 + 3a^2v + 3av^2 + v^3 = (a+v)^3$ деп жазат.

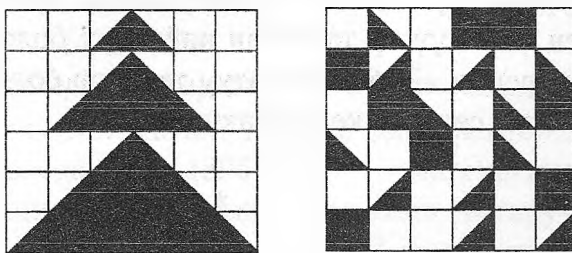
Математика мугалимдери өздөрүнүн иш тажрыйбасында жогоруда айтылган сунуштарды пайдаланса, окуучулардын элестетүү жөндөмдүүлүгү өнүгөт деген ойдобуз.

Эстеп калуу жана элестетүү машыгууларына төмөнкүдөй сүрөттүү суроолорду бермекчибиз.

1. Төмөнкү сөрөттөгү катаны тапкыла. .

2. Төмөнкү бөлүкчүлүрдү бириктирип арчанын сүрүтүн түзгүлө.

Окуучулар берилген тапшырмаларды аткарууда, алгач, айтылган нерсенин формасын элестетишет. Кандай болгондо туура формага ээ болооруна ой жүгүртүшөт. Андан сон, аткаруга киришишет. Турмуштагы айрым бир мисалдарга кайрылсак. Кура турган үйбү же имаратпы, ошол нерсенин формасын, жайгашуусун элестетип, моделин чийип алуу аткарылуучу жумушубузга өбөлгө түзөт. Айтылган усул менен сабак өткөн 7-класстын окуучулары азыр да геометриялык маселе-мисалдарды эч бир кыйынчылыксыз эле чыгарышууда, оозеки эсептөөсү өрчүүдө.

Геометриялык маселелерди чыгарууда эң эле мурда фигураны же объектти туура чийип алуу, б.а. маселенин шартын канааттандыруучу бардык учурларын туура тандоо бул маселенин 50% ин чыгарганга барабар. Белгилүү чондуктар менен белгисиз чондуктардын арасындагы байланыштарды анализ кылып туюнтуп алуу окуучулардын теориялык билимине тыгыз байланышкан. Геометриялык маселелерди чыгаруунун схемасын төмөнкүчө сүрөттөйбүз.

Бул схемага төмөндөгүчө түшүндүрмө беребиз: маселенин шартына байланыштуу чыгаруу жолдорун тандайбыз. Оозеки, түзүү моделдерди колдонбой эле теориянын негизинде чыгарабыз. Геометриялык маселелерди чыгарууну жогорудагыдай схеманы пайдаланып ишке ашырууну практика жүзүндө көрдүк.

Бул схемадан көрүнүп тургандай элестетүү – геометриялык маселени чыгаруудагы эң негизгисинен болуп эсептелет. Алардын бардыгы бири бири менен үзгүлтүксүз байланышта болот.

Азыркы учурда мектеп курсунда геометрияга болгон кызыгуулар өтө төмөнкү деңгээлде. Геометрияны окуучуларга кызыктуу кылып жеткире алуу, б.а. окуучуларды геометрияга кызыктыра алуу ар бир математика мугалиминин милдети деп эсептейбиз.

Азыркы күндө техника күндөн-күнгө өнүгүүдө, келечекте жаш муундардын жеткиликтүү конструктор, инженер, архитектор болуп эмгектенүүсүнө геометриянын мааниси чоң.

Бизди курчап турган бүт дүйнө геометриялык фигуралардан түзүлгөн, демек геометрияны терең үйрөнүү ар тараптан пайдалуу болоору шексиз. Соңунда улуу математик А.Пуанкарендин «Табиятта катуу телолор болбогондо, геометрия да болбойт болчу»- деген учкул сөзүн эске салмакчыбыз

* * *

Куваков Ж.М.

Маселе чыгарууда элдик макалдарды колдонуу

Маселени чыгаруу - кадимкидей көнүмүш болбогон жумуш, атап айтканда акыл иши. Кандайдыр бир жумушту үйрөнүү үчүн: демек ошого тиешелүү материалды алдын ала терең үйрөнүү зарыл. Ошондой эле жумушту аткарууда көмөкчү болуучу каражаттарды колдоно билүү да негизги мааниге ээ. Кандай гана маселеге көз жүгүртпөйлү анын талабы же суроосу, жообун табуу, маселедеги

көрсөтүлгөн шарттарды эске алуу, андагы белгилүү аргументтерге таянуу болуп эсептелет.

Ошондуктан маселени чыгарууга киришип жатып анын талабы эмнеден турат, шарттары кандайча экендигин ыклас коюп үйрөнүү менен чыгарууда айтылгандарды эстен чыгарбоо зарылдыгы келип чыгат. Булардын баары маселенин анализи деп аталат.

Маселе чыгаруу процессинин структурасын төмөндөгүдөй этаптарга бөлүп карайбыз:

1. Маселени анализдөө.
2. Маселенин схематикалык жазылышы.
3. Маселенин чыгарылышын издөө ыктары.
4. Маселенин чыгарылышын иш жүзүнө ашыруу.
5. Маселенин чыгарылышын текшерүү.
6. Маселени изилдөө.
7. Маселенин жообун кыска же так айтуу.
8. Маселенин чыгарылышын анализдөө.

Стандарттык маселелерди чыгарууда:

- а) оозеки эрежеси;
- б) формула эрежеси;
- в) теңдештик эрежеси;
- г) теорема эрежеси ;
- д) аныктама эрежеси колдонулат.

Стандарттык эмес маселелер – математика курсунда жалпы эрежеге, жобого, анык программага ээ болбогон жол, ыкма менен чыгарылган гана маселелер аталат.

Маселени чыгаруу үчүн – чыгаруунун планын табуу зарылдыгы келип чыгат. Чыгарылышты издөө планы - чыгаруу процессинин борбордук бөлүгүн түзөт. Издөөнү окуп үйрөнүүгө мүмкүн эмес, жеке гана өз алдынча маселени төмөндөгүдөй билип таанууга болот:

- изделүүчүнү табууга;
- далилдөөгө же түшүндүрүүгө;
- өзгөртүүлөргө же түзүүгө карата берилген маселелер.

Белгилүү советтик математик, Москва университетинин профессору Софья Александровна Яновская (1896-1966) математикалык олимпиаданын катышуучуларына лекция окуп жатып «Маселени чыгаруу деген эмне?» – деген суроо коюп, угуучулар күтпөгөн укмуштуудай таң калтырарлык жөнөкөй гана : «Маселени чыгаруу – демек чыгарылып калганга алып баруу» - деп айткан. Маселени чыгарууда маселенин тибине карата ар кандай методдор колдонулат.

Биз маселени чыгаруунун төмөнкүдөй методун сунуштайбыз. Мында чыгаруунун ар бир этабында нукура кыргыздын макалдарын чечмелеп пайдаланууга багыттайбыз.

Маселени чыгаруу этаптары	Иштөө ыкмалары	Кыргыз элинин макалдары жардамдашат
I. Маселенин шартын түшүнүү	<ol style="list-style-type: none"> 1. өз күчүнө ишенгин. 2. Маселенин мазмунун түшүнө бил. 3. Сөз болуп жаткан чоңдуктарды ажырата бил. 4. Аныктоону талап кылып жаткан чоңдуктарды бөлүп ал. 5. Маселенин шартынын схемалык чиймесин түз. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Көз коркок, кол баатыр. 2. Коркок миң өлөт, баатыр бир өлөт. 3. Акылсыз иштин башын, акылдуу иштин аягын ойлойт. 4. Аракет арты берекет. 5. Акылдуу бир сөздөн түшүнөт, акмак түшүнбөйт.
II. Маселенин чыгаруунун планын түзүү.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Маселедеги чоңдуктардын арасындагы көз карандылыктарды эске түшүр. 2. Изделүүчү чоңдукка белгилөөнү кыргыз. 3. Маселенин чыгарылышын этаптарга бөлүштүр. 4. Туюнтма түзүлүшүнүн удаалаштыгын аныкта. 5. Чоңдуктардын теңдешүүсүн сыпатта. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Даракты бир уруп жыга албайсың. 2. Ойлосоң табасың. 3. Иретиңиз иште ийгилик жок. 4. Айла-алтоо, акыл-жетөө. 5. Тобокел эрдин жолдошу.
III. Түзүлгөн планды иш жүзүнө ашыруу	<ol style="list-style-type: none"> 1. Маселенин чыгарылышынын соңку максатын унутпагыла. 2. Кийинки кадамга киришкиле, качан гана мурдагы кадамдын тууралыгына ишенгенден кийин. 3. Түзүлгөн туюнтмага коюлган ченди текшергиле. 4. Өзүңдүн ар бир кадамыңды көзөмөлгө ал. 5. Дагы бир жолу жасоого аракет жаса. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Баштаган ишти аягына чыгар. 2. Экинчи, ... ойлонгон дайыма артык. 3. Баштаган ишти таштаба. 4. Жүрө, жүрө көч түзүлөт. 5. Бирөө билбегенди, бирөө билет. 6. Алы жетпеген – аракетчил, колу жетпеген - кордоочул. 7. Алын билбеген алек. 8. Илим башка жугат, кына ташка чыгат. 9. Саргара жортсон, кызара бөртөсүн.

* * *

Мезгил өзү талап кылып жатат

Мамлекеттик саясат билим берүү системасын жаңылоонун жолуна багыт алды. Мезгилдин талабына жараша ББ коомунда билим берүүнүн максаты катары чыгармачыл инсанды түзүүдө Кыргызстандагы ББСнын оорулуу агымынын таасири кетенчиктетип, окутуунун жаңы технологиясына терең маани берүүгө аны өнүктүрүүгө болгон мүмкүнчүлүктөрдү жаратуу кыйынчылык менен түзүлүп жатат...

Билим берүүнүн бүтүндүк системасынын каражатынын теориясы али толук боюнча мезгилдин талабаны жараша түзүлө жана таркатыла электиги баарыбызга маалым. Ошого карабастан, мектептерде, жогорку жана орто окуу жайларында чыгармачыл инсандар колунан келишинче аракет кылып, иштеп жаткандары да аз эмес.

СССРдин кыйрашы менен анын мамлекеттик системасы билим берүүнүн жаңы жолун издей баштады. Кыйроодон кийин мурунку билим берүүнүн идеологиялык базасы мектептерди тескери саясатка түшүрүп, мурдагы баалуулуктардын системасынан шарттуу түрдө баш тартып, экономика жана саясат жагынан батышка ориентация алуу менен маданият жана билим берүүдө да үстүртөн таянуу муктаждыгын алып келди. Коомдук демократизациянын оорулуу агымы мектептерде педагогикалык адистердин иш таштап, бизнеске кете башташына жол койду.

Ал эми бул көрүнүш педагогикалык адистиктердин престижин төмөндөттү. Жалпылап айтканда, эки муундун ортосундагы байланыш үзүлүп, ата-мекендик маданияттын катмарын батыштын антимаданиятынын толкуну менен жуулуп калып жатканы өкүнүчтүү. Мындан тышкары, демократиялуулук коомдук жашоонун бардык тарабынан билим берүүнүн окуу тарбиялоо процессинин жаңы мазмунун издөөгө жана жаңы формасын уюштурууга өзү багыт берип жатат.

Кыргызстанда чекеден «новатор» мугалим болуу этабы башталды, ар кандай типтеги жогорку окуу жайлардын ачылышы, мамлекеттик эмес альтернативдуу мектептердин көбөйүшүнө алып келди. Ал эми, инновациялык процесс аркада калып калды.

Мектептерге базар мамилесинин келиши, экономикалык өз алдынчалуулукка жетишүүгө аракеттенүүнү туудурат да, бул кошумча билим берүү кызматын пайда кылып, ал акы төлөө менен иш жүзүнө ашырылуусун талап кылат.

Мындай маселелер билим берүү системасында өтө чоң өзгөртүүлөрдү пайда кылат.

Коомдук өсүүнүн туруксуздугу, алдын ала билүүгө мүмкүн эместиги, мамлекеттеги, саясаттагы бардык өзгөртүүлөр жалпы жана педагогикалык билим берүүдө жаңы реформаны талап кылып жаткандыгы айкын ачык.

Билим берүүнү өнүктүрүүнүн келекчектүү планынын, стратегиясын түзүү керектигин мезгил өзү эле айтып жатат.

Бүгүнкү күнү Кыргызстан кесиптик билим берүү системасында, университеттерде, институттарда, мамлекеттик университеттерде жана тармактуу

ЖОЖдордо өтө татаалдашкан абалга дуушаар болуп олтурат. Акыркы жылдарда ЖОЖдун ар түрдүү тармактары боюнча студенттердин санынын өсүп кетүүсү, ошол эле мезгилде мамлекеттик университеттердин, институттардын жана алардын формаларынын көбөйүп кетиши, мындан тышкары дагы кадрларды кайра даярдоо борборлорунун жаралышы ББС дагы чоң өзгөрүү гана болуп кала бербестен, кадрларды даярдоодогу пландуу системанын бузулушуна, аларды ишке жолдоо, ал гана эмес ЖОЖдор кимдерге адис даярдап жатканы жана азыркы коомдо өтө керектүү адистерди даярдап чыгаруунун эсеби бузулуп олтурат.

Көпчүлүк ЖОЖдорду бүткөн адистер финансы жагынан кыйынчылыктарга дуушар болуу менен мектептерден кетип калып жатышат. Ал эми бул маселе социалдык жана экономикалык чөйрөлөрдүн жолго коюлушу менен гана чечилиши мүмкүн: тилекке каршы мындай кырдаал жакын аранын ичинде чечилерине көзүбүз жетпейт. Жаңы көз караштагы жаңы адистерди даярдоо өтө акырындык менен жана сапатсыз түрдө жүргүзүлүп жатат. Мектептерде (пенсия) эс алууга чыккандан кийин жокчулуктун айынан эптеп, күнүмдүк оокатын таап жеш үчүн үмүттөнгөн адистерибиз иштеп, алар салттык ыкмалар менен гана эмгектенип келе жатышат. Ал эми бул болсо, ББ майданынын жаңылануу процессин кетенчиктетип жатканына күбө болуп олтурат.

ББ коомчулугунда дагы бир орчундуу маселе – демографиялык процесстин курчушу. Бул азыркы күндө актуалдуу проблемалардын катарынан орун алып келе жатат. ББСда бардык тармактар боюнча адистердин жетишсиздиги анын тамырына доо кетирип жаткандыгын далыбызда сезип турсак да кайдыгер мамиле кылып жатабыз. Мунун кесепетинен бир эле мугалим бир нече предметтен (адистиги туура келбесе да) сабак берип, окуу жана тарбиялоо процессинин деңгээлин начарлатып жатканын айгинелейт.

Ачыгын айтканда, эки предметтен берген мугалимдер биздин өлкөдө 50 жыл мурун адистердин жетишсизтигинен аз комплективдүү айылдык мектептерде гана болуп келген.

Бүгүнкү күнү илим күндөн күнгө дифференциялуу болуп, ал эми билим анын бир бутагы катары тереңдөө менен өнүгүп жаткан мезгилде, даярсыздык менен келген 2 предметтүү мугалимдердин эмгегинин деңгээли окуучулардын билим деңгээлинен өтө айкын ачык көрүнүп калып жатат.

ЖОЖдорго тапшырып жатканда конкурска жөндөмү жок окуучулардын санынын көптүгү эле буга күбөө боло алат. Айыл-кыштактарда иштеген мугалимдерди кайра даярдоо курстары жакшы жанданбай жатат. Курстарга жөнөткөн учурда да мурдагы эле лекторлор ошол эле докладдарды окуп жаткандыктары жөнүндө өтө кейиштүү кеп кылышат.

Демек, өз билимин өркүндөтүү жана кайра даярдоо институттарынын али да болсо жаңылануу боюнча толугу менен ишке кире электигин айгинелейт.

Билим берүүнүн жаңы технологиясын изилдөөнү элдик педагогикадан баштасак жакшы болор эле өз эне тилибизде, окуу куралдарынын санын көбөйтүү, илимий изилдөөлөрдү эне тилибизде жүргүзүү иштери да эртерээк жолго коюлса, өнүгүү тездейт беле деген умуттебуз.

Демек, мындай карап келгенде ББнүн мамлекеттик стандартын түзүүгө өтө терең маани берүү менен, аны илимий деңгээлде иштеп чыгууну мезгил өзү талап кылып жатат. ББде инновациялык процессти активдештирүү, педагогикалык

искусствого, чеберчиликке ээ болгон чыгармачыл инсанды түзүү муктаждыгы келип олтурат.

Инсандын чыгармачыл потенциалы анын өзгөрүп туруучу дүйнөдөгү ишкердүүлүгүнүн эффективдүүлүгүн аныктоочу, адамдын көптү билген тажырыйбасы менен гана мүнөздөлбөстөн, инсандын өсүүсүндөгү айрым жалпы психологиялык базасына да жараша болот.

Инсан ББСынын өнүгүүсүндөгү мотивациялык, интеллектуалдык жана психофизиологиялык (резервдерге) катмарларына ээ. Адамдын кызыкчылыгын көздөгөн бай талабы жана анын эмгекке, таануу процессине, ошондой эле мамилесине карата өзүн-өзү бөлүштүрүү багыты, (самореализация) интеллектуалдык жөндөмдүүлүгүнүн өсүү деңгээли адамга турмуштук, кесиптик проблемаларды эффективдүү чечүүгө мүмкүндүк түзөт, жаңылынууга ачыктан-ачык мамиле кылуу дегендикти билдирет. Ар кандай проблеманын татаалдыгын, карама-каршылыгын, көп кырдуулугун (многообразии) реалдуулук менен баалоо, кеңири жана ийкемдүү ой-жүгүртүүгө ээ болуу, түзүлүп калган стереотипти басып өтүү жана ар кайсы маселенин чечилишинин альтернативдик жолун көрө билүү, тажырыйбаны сындоо менен анализдөө, сабакты өткөн менен аралаштыра билүү дегендикти билдирет. Адамдын ишке жөндөмдүүлүгүнүн бийиктиги анын физикалык күчүнө жана энергиясына ошондой эле психофизиологиялык мүмкүнчүлүгүнүн өсүү деңгээлине жараша болот.

Инсандын өсүү деңгээлине оң таасирин тийгизип турган же болбосо тескерисинче аны токтотуп туруучу, инсандык факторлордун арасынан биринчи кезекте ишкердүүлүккө болгон мамилесинин жалпы позициясын бөлүп алуу болот.

Ой жүгүртүү (интеллект) таза когнитивдүү билим берүү менен гана түзүлбөстөн, жаралуучу ыкмалар, кабарды колдонуу жана кайра түзүү, тигил же бул баалуулуктарды детерминациялоо, менен инсан өзүн ориентациялайт да, келип чыккан кызыгуу, мотивдештирүү жана талаптар аркылуу өзүнүн жалпы ой-жүгүртүү ишкердүүлүгүн багыттап, ага жеке ой берет. Ошондуктан, окуучуларды тарбиялоонун проблемасы жана ой-жүгүртүүнү өстүрүү когнитивдик процесстин анализине туш келбейт, ал бир канча кеңири контексте кароону сунуш кылат, ал эми бул ой-жүгүртүүнү инсандын ишкердүүлүгүнүн жалпы структурасынан кароого мүмкүнчүлүк берет.

Жалпысынан чыгармачыл инсанга төмөндөгү схематикалык түрдөгү керектүү сапаттар мүнөздүү:

- өзүн-өзү бөлүштүрүүгө болгон умтулуу;
- наам (звание) катары ишке толугу менен кирип кетүү;
- ой-пикирин айтуудагы көз каранды эместиги;
- өзүнүн күчүнө болгон ишеничи;
- демилгелүүлүк жана ийилчээктик;
- сынчылдык жана жогорку баскыктагы рефлектүүлүк.

Жаңыланууга мамиле жасоодогу кабылдоочулук жана ачыктык, жыйынтыктап айтканда, ар кандай ББнүн азыркы прогрессивдүү концепциясынын негизги максаты, гуманисттик ББнүн абсолюттук баалуулугун байытуу, инсандын чыгармачылыгынын өсүүсүн ар бир элдин улуттук жана руханий турмушунун өз алдынча өстүрүүсүн камсыз кылып туруу дегендикке жатат.

Мезгилдин талабы чыгармачыл инсандын алдына өтө татаал милдетти коюп олтурат. Бүгүнкү күнү жашоонун бардык чөйрөсүнө информациялык технологиянын татаал формалары кирип жатат. ББнүн сапатынын проблемасына жаңыча мамиле жасоо үчүн жогорку квалификациялуу кадрлардын даярдалуусун мезгил өзү талап кылып олтурат.

Андыктан, коомдук – экономикага жаңы мамиле, ошондой эле чыгармачыл инсанга коюлган жаңы талап анын коррекциялуулугун шарттайт. ББнүн мазмуну келечекте билимдин бир бүтүндүк системасынын негизги каражатын калыптоо болуп саналат.

* * *

Боронова З.,
Молдоболотова А.Б.

Кыргыз адабияты сабагында сабактын активдүү формаларын пайдалануу

Келечектеги билимдүү, маданияттуу муундарды тарбиялоо, окутуу-мектеп мугалимдеринин башкы милдети. Бул милдетти иш жүзүнө ашыруу үчүн учурдун талабына ылайык жигердүү аракеттер, мугалимдердин чыгармачылык изденүүлөрү, окутуунун алдыңкы ыкмаларын жана формаларын кеңири колдонуу зарылдыгы келип чыгат.

Ал эми чыгармачыл, билимдүү, сергек мугалимдерди даярдоо үчүн жогорку окуу жайлардагы студенттердин билим деңгээлин жогорулатуунун үстүндө талыкпай эмгектенип, акыл-оюн, дүйнөгө көз карашын, мугалимдик шыгын, жөндөмүн, талантын калыптандыруусу маанилүү. иш. Өз кезинде сапаттуу окутулуп, терең билим алган студенттен мыкты мугалим чыгары шексиз.

Бүгүнкү күндө педагогикалык процесс өзүн жаңылап, мазмунун байытып жатат. Демек, андан сузуп алып, шартка ылайыкташтырып пайдаланууга, аны толуктап өнүктүрүүгө, жаңы табылгаларды жаратууга ар ким акылуу. Окуу-тарбия процессин өнүктүрүүдө педагогикалык теория менен катар педагогикалык тажрыйба да мазмунун байытып, улам чыйралып, турмуш, коом керектеген сапаттарын өнүктүрүүдө. Чыгармачылык изденүүлөрү, ийкемдүү каражаттары менен алдыңкы планга чыккан мугалимдин иш-тажрыйбалары жаш мугалимдердин педагогдук татаал жолун жарык кылган шам болуп, ийгиликке жетелеген чакырык болууда. Ленинграддык адабият мугалими Е.Н.Ильиндин, таластык Б.Исаковдун, токтогулдук Б.Батыркуловдун жана башкалардын тажрыйбалары сая түшүп, ийне-жибине чейин үйрөнүүгө татыктуу.

Мугалим ар бир сабакты ар башкача өтөт. Материалга, программага ылайык ар бир сабактын өзгөчөлүгү болот. Ар дайым эле стандарттуу эмес сабактарды өтүү мүмкүнчүлүгү түзүлө бербеси дайын. Жаңы жана эски бирин-бири толуктап туруучу көрүнүш болгондуктан, эски усулдук жолдорду чанып кетүүгө болбойт. Кандай гана сабак болбосун, бул экөөнүн ширелүүсүнөн алыстап кете албайт.

Азыркы күндө биздин методисттер, алдыңкы мугалимдер окутуунун стандарттуу эмес 59 формасын жазып чыгышты. Кээ бир сабактарда бир эле сабакта стандарттуу эмес формалардын 2-3 элементи кошулуп кетерин да көрүп

жүрөбүз. Изденгич, туура пландаштырып иштеген мугалим сабакта учурап калуучу кыйынчылыктарды жеңип, окуучулардын сабакка болгон кызыгууларын арттыра алат. Жакшы сабакта суроолор да контролдуу болушуна жетише билүү керек.

Айталы, Айтматовдун «Биринчи мугалим» повести көп жылдардан бери окутулуп келе жатат. Бул сабакты диспут формасында, талаш тартыш ыкмасында өтүүгө аракет жасаган оң. Албетте, анда пейзаждык, портреттик сүрөттөөлөр менен символдук салыштыруулар арбын. Повесттеги баш каармандар Дүйшөн менен Алтынайдын образын ачууда төмөндөгүдөй суроолордун берилиши мүмкүн:

1. Дүйшөн жанын кыйнабай эле кетип калбайбы?
2. Дүйшөн болбосо Алтынайдын тагдыры эмне болмок?
3. Алтынай Дүйшөн менен эмнеге жолугушпай кетип калды? ж.б.

Бул суроолордун тегерегинде ой-жүгүртүүлөр, жекече тыянак чыгаруулар, окуучулардын сүйлөө речтеринин өсүшү, талаш пикирлер жаралат.

Ар кандай сабакта мугалим китептин гана тегерегинде жүрө бербей, сабакты мүмкүн болушунча материалга ылайыкташтырып, башка кошумча каржаттар аркылуу байытып турушунун зыяны жок. Дегинкиси мугалим окуучуга толук эркиндик берип, өзү да ачык, жайдары мүнөздө болуусу учурдун талабы.

Окуучунун ар бир сөзүн кубаттап, (эгер ал туура багытта баратса) жакшы деп сүрөөгө алып тургандыктын ашыктыгы болбойт. Мындай шартта балдардын эркин, өз алдынча болууларына чек коюлбайт, тескерисинче, алардын ой-жүгүртүүлөрү өрчүп, аналитикалык жыйынтык жасоолору кеңейет.

Оюн-сабакты өтүү 7-класска чейинки окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө туура келет. Кайсы бир чыгарма окулуп бүткөндөн кийин, улуттук оюндардын формасында оюн-сабак өтүлсө болот. Мисалы: «Ак терек, көк терек» оюнунун формасында эки жаатка бөлүп, суроолор берип, аларга жооп алуу менен сабакты кызыктуу өткөрүүгө болот.

Кээде окуучулар өздөрүн-өздөрү окута турган сабак болуп калат. Ал үчүн күн мурунтан ассистент окуучуларды тандап алуу зарыл.

Кыргыз адабиятын окутуунун активдүү формалары мүмкүн болушунча балдардын сабакка болгон кызыгууларын өстүрөт. Окутууну гумандаштырууга, демократташтырууга жардам берет, сабак берүүнүн командалык методунан куткарат, чыныгы билим берүү максатын жогорулатат, мугалимдин чыгармачылык шыгын өстүрөт.

Кыргыз адабиятын окутуунун активдүү формалары төмөнкүлөр:

– сабак-жомок;	– сабак-диспут;
– сабак-аңгеме;	– сабак-таймаш;
– сабак-конференция;	– сабак-сахна;
– сабак-пресс-конференция;	– сабак-экскурсия;
– сабак-семинар;	– сабак-практикум;
– сабак-сынак (зачет);	– сабак-поэзия;
– сабак-лекция;	– сабак-баарлашуу ж.б.
– сабак-оюн;	

Адатка айланбаган мындай сабактын активдүү формасын өткөрүү үчүн мугалим төмөнкүлөрдү эске тутуусу керек:

- Мугалим сабактын билим берүүчүлүк, тарбия берүүчүлүк жана өнүктүрүүчүлүк максатын жакшы билүүсү керек.
- Сабактын активдүү формасын өткөрүүдө мугалим ар бир окуучунун жана коллективдин (класстын) жекече өзгөчөлүктөрүн эске алып, алардын ар бирине туура мамиле кыла билүүсү керек.
- Сабактын активдүү формасын өткөрүүдө чыгармачыл мугалимдердин тажрыйбаларын пайдалануу зарыл.
- Сабакта окутуунун техникалык каражатын көбүрөөк пайдалануу керек.
- Сабактын активдүү формаларынын кайсы түрүн өтөөрүн теманын, материалдын максатына, көлөмүнө карай тандап алат.
- Сабактын активдүү формасын өткөрүү үчүн мугалим алардын методикасын жакшы билүүсү жана чыгармачылык менен иштөөсү зарыл.

Биз жогоруда саналып өткөн сабактын активдүү формаларынын айрымдарын өткөрүүнүн жолдоруна токтолуп өтүүнү туура көрдүк.

I. Сабак-лекция

Сабактын бул түрү негизинен дидактиканын, методиканын талаптарына ылайык VII-XI класстарда өткөрүлөт. Мында мугалим ангеме методун колдонбой, жаңы сабакты лекция окуу аркылуу түшүндүрөт. Лекцияда мугалим өтүлүүчү материалды системалуу, ырааттуу, так, конкреттүү баяндайт. Лекция негизинен үч бөлүктөн турат:

Биринчиси -- кириш бөлүмү. Мында мугалим өтүлүүчү лекциянын негизги милдеттерин, теманын маанисин мүнөздөйт.

Экинчиси - негизги бөлүм. Теманын толук мазмунуна, конкреттүү фактыларга, далилдерге токтолот, б.а. теманы бардык жагынан ачып түшүндүрөт. Мүмкүн болушунча окутуунун техникалык каражаттары, түрдүү көрсөтмө куралдар кеңири пайдаланылат.

Үчүнчүсү-корутунду бөлүм. Бул бөлүмдө окулган лекцияга, айтылган конкреттүү фактыларга кыскача жыйынтык, корутунду чыгарылат.

Жалпы билим берүүчү мектептердеги лекциялар максатына карай:

- киришүү;
- кайталоочу-жалпылоочу;
- учурдагы болуп үч негизги топко бөлүнөт.

Лекцияны баяндоонун мүнөзүнө карай:

- информациялык (билдирүү);
- түшүндүрмөлүү;
- ангемелешүүнүн элементи бар лекция болуп бөлүнөт.

Лекцияны сабактын төмөндөгүдөй түрлөрүнө колдонуу керек.

- Жазуучулардын өмүрү жана чыгармачылыгына арналган сабакта.
- Окуучулар үчүн оор болгон темаларды өтүүдө.
- Адабият теориясынын маселелерин камтыган сабакта
- Окуучулардын алган билимин жалпылоо сабагында

Мугалим лекцияны баштаардан мурда окуучуларга төмөндөгүдөй мазмундагы тапшырмаларды берет: Лекциянын корутундуларын өз түшүнүгү боюнча айтып берүү, текшерүүчү суроолорго жооп даярдоо, өз алдынча лекциянын планын түзүү.

Сабак – лекция 30-35 минутага созулушу керек. Калган убакта мугалим өтүлгөн материалды же лекцияны окуучулардан оозеки сурап алган билимдерин бышыктайт.

Мугалим сабак-лекциянын алдында план түзүп жакшылап даярданып, кандай маселеге токтолорун, ошол тема боюнча окуучуларга терең түшүнүк берерин аныктай алууга жетишүүсү керек.

Сабак-лекциянын планы болжол менен төмөндөгүдөй болуусу керек:

Кыргыз адабияты X класс.

Сабак-лекцияны темасы:	Жоомарт Бөкөнбаевдин өмүрү жана чыгармачылыгы.
Сабак-лекциянын билим-берүүчүлүк максаты:	Жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгы боюнча кеңири маалымат берүү
Сабак-лекциянын тарбия берүүчүлүк максаты:	Жоомарттын өмүр жолу аркылуу турмушта чынчыл, калыс, чечкиндүү, эмгекчил, берешен болууга тарбиялоо
Сабак-лекциянын өнүктүрүүчүлүк максаты:	Ж.Бөкөнбаевдин чыгармачылыгы боюнча мурунку класста алган билимдерин өркүндөтүү
Сабактын тиби:	Жаңы материалды өздөштүрүү сабагы
Сабактын методу:	Лекция
Предмет аралык байланыш:	1. Тарых 2. География 3. Сүрөт
Сабактын жабдылышы:	Кыргызстандын географиялык картасы, акындын чыгармалар жыйнактары, акындын замандаштары, үй-бөлөсү менен түшкөн сүрөттөрү, акын жөнүндө жазылган сын-макалалар, эскерүүлөр ж.б.
Сабактын жүрүшү:	1. Сабак-лекциянын темасын жана максаттарын кабарлоо. 2. Жаңы теманы түшүндүрүү

Каралуучу маселелер:

- а) Жоомарттын бала чагы жана өспүрүм курагынан маалымат.
 - б) Акындын алгачкы чыгармачылыгы. Педтехникумда окуп жүргөн учурундагы урунттуу окуялар.
 - в) Акындын чыгармачылыгынын калыптанышы. Анын ырларынын эл арасына терең сиңип кеткендигинин сырлары.
 - г) Жубайы Т. Адышеванын жазуучунун акындык жана адамдык сапаты, бөтөнчөлүгү жөнүндөгү ойлору.
 - д) Г.Итигулованын макаласы аркылуу Ж.Бөкөнбаевдин акындык өзгөчөлүгү, иштөө режими, чыгармачылык өнөрканасы менен окуучуларды тааныштыруу.
- 3) Мугалимдин жыйынтык сөзү (Сабак-лекциянын жыйынтыгы)
- 4) Үйгө тапшырма берүү.

Кыргыз адабияты сабагында кеңири колдонуулучу сабактын активдүү формаларынын дагы бири-сабак-пресс-конференция болуп саналат. Сабак-пресс-

конференция белгилүү бөлүм же кайсы бир жазуучунун өмүр жолу жана чыгармалары өтүлүп бүткөндөн кийин өткөрүлөт.

Сабак – пресс-конференцияда класс эки топко бөлүнөт. Анын 1-тобундагы окуучулар пресс-борбордун кызматкерлеринин, журналисттердин, 2-тобундагылар журналисттердин суроолоруна жооп берүүчү коомдук-саясий ишмерлердин, окумуштуулардын, жазуучулардын, илимий кызматкерлердин милдетин аткарышат. Ар бир топтогулар өздөрүнүн кызыкчылыгын көздөшүп, татаал суроолорду берүүнү, туура жооп кайтарууну максат кылып коюшат.

Пресс-конференцияны мугалим тандаган үнү жакшы, речи көркөм окуучу алып барат. Алып баруучу адегенде пресс-конференциянын максатын, кандай темада өтөрүн, кимдер катышып отурганын, аты-жөнүн, кызматын, окумуштуулук даражасын кабарлайт. Андан кийин 1-топтогулардын милдетин аткарган окуучулар кол көтөрүп, өзүнүн аты-жөнүн, кайсы газетада, журналда, радио-телекөрсөтүүдө иштерин айтып кайталанып жаткан тема боюнча каалаган суроосун беришет. Ага атын атаган окумуштуу жооп берет. Суроо-жооптор берилип бүткөндөн кийин сабак жыйынтыкталып, окуучулардын билими бааланат. Пресс-конференцияны даярдоо төмөндөгүдөй этаптардан турат:

1. Пресс-конференциянын темасын, ордун, качан болорун аныктоо.
2. Окуучулар аткаруучу милдеттерди бөлүштүрүү.
3. Журналист-окуучулар тарабынан берилүүчү суроолордун тематикасын түзүү.
4. Пресс-конференция өтүүчү жайды жабдуу (көрсөтмө куралдар, ТСО ж.б.)

Пресс-конференцияны өткөрүүнүн тартиби:

1. Пресс-конференцияны алып баруучу окуучунун кириш сөзү. Пресс-конференцияга катышуучулар менен тааныштыруу.
2. Журналист окуучулардын суроолоруна окумуштуулардын, илимий кызматкерлердин берген жооптору.
3. Пресс-конференциянын жүрүшүн чагылдырып өз газета-журналдарына, радио-телекөрсөтүүлөрүнө материал даярдоо.
4. Пресс-конференцияны жыйынтыктоо жана «Экспресс газета» чыгаруу¹.

Кыргыз адабиятын окутууда сабактын активдүү формаларын колдонуунун жолдорун үйрөтүү студенттер үчүн өтө пайдалуу экендиги далилденип, алар педагогикалык практика мезгилинде жогорудагыдай сабактардын үлгүлөрүн колдонуу менен мугалимдик кесиптин түйшүгүн да, ырахатын да сезе алышууда.

Адабияттар

1. Кочкарова Т.Ч., Тимофеев А.Ц., Уметов Т.Э. Активные формы обучения. Б., 1992, 7-бет.
2. Адышева Т. Акын кантип толкуган. Чыг.жый. 1-том, К., 1973, 5-10-бет
3. Итигулова Г. Акын Жоомарт. К.М., 1969, 19.11

* * *

¹ Т.Ч.Кочкарова, А.Ц.Тимофеев, Т.Э.Уметов «Активные формы обучения» Б.1992

Тажигаева Ж.К.,
Качканакова А.Т.

Инсанды калыптандыруудагы карым-катнаштын ролу

Ар бир адам кичинесинде эле адамзатка тиешелүү карым-катнаштын туура өнүгүшү, объективдүү жана субъективдүү шарттарды өзүнө камтыйт. Индивиддердин ортосундагы карым-катнаш канчалык денгээлде өнүккөн болсо, алгачкы балалык курак, өспүрүм курак, жетилген куракта ошончолук жогору өнүгөт. Карым-катнашка болгон керектөө же зарылдык адамдын өмүрүнүн башатында эле негизделген. Башкача айтканда, бала өзүнүн биринчи жашоо күнүнөн тартып эле ак ниет мамилеге, түз карым-катнашка муктаж болот. М: жаңы төрөлгөн баланын сырткы дүйнө менен таанышуусу, коомдон кандайдыр бир нерселерди талап кылышы, ата-эненин ага жасаган мамилеси, түшүнүүсү карым-катнаштын өзөгүн түзөт десек болот. Бала эс тартып, адамдардын, группанын, коллективдин арасына кошулган сайын башкалардын колдоосуна, мамилесине көз арта баштайт.

Инсандын өсүп жетилүүсүндөгү биологиялык, социалдык, түз жана кыйыр карым-катнаштын чечүүчү роль ойноору түрдүү изилдөөлөрдө далилденген. Ал эми чоң адамдар бөбөк менен туулгандан баштап карым-катнашты үзсө, бул анын психикасына тескери таасирин тийгизип, бала психикалык жактан тура өнүкпөйт. Балдар ата-эненин, коомчулуктун карым-катнашын өзүнө кандай кабыл алат жана өзүнө-өзү кандай карайт? – деген суроого жооп берүү менен коомго болгон көз караштын төмөндөгү түрлөрүн көрсөтсөк болот:

- мага ата-энем тура мамиле жасашат жана менин аларга ордум чоң;
- мага айланадагы адамдар түз карым-катнаш жасашат, мен аларга ишенем;
- бардык адамдардын өздөрүнө карап мамиле түзөм;
- карым-катнашты тура түзүү мен үчүн оңой, бирок кээде тоскоолдуктарга учурайм;
- адамдардын мамилени тура эмес жүргүзүшү мага кыйынчылыктарды пайда кылат.

Бул көз караштардын негизинде төмөндөгү өзгөчөлүктөрдү байкайбыз:

- карым-катнаштын таасиринин тереңдиги;
- өз ара карым-катнаштын өнүгүшү;
- өз алдынчалуулукту түзүү – инсандык түптөлүштүн пайда болушу;
- карым-катнаштын тура эмес багытталышы – инсан үчүн тоскоолдуктардын пайда болушу;
- түрдүү кыйынчылыктарды женүүдөгү баланын аракетинин түптөлүшү.

Элибизде айтылгандай «алма сабагынан алыс түшпөйт» же «уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат» деген макалдардан биз ата-эненин, коомчулуктун карым-катнашы бала үчүн биринчи орунда турарын билебиз.

Түрдүү кырдаалда инсан ар кандай карым-катнашты жүргүзүүгө дуушар болот. М: конфликттер, чечилбеген маселелер, тура эмес мамиленин түзүлүшү, окуу процессиндеги кыйынчылыктар, үй-бүлөдөгү келишпестиктер. Ошол мезгилде инсан катары калыптануу жолундагы ар бир этап бала үчүн негизги каражат болуп кызмат кылат.

Карым-катнаштын негизинде, биринчиден, адам өзүн-өзү тарбиялайт, экинчиден анын чөйрөсүндөгү кишилерге карата реакциясы, сезими, каалоосу жана кабыл алуусу өзгөчө абалда болот, үчүнчүдөн адамда өзгөчө психологиялык феномен, личносттук сапат пайда болот.

Ал эми карым-катнаштын өзүнө, аныктоолоруна кайрылсак, карым-катнаш адамдык мамилелердин чындыкка айланышын туюндурган түшүнүк. Ал иш-аракеттин ийгиликтүү аткарылышына, аны аткарууга катышкан субъектилердин индивидуалдуулугун көрүшүнө, психикалык процесстеринин оптималдуу жүрүшүнө шарт түзөт. Карым-катнаш негизинен речь аркылуу берилет жана коом менен тыгыз байланышта. Карым-катнаштын каражаты речь жана мамилелик өзгөчөлүктөр болуп саналат. Карым-катнаштын тамыры индивиддин турмуштук ишмердүүлүгүнө байланыштуу жана личносттук мамиле менен чечилет.

А.А. Леонтьев карым-катнашты: «Адам баласындагы күндөлүк контакт жана ишмердүүлүк» - деп белгилейт. Ал эми М.С. Каган карым-катнашты ишмердүүлүктүн коммуникативдүү түрү жана субъекттин практикалык активдүүлүгү катары карайт. Б.Д. Парыгин бул процессти бир эле мезгилде адамдардын өз ара байланышы жана информациялык процесстердин жыйындысы, бир адам менен экинчи адамдын мамиле түзүшүн жана өз ара түшүнүшүн «тынчсыздануу» деп атаган. Буева Л.П. карым-катнашты түзүүнүн төмөндөгүдөй аспектилерин негиздейт.

1. Информациялык жана коммуникативдик.
2. Интеракциондук.
3. Аксиологиялык.
4. Гносеологиялык.
5. Нормативдик.
6. Семиотикалык.
7. Социалдык практикалык.

А.С. Золотнякова карым-катнашты «социалдык ориентировкалык процесс жана социалдык нормалардын установкасы» - деп белгилеген. Психолог, социолог, философтор карым-катнашты төмөндөгүдөй негиздешет:

1. Карым-катнаш адамдык ишмердүүлүктүн өз алдынчалуулугунун түрү.
2. Субъекттин өз ара таасир этүүсү.

Карым-катнаш коомдук мамилеге караганда тар, конкреттүү түшүнүк. Ал эми карым-катнаштын мазмуну төмөндөгүдөй:

1. Информациялардын берилиши.
2. Адамдардын бири-бирин кабыл алуусу.
3. Адамдардын бири-бирине баа берүүсү жана өз ара түшүнүүсү.
4. Ишмердүүлүктүн максаттуулугун жана группалык башкаруучулукту жөнгө салуу.

Карым-катнаштын түрлөрү:

1. Материалдык карым-катнаш - субъекттин жекече ишмердүүлүгү, кандайдыр бир каражаттардын алмашуусу жана актуалдуу керектөөлөрдүн чечилиши.
2. Кандициондук карым-катнаш - адамдардын бири-бирине таасир этүүсү, физикалык жана психикалык түзүлүштүн өздөштүрүлүшү.
3. Мотивдик карым-катнаш - кызыгуу, каалоо, ишмердүүлүктүн максатынын ишке ашуусу.

4. Түз карым-катнаш - информациянын түз берилиши.
5. Кыйыр карым-катнаш - информациянын ортомчу аркылуу ишке ашуусу.
6. Личносттук карым-катнаш - мүнөз, адат, кызыгуу, жүрүш-туруш жана башка сапаттардын ишке ашуу мүмкүнчүлүгү.
7. Иштиктүү карым-катнаш - билим, ык-машыгууларды уюштуруунун каражаты.
8. Социалдык карым-катнаш.
9. Биологиялык карым-катнаш - организмдин керектөөсү.
10. Адамдардын коомдук керектөөгө болгон карым-катнашы.

М: группа, коллектив, улут, мамлекет жана дүйнөгө болгон көз караш. Вербалдык коммуникация. Вербал – латын сөзү, кыргызча кеп, сөз дегенди билдирет. Мында белги системасы катары кеп, сөз колдонулат. М: Диалогдук кеп, монологдук кеп. Вербалдык эмес карым-катнашта оптика-кинетикалык белги системасы колдонулат. М: мимика, понтомимика.

Карым-катнаштын инсанга тийгизген таасирин германиялык окумуштуу М. Меде 12-14 жаштагы өспүрүмдөргө эксперимент жүргүзүү менен далилдеген. Мында баланы жалгыз олтургузуп, токко чыдамдуулугун байкаганда, биринчи этабында токко чыдамдуулугу төмөндөгөн. Экинчи этабында жанына тааныш эмес бала олтурган. Токко болгон чыдамдуулук 13% жогорулаган. Үчүнчү этабында жакын досу олтурган, токко чыдамдуулук 31%ке жогорулаган.

Ал эми окутуу процессинде мугалимдин чеберчилиги, карым-катнашы окуучуларды кайдыгер калтырбайт. Мугалимдин карым-катнашы окуучудагы бардык билим, ык-машыгууну жөнгө салат. Мугалим менен окуучунун ортосундагы конфликттин пайда болушу окууга, билимге болгон кызыгууну, көңүл буруу, кабыл алуусун төмөндөтөт. Мугалимдин үнүнүн тону, сырткы кебетеси, мимика, понтомимикасы карым-катнаштын негизги өзөгүн түзөт. Мугалимдин чеберчилигинин негизги максаты - түз карым-катнашты туура түзүү жана анын жөндөмүнө карап мамиле жасоо, билимин тура баалоо болуп саналат.

Мугалимдин речи ойлоо жөндөмдүүлүгүнө, окутуунун мазмунун жогорулатууга чоң таасир этет. Мугалимдин жести, мимикасы, интонациясы, көз карашы, манерасы окутуунун булактары катары каралат. Педагогикалык карым-катнашта мугалимдин жүрүш-турушу, сезими, урматтоосу, инсанды тура багыттайт. Информация белги жана сөз, мимика аркылуу берилет. Адамдын билими жашоо шартында практикалык ойлоону өзүнө алат. Жөндөмдүүлүк, мүнөз, темперамент, эрк, эмоциялык-динамикалык түзүлүшү, кызыгуу жана керектөө, мотив жана максат педагогдун чеберчилиги аркылуу инсанда калыптанат.

* * *

Алехина С.А.

Психологические особенности личности

В настоящее время знание по психологии человека – это необходимый элемент общекультурной подготовки современного специалиста. Вот почему тема «Личность» является одной из центральных в курсе общей психологии. Термин «личность»

используется во многих науках, но общий смысл ее схож. Он связан со словом «личина» или «персона» - маска, которую одевал актер древнего и средневекового театра. Характерные черты этой маски (мужественность, благородство, мудрость, красота, коварность, страдания) соответствовали роли действующего в представлении лица. С расширением практики употребления этого слова, его смысл был перенесен на оценку людей в жизни. Еще Шекспир в XVI веке словами героя своей пьесы говорил:

Весь мир – театр
 В нем женщины, мужчины – все актеры
 У них есть выходы, уходы
 И каждый не одну играет роль.

Когда сегодня говорят о человеке, как о личности, то, в общем, имеют в виду ту роль, которую он играет в жизни, в обществе, его социальное положение, влияние на ход общественных событий, его оценку с этих позиций. То есть личность – это человек в совокупности его социальных приобретенных качеств. Существует множество психологических определений личности, в этом проявляется сложность этого феномена.

Личность – это человек, взятый в системе таких его психологических характеристик, которые социально обусловлены, проявляются в общественных связях, отношениях, являются устойчивыми, определяет нравственные поступки человека [1]. Личность – это человек с психологическими особенностями присущими только ему.

- Быть личностью ... означает быть субъектом деятельности, общения, самосознания - отмечает В.А. Петровский. [2]

Курс психологии в целом должен быть не просто нацелен на усвоение определенной базы знаний, но эти знания должны способствовать воспитанию убеждений, мировоззрения и формированию личностной направленности студентов. Во все времена ценились не знания сами по себе, а их активное применение. В жизни нужны не заученные знания, а творчески усвоенные. Ум заключается в умении, правильно применять эти знания в жизни. На базе определенных психологических знаний, рациональных доводов возможно формирование убеждений. Убеждения – это основное звено мировоззрения и направленности личности.

«Всякое знание действует воспитательно» – утверждал великий Л.Н. Толстой.

При прохождении введения в тему личность, преподаватель обращает внимание на тот факт, что каждый человек с момента своего рождения проходит непрерывный путь физического и психического развития. Развитие характеризуется тремя свойствами: необратимостью, направленностью и закономерностью изменений. Движущие силы психического развития – это различного рода противоречия. Еще Гегель рассматривал противоречия, как внутренний импульс развития. Эти противоречия между потребностями человека и внешними обстоятельствами, между возрастающими способностями, возможностями и старыми формами деятельности между новой деятельностью и возможностью, в общем, диалектические противоречия между новым и старым. Такое понимание движущих сил психического развития было сформулировано Л.С. Выготским [3], А.Н.Леонтьевым [4], Д.Б. Эльпониным [5].

Человек как личность проходит свой путь психического развития, которое возможно лишь в обществе. Социально-психологические свойства возникают лишь в контакте с социальной средой. Педагогическая социализация связана с формированием образованности, воспитанности и обученности личности. Студентов необходимо подвести к общему выводу всех психологов, что человек не рождается личностью, а становится ею. Впоследствии это станет убеждением. На лекциях рассматривается структура личности. В нее включаются способности, темперамент, характер, волевые качества, эмоции, мотивация и социальные установки. Традиционно к психологическим особенностям

относят темперамент, характер и способности. Наиболее взаимосвязанными психологическими понятиями является темперамент и характер. Темперамент относят к числу таких психологических понятий, о которых люди думают, что они все знают. Однако в чистом виде каждый тип темперамента встречается крайне редко, а большинство людей соединяют в себе черты разных типов темперамента. Темперамент определяет динамические особенности деятельности человека. Один человек подвижен, энергичен, эмоционально возбудим. Другой невозмутим, спокоен, медлителен. Эти различия проявляются и в работе. Кто-то выполняет свою работу энергично и увлеченно, а кто то основательно и долго. Такие индивидуальные свойства были названы темпераментом, от латинского «темпераментум» – соотношение, пропорция.

Темперамент – это совокупность свойств, характеризующих динамические особенности протекания психических процессов и поведение человека, их силу, скорость, возникновение, прекращения [6]. Традиционные типы темперамента – это холерик, сангвинник, меланхолик, флегматик, а их свойства – сила, уравновешенность и подвижность. Тема темперамента настолько интересна, что она рассматривается психологами уже 25 столетий. Над этой темой работал Гипократ, Кант И., Павлов И., Русалов, Анохин, Вундт, Айзенк, Стреляу, Лейтес Н., Мерлин и многие другие. В настоящее время существует множество типологий личности. Например, в 1966 году профессор психологии А. Векслер, выступая на XVIII международном конгрессе психологов в Москве, предложил в основу деления людей по темпераменту их способность активно или пассивно относиться к окружающему миру, то есть автопластично или аллопластично. По мнению психологов, он начал смешивать черты темперамента и характера. Ведь активность проявляется по-разному у людей разного типа, но она есть у всех. Наиболее распространена сейчас классификация К. Юнга, который выделил 2 типа по особенностям ориентировки и приспособления индивида к миру. Это экстраверсия и интроверсия. Вся энергия экстраверта направлена на общение с внешним миром, энергия интроверта ориентирована на внутренний мир. Кроме того, Юнг делил людей и по таким характеристикам рациональный – иррациональный, мыслительный тип – логик, эмоциональный тип – этик, осязающий тип – сенсорик, интуитивный тип – интуит [7]. Замечено, что люди подсознательно делят темпераменты на хорошие и плохие. Однако чистый темперамент встречается редко. Необходимо формировать убеждение, что не существует плохих и хороших типов темперамента. На базе любого типа темперамента можно сформировать любые черты личности. Среди великих людей встречаются представители всех 4-х типов. Например, Крылов и Кутузов были – флегматики, Пушкин и Суворов – холерики, Лермонтов и Наполеон – сангвинники, Гоголь и Чайковский – меланхолики. Меланхолик относится к слабому типу, а великий Чайковский, будучи меланхоликом, пережив в 1877 году тяжелое нервное потрясение, вывел себя из кризиса путем неустанной творческой деятельности. Именно в этом тяжелом году он завершил оперу «Евгений Онегин» и четвертую симфонию. Никто не скажет, что мало трудился и Гоголь, который также был меланхоликом. Такие примеры, это доказательство что на базе любого темперамента можно сформировать любые черты личности. Необходимо чтобы студенты усвоили, что человек должен опираться на положительные качества своего темперамента, а сдерживать отрицательные. Известно, например, что Чехов был человеком уравновешенным, скромным и деликатным. Однако он пишет своей жене Книппер О.Л.:

«Ты пишешь, что завидуешь моему характеру. От природы у меня характер резкий, я вспыльчив и прочее. Но я привык сдерживать себя, ибо распускать себя порядочному человеку не подобает». Далее биограф Чехова пишет: «Несомненно, его характер был выработан в упорном труде самовоспитания» [8].

Например, Горький преднамеренно выработал у себя определенные методы владения собой, чтобы сдерживать проявления своего темперамента. Для этого он сознательно переключался на разные побочные действия с предметами, и это помогало ему казаться бесстрастным. Каков человек зависит от характера, воспитанности и культуры поведения. В регуляции поведения человека огромное значение имеет характер. Слово «характер» древнегреческого происхождения и в переводе на русский язык означает «чеканка» или «печать». Характер, с одной стороны это отпечаток воспитания и деятельности. Жизнь как бы чеканит характер человека. С определенного времени человек начинает сам чеканить свой характер. В этом сущность самовоспитания.

- Характер – это совокупность устойчивых черт личности определяющих отношения человека к людям, к работе... то, что придает человеку характерный для него оттенок [9]. Характер проявляется в отношении к окружающим, к самому себе, к природе. Основой этих отношений выступают моральные знания, ценностные ориентации, моральные установки, культурные привычки, знания, навыки, моральные чувства и качества. Черт характера или качеств личности очень много, в толковом словаре русского языка С.И. Ожегова свыше полутора тысяч слов для их обозначения. Поэтому попытки построения типологии характеров неоднократно предпринимались психологами. Одной из наиболее ранних является классификация предложенная Э. Кречмером [10]. Его типология основана на различиях анатомической конституции тела. Э. Шостром исходя из склонности разных людей к использованию тех или иных средств воздействия на другого человека разделил людей на манипуляторов и актуализаторов. В своей работе Э. Шостром выделил 8 типов манипуляторов [11]. Интересную типологию создал российский психолог Лазурский А.Ф. [12]. Он разделил типы личностей по трем основным уровням, в зависимости от приспособленности человека к среде. В наши дни аналогичные попытки предприняли Э. Фромм, К. Леонгард, А. Личко, Шпрангер Э.

Шпрангер исходил из различий ценностных ориентаций, жизненных позиций, отношении личности к конкретным видам деятельности. Он выделил 6 типов:

- теоретический человек – его основная установка страсть к проблемам, неясным вопросам, их познанию и объяснению;
- экономический человек – у этих категорий главное мотив полезности;
- эстетический человек – существенным является собственное миропонимание красоты;
- социальный человек – для него характерна социальная направленность, деятельность, контакты;
- политический человек – главное – власть, как основная ценность;
- религиозный человек – главное переживание высших ценностей души [13].

Фромм выделил установки личности, как определенные ориентации. А.Е. Личко также составил типологический подход к описанию личности у подростков [14]. Однако проанализировав все существующие типологии можно сделать следующий вывод: ни одна из современных типологий личности не охватывает всех существенных признаков личности [15].

Человека трудно зафиксировать в каких-то рамках, но каждый человек имеет сходные признаки с какой-то группой людей. Человек всю жизнь стремится быть выше самого себя. Переступить установленные им самим или кем-то границы. И в этом большое значение играет характер человека. В общей структуре личности характер занимает центральное место, объединяя все другие свойства. Именно характер определяет индивидуальность человека. Стержень характера - воля. Именно воля определяет жизнь и деятельность человека, его успех и неуспех. Говорят: терпение и труд все перетрут, это

конечно так. Трудолюбие при определенных условиях рождает талант и раздвигает границы возможностей человека.

Возьмем, к примеру, великого кыргызского акына Токтогула Сатылганова. Находясь в тяжелейших условиях сибирской каторги, он не утратил своего жизнелюбия, своего поэтического дара. В каторжных условиях он не просто выжил, он творил поэзию, которая в буквальном смысле стала народной, а это признание высшей талантливости [16].

Только воля, труд могут способствовать развитию личности человека. Например, знаменитый французский писатель Эмиль Золя по утрам привязывал себя к стулу, так что хочешь не хочешь - пиши! Если вдохновение не приходит, он так и писал: «Не пишется, не пишется...» - в конце концов уверял он своих друзей оно возьмет и напишется! Все великие люди достигли своих успехов в результате большого труда. Многие знают, что Менделееву приснилась периодическая система элементов. Значит гением быть легко? Но вот как это было. Много месяцев он так и этак раскладывал карточки со свойствами элементов, чувствовал, есть связь, должна быть! Целую ночь работал и уснул утром. Во сне ему приснилась таблица. Значит, это был не дар небес, а результат длительной работы сознания и подсознания. О великом математике Анри Пуанкаре говорили, что он сделал больше ошибок, чем получил правильных результатов. Но исправления им своих ошибок приводило к блестящим результатам. Для развития личности необходимо сосредоточенность, собранность, целеустремленность. Когда Ньютона спрашивали, как он сумел открыть законы классической физики, он отвечал: «Я все время думал об этом». А Дарвин писал: «Я трудился изо всех сил, старался, как мог».

По прохождению курса помимо знаний должны появиться убеждения, стремление к реализации своей индивидуальности, к созданию самого себя. Найти себя – это поиск нравственный, это развертывание человеческого достоинства в действии. Важно не прожить жизнь, а как прожить. Человек должен искать, каким ему быть.

Если в человеке есть оптимистичность, целеустремленность, настойчивость и жизнестойкость это поможет ему в жизни. Необходимо сформировать убеждения, что человек просто обязан сравнивать свои достижения с достижениями лучших. Сравнить не с тем, что было, а с тем, что нужно достигнуть. Студенты должны усвоить, что очень важно реально оценивать себя (реальная самооценка).

Известно меткое сравнение Льва Толстого, человека с дробью, в числителе то, как оценивают его люди, а в знаменателе то, как оценивает себя он сам. Чем больше знаменатель, тем меньше дробь. Поэтому надо трудиться, чтобы достичь чего-то в жизни. Юность должна знать, что дорогу осилит идущий, удача приходит ищущему, успех достигается трудом. В жизни нужно использовать все свои возможности, самореализовываться и самоутверждаться, добиваться все новых и новых высот.

Процесс жизни человека – это процесс сотворения самого себя как личности

Литература

1. Немов Р.С. Психология. Книга 1. М., 1999, с.336
2. Петровский В.А. Личность: феномен субъектности. Ростов на Дону, 1993
3. Выготский Л.С. Проблемы развития психики. // Собрания сочинений в 6 т. М., 1983
4. Леонтьев А.Н. Избранные произведения в 2 т. М., 1983 т.2
5. Эльпонин Д.Б. Избранные психологические труды. М., 1989
6. Немов Р.С. Психология. М., 1999, Книга 1, с.394
7. Шпрангер Э. Основные типы индивидуальности. М., 1982, с.55-59
8. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. М., 1982, с.280

* * *

Повышение творческой активности студентов

Лучше учить, лучше воспитывать - настоятельное требование времени. Эффективность педагогического труда во многом зависит от того, насколько каждый преподаватель осознает свои возможности в совершенствовании учебного процесса, найдет пути и средства повышения качества обучения.

Одной из важнейших задач сегодняшнего дня является улучшение подготовки молодежи к жизни, к труду, воспитание личности, готовой и способной творчески, с полной отдачей сил работать на различных участках народного хозяйства после окончания вуза. (1с.3).

Педагогический труд, прежде всего, направлен на преобразование человека. Особенностью преподавательского труда является также и то, что преподаватель имеет дело не с отдельным студентом, а с коллективом, который является субъектом воспитания, средством воздействия на других. Поэтому процесс обучения и воспитания включает в себя и процесс организации коллектива. (2 с. 62-65).

Один из аспектов реформы высшей школы выражается в переориентации с преимущественно информативных форм и методов преподавания и обучения на активное: на использование широких возможностей для самостоятельной работы студентов, включающей элементы исследовательской и профессиональной деятельности. (3 с. 21).

В современных условиях проблеме творчества и творческой личности уделяют внимание философы, социологи, педагоги, психологи.

Психологи убедительно доказали, что задатки творческих способностей присущи любому человеку, любому нормальному ребенку.

Педагоги также доказали, что если к творческой деятельности не начать приучать с достаточно раннего возраста, то ребенку будет нанесен ущерб, трудно восполнимый в последующие годы. Поэтому творчеству надо учить с самого раннего возраста и этому можно научить.

Воспитание творческих черт личности у студентов нужно сделать творческим. К сожалению, во многих вузах преобладает репродуктивное обучение. Процесс обучения часто представляет собой передачу информации от преподавателя к студентам, преподаватель при этом выступает в качестве передатчика готовой информации, знаний, а студенты - пассивных "запоминающих устройств". Чем точнее на последующих занятиях студент воспроизводит полученное в готовом виде знание, тем он лучше успевает.

Репродуктивно полученные знания и умения не находят применения на практике. А также этот метод не обеспечивает формирования и развития творческих способностей студентов. (4).

Поэтому перед преподавателем всегда встает задача пробудить мысль студентов, создать условия для управления развитием и формированием творческих способностей, от чего и возникает необходимость в активных методах обучения.

К ним относятся проблемное обучение, деловые игры и разные кружки. Эффективность формирования и развития творческих черт личности во многом зависит от умения педагогов организовать творческую деятельность студентов.

Поэтому мы считаем, что, прежде всего, нужно организовывать в обязательном порядке разные кружки: например, при кафедре физики можно организовать технический кружок, такой как "Юный техник", "Моделист-конструктор", "Радио" и т.д. Основой успеха в техническом творчестве являются, прежде всего, прочные знания студентов.

Но на практике замечено, что и отстающие в учебе студенты иногда достигают здесь значительных успехов и уже как следствие занятий по технике улучшается их общая успеваемость (4 с. 191).

Многие студенты связывают свои занятия в техническом кружке с мечтой стать впоследствии инженерами, конструкторами, техниками, летчиками, рабочими - новаторами.

Занятия в кружке они расценивают как один из возможных путей к осуществлению своей мечты. С помощью таких кружков студенты могут сделать самостоятельно разные наглядные пособия, в виде отдельных деталей и сборочных единиц, подвижных диаграмм, фотомонтажей, а также начертить необходимые плакаты, таблицы и т.д.

А также, участвуя в таких технических кружках, они могут получить возможность проверить себя, свои знания на практике. Занимаясь в кружках, студенты привыкают в свободное время делать для себя полезную работу. Практика кружковой работы показывает, что новые знания студенты успешно приобретают при самостоятельной работе с технической литературой в процессе выполнения практических работ.

Для стимулирования у студентов положительного отношения к занятиям в кружке, применяются и специальные методы и приемы.

Приведем некоторые из них:

1. Создание на занятии ситуации занимательности. Руководитель кружка приводит любопытные примеры и факты, относящиеся к изучаемым явлениям, иногда поручает кружковцам подготовить соответствующие доклады или сообщения.
2. Систематическое ознакомление с новинками науки и техники по профилю кружка и побуждение юных техников к самостоятельному чтению научно-популярной литературы.
3. Использование различных познавательных игр (электровикторины, «Конструкторы», игры-путешествия и т.д.)
4. Организация учебных дискуссий, создание проблемных ситуаций.
5. Создание ситуации успеха на занятии, путем оказания дифференцированной помощи разным кружковцам, выполняющим работу одинаковой сложности и их поощрение.
6. Если бригады выполняют одинаковые работы и по составу однородны, то полезно организовать между ними соревнование.

В результате таких технических кружков более эффективно повышается творческая активность студентов.

Литература

1. И.П. Волков. Учим творчеству. М., Педагогика, 1988
2. В.Н. Чернокозова, И.И. Чернокозов. Этика учителя. Киев, Радянська школа, 1973
3. Н.Л. Луканцев. Использование деловых игр в процессе подготовки учителей физики // материалы научно-методической конференции. Бишкек, 1992
4. Ю.С. Столяров, Д.М. Комский. Техническое творчество учащихся. М., Просвещение, 1989

* * *

Экологическое воспитание и экологическая культура

Гармоническое развитие человека предполагает совершенствование его общей культуры. Этот процесс неразрывно связан с воспитанием правильного отношения к природе, с экологизацией мировоззрения.

Экология и культура тесно связаны между собой: характер взаимодействия человека с окружающей природной и социальной средой всегда отражает тот тип культуры, носителем которого он является и не случайно все большее число специалистов склоняются к мнению, что главная причина экологического кризиса кроется не только в отсталых технологиях малоэффективной природоохранной деятельности и несовершенстве законодательства, но и в крайне низкой культуре людей.

Экологическое воспитание - это социально организованный процесс целенаправленного формирования у людей экологического сознания экологизации мировоззрения, развития навыков правильного, бережного отношения к окружающей среде (как природной, так и социальной), внедрения знания о принципах и методах оптимизации этих отношений.

Важность воспитания у населения заботливого отношения к природе осознавалось многими передовыми людьми прошлого. В конце XIX в. в различных странах были организованы природоохранительные общества, ставящие задачи пропаганды идей охраны природы.

Но передовые идеи об охране природы не сразу овладели массами и стали превращаться в нормы поведения людей. Только когда современный научно-технический прогресс, создавая огромные возможности для преобразования природы, показал и свою обратную сторону нарушения единственных экологических балансов, т.е. внутренних механизмов саморегуляции биосферы, серьезно встал вопрос о необходимости экологического образования и воспитания.

Поэтому в настоящее время проблемы экологического воспитания и образования стали общепланетарными и рассматриваются на уровне таких авторитетных международных организаций, как Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО), Программа ООН по окружающей среде (ЮНЕП), Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН, Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ), Международный союз охраны природы и природных ресурсов (МСОП), Всемирный фонд охраны природы (ВФОП) и др.

По нашему мнению, суть процесса экологизации мировоззрения состоит в глубоком освоении человеком гуманизированных форм природного бытия, во все более органичном включении этих форм в жизнедеятельность индивидов, их субъективный мир и стереотипы социального поведения. Э.С. Маркарян говорил о том, что "экологическая культура призвана охарактеризовать способы взаимодействия человеческих обществ не только с природной, но и с социально-исторической средой". Поэтому экологизация мировоззрения представляет собой весьма широкий процесс перестройки всего мира человека, включая и социальные элементы среды его обитания. Двум базовым функциям культуры-негэнтропийной и адаптивной - соответствуют и направления человеческой активности: «упорядоченное взаимодействие социальной системы с внешней средой и воздействие на саму социальную систему с целью её регуляции».

Оба этих направления преобразовательной деятельности координируются экологическим мышлением, которое было бы не правомерно ограничить лишь отношение

«человек-общество-биосфера», но необходимо понимать шире как отношение, охватывающие все стороны среды обитания индивидов, в том числе имеющие антропогенное происхождение. Поэтому можно сказать, что экологическая культура-это такая часть общей культуры, которая способствует рациональной организации социоприродных и социально-исторических взаимодействий с окружающей средой, а также оптимизации природных основ самого человека.

Экологическая культура включает в себя культуру взаимоотношений не только с природой, но и с сообществом людей, с отдельным человеком – ребенком, взрослым. Она базируется на стремлении жить в созвучии с окружающим миром.

Крайне важно, когда личные свойства и качества взрослых демонстрируются детям, ибо многое усваивается через подражание.

К тому же процесс; он осваивается, наращивается новыми современными знаниями, обогащается чувственным опытом и транслируется в виде эко-культурных ценностей, информацией и технологий воспитанником.

Культивирование нового сознания по отношению к природе процесс длительный, он напрямую связан с экономическими, социальными и другими условиями жизни общества. В обстановке ухудшения экологической ситуации в стране, снижения жизненного уровня, отсутствия устойчивых нравственных ориентиров, доминирования потребительской психологии, ограниченной сиюминутной выгодой без долгосрочного прогноза, в атмосфере равнодушия и попустительства, безнаказанности за экологические правонарушения формирование нового понимания человеком, особенно молодым, своих обязанностей перед природой весьма не просто. И все таки уже сегодня (а лучшее - еще вчера) проявить настойчивость, чтобы "заложить" в подрастающее поколение новые гены, по которым можно определить человека, которому присуще особое видение мира как объекта его постоянной заботы.

Экологическое мышление человека в значительной мере развивается в процессе его трудовой деятельности. В настоящее время на предприятиях республики оно сводится главным образом к работе по озеленению прилегающей территории, отдельным лекциям по охране природы, причем и это делается далеко не во всех трудовых коллективах.

Воспитание бережного отношения к природе, формирование знаний и убеждений, необходимых для охраны окружающей среды, являются важной составной частью воспитания. В республике экологическое воспитание ведется в учебных заведениях, на предприятиях, входит в работу общественных организаций. Важная роль принадлежит деятельности Кыргызского общества охраны природы, осуществляющего последовательную работу по формированию у населения знаний о рациональном природопользовании, воспитанию нравственных норм и убеждений о необходимости охраны окружающей среды.

Формирование экологической культуры народа непосредственно зависит от характера социального окружения людей, содержания информации, уровня экологизации системы образования. Успешное решение проблемы экологического воспитания тесно связано с улучшением организации природоохранительного просвещения и образования.

Экологическое воспитание населения необходимо для улучшения процессов природопользования и природовосстановления, потому что общение людей с природой есть форма массового поведения, происходящего постоянно с возобновляющейся регулярностью и в исключительно больших масштабах.

Хотя воспитание поколений людей, обладающих новой экологической культурой, не является только педагогической задачей, тем не менее, с учителем общество связывает свои надежды на новую школу. Такую школу, в которой подростки могли бы не только получать разнообразные знания об экологии, но и стать активными участниками созидания

новых ценностей. И это справедливо, поскольку на педагогов возложена социальная функция воспитания такого поколения, которое обеспечит безопасное существование человека на Земле.

Каково отношение учителей к проблемам экологии? Изучение этого вопроса показало, что более 80% из них обеспокоены состоянием окружающей среды. Им небезразлично, какую воду пить, каким воздухом дышать.

Сегодня учителя многих школьных предметов знакомят детей с экологическими знаниями, но сами они низко оценивают качество своей работы.

Экологическому образованию и воспитанию школьников значительное внимание уделяют преподаватели биологии, география и химии.

Из ответов школьников можно заключить, что большинство из них не представляют, что конкретно может и должен сделать человек для защиты природы и окружающей среды. Не станем упрекать во всем учителей, не их в том вина, что они порой недостаточно уделяют внимание экологическому воспитанию детей. Особую трудность представляет для них умение вовлечь учащихся в конкретную экологическую деятельность.

Экологическая культура не что иное, как материализованное сознание в поступках, словах и делах людей, ибо дела-своеобразная проекция образа мыслей человека.

Культура - это своеобразный мост, связующий экологию человека со всеми другими сферами жизнедеятельности общества.

Так как от состояния экологической культуры учителя зависит эффект экологического воспитания учащихся, то для более полной ее характеристики воспользуемся таким критерием, как готовность педагога передать свои знания об экологии детям.

Исходя из изложенного выше, можно заключить, что эффективность педагогической деятельности учителя по экологическому воспитанию подростков зависит от ее реализации по трем основным каналам: передача знаний учащимся и формирование у них познавательной активности, пробуждение у школьников отзывчивости на бедственное состояние природы и вовлечение их в природоохранную деятельность.

Следует заметить, что процесс освоения экологической культуры городским и сельским учителем, а также будущим (т.е. студентом педвуза, педучилища) существенно различается.

Городские учителя и школьники в большинстве своём изолированы от природы. У тех и у других преобладает созерцательно-тревожное отношение к ней, а опыт экологической деятельности, как правило, примитивен: посадка деревьев, кустарников, цветов, огородных культур преимущественно на даче, содержание животных.

Направленность экологической деятельности этих учащихся более созидательная и социально значимая: опытничество, мониторинг воды и воздуха, охрана животных и растений, активное участие в движении "зелёных", исследовательская работа и т.д.

Практика показывает также, что учителя недостаточно используют возможности искусства для развития нового экологического мышления учащихся. Весьма редкими стали загородные поездки со школьниками, прогулки у воды и по лесу. А ведь общение с природой - одна из форм духовной поддержки человека любого возраста. Даже небольшие прогулки и путешествия духовно обновляют человека, они позволяют ему успокоиться и обратиться к своему внутреннему миру. Воспитание экологической культуры гораздо эффективнее осуществляется там, где передача экологических знаний и опыта экологической деятельности подкрепляется заданием в школе особой среды, насыщенной ценностями, развивающими как общую культуру детей и взрослых, так и собственно экологическую.

Научно-технический прогресс, социальные и экономические изменения в жизни общества привели к нарушению равновесия между обществом и природой, к кризисным явлениям в их взаимодействии. Проявление этого кризиса наблюдается в опасном загрязнении окружающей среды, в истощении природных ресурсов, в деградации биосферы. Под угрозу поставлено само существование человечества.

Острота современной экологической ситуации привела к пониманию необходимости формировать новое экологическое мышление и сознание, экологизировать науку, производство, переосмыслить проблемы взаимодействия природы и общества в структуре мировоззрения.

Экологическое образование рассматривают в настоящее время не как часть общего образования, а как новый смысл этого процесса. Главная его цель - воспитание личности с высоким уровнем экологической культуры, сознания и поведения, готовности к соответствующей деятельности, мотивы которой определяются мировоззрением, основанном на экологической картине мира.

Экологизация школьного образования требует пересмотра содержания всех учебных дисциплин, отбора эффективных форм и методов обучения, создания новых интегративных курсов, наиболее полно отражающих экологические проблемы современности.

Органы массовой информации ещё не достаточно внимания уделяют пропаганде экологической культуры и здорового образа жизни, подчас она носит эпизодический характер, сводится к информации об отдельных мероприятиях по охране окружающей среды, к критическим выступлениям по отдельным примерам нарушения принципов научного природопользования. Между тем, в республиканской и местной печати, программах радио и телевидения недостаточно комплексных материалов по глубокому освещению теоретических аспектов экологической проблемы, мало выступлений, рассчитанных на социально психологический эффект и формирующих индивидуальный и социально психологический фундамент экологической культуры. Прочное внедрение экологической культуры в социалистический образ жизни возможно на базе создания устойчивых интеллектуальных представлений о научно обоснованных принципах взаимодействия человека и природы, причем эти представления должны быть подкреплены не менее стабильными психологическими, эмоциональными, эстетическими стереотипами. В структуре мировоззрения личности и общества они оказывают закрепляющее влияние на идеологические нормы, а в итоге - и на поведение индивида, весь его образ жизни.

Поэтому представляется актуальной разработка комплексных программ формирования экологизированного мировоззрения на всех этапах социализации, обучения и воспитания людей. По нашему мнению, необходимо существенно расширить экологические разделы в программах школьных и вузовских курсов, улучшить подготовку и увеличить число специалистов -экологов, регулярно поднимать проблемы сохранения окружающей среды органами массовой информации. В настоящее время наша цель - сохранить жизнь на Земле.

Охрана природы - это комплекс государственных общественных и научных мероприятий, направленных на рациональное природопользование, восстановление и умножение естественных ресурсов земли.

Необходимые новые международные отношения, либо сохранение окружающей среды - это самая приоритетная задача человечества. Заглядывая в будущее человечества, можно сказать, что оно будет связано с качеством жизни, со здоровьем человека, с подлинным осуществлением мер по сокращению среды обитания. Сотрудничество человека с природой - путь к сохранению всего живого на Земле.

Литература

1. Агаджанян Н.А., Торшин В.И. Экология человека. М., Фирма «Круг», 1994
2. Болотина Л.Р., Баранов С.П., Семушина Л.Г. Педагогика. М., Просвещение, 1987
3. Лабковская Г.С. Эстетическая культура и эстетическое воспитание. М., Просвещение, 1983
4. Бабанский Ю.К. Педагогика. М., Просвещение, 1988

* * *

Анарбаева Г.А.

Карахандар доорундагы архитектуралык эстеликтер

XI–XII кылымдарда Караханийлер каганаты Кыргызстанда шаарлардын монументалдык курулуштардын өнүнүшү байкалат. Атап айтканда, түндүк-чыгыштан Жети-Суу, Баласагын, Тараз, Талас, Исфижаб (азыркы Чимкенттеги Сайрам шаары); түштүктөн Фергана өрөөнүнүн Памир, Алай тоосуна чейинки аймагын ээлеген.

Дубандык акимдер Барскоондо (Ысык-Көлдүн түштүк жээгинде), Кочкордо (Кочкор-Башы), Ат-Башыда (Канай-Коргон), Ала-Бука өрөөнүндө (Шырдакбек), Чаткал өрөөнүндө (Уу-Булак, Чанчаркан, Күлбөскан), ошондой эле Өзгөндө, батыш жагы Шахта (Ташкент), Самаркандга чейинки чөлкөмдөрдө турушкан¹, X–XII кылымдардагы араб, перс авторлору өзүлөрүнүн чыгармаларында орто кылымдагы эл аралык трассада жайгашкан, Батыш менен Чыгышты бириктирген Кыргызстандын бир катар ири шаарларын аташкан. Алардын катарында Баласагун, Суаб, Борсхан, Ош, Өзгөн жана бир топ эл жашаган жерлер кирген. Мусулман авторлору Батыш Азиядан Кытайга, Жети-Суу аркылуу өткөн соода жолдорун кеңири сүрөттөшөт жана бул жолдогу бир нече шаарды эскеришет, бирок аталыштардын көпчүлүгү ынанымсыз. «Пишпектин жанында, болжолу Аламүдүн кыштагынын ордуна, Жуль шары болгон; мында Тараздан (Талас, Олуя-Ата) чыккан жол Аксыкехтен чыккан жол (б. а. Наманган уездинен чыгып, Кара-Кол ашуусу аркылуу) менен кошулат. Чүй өрөөнүндөгү ири соода шары Невакет болгон, андагы жол эки бутакка ажыраган; бири Жел-Арык капчыгай аркылуу Ысык-Көлдүн жээктерине, экинчиси түндүккө – Суябка кеткен»².

Араб саясатчысы Тамили ибн-Бахр VIII кылымдын экинчи жарымында Ысык-Көл өрөөнүндө болуп, бул жерде төрт чон жана төрт Кичине шаар болгондугу жөнүндө кабарлайт. Бул саякатынын эскертүүсүндө байыркы кезде эле Ысык-Көл өрөөнүндө шаарлардын болгондугун ырастайт.

Курама ибн Джофер өзүнүн «Китаб ал Хорадж» («Салым жөнүндөгү китеп») деген эмгегинде да Ысык-Көл өрөөнүндө төрт чон шаар жана беш Кичине шаар бар экендигин кабарлайт.

X кылымдагы дагы бир белгилүү автор тарабынан жазылган «Хуруу ал-Алам» («Дүйнөнүн чеги») деген китепке да Ысык-Көл өрөөнүндөгү: Барсхан, Тоң, Талхиз, Сикул сыяктуу калаалардын аттары эскерилет. XI кылымда дагы

¹ Кыргызстандын тарыхы. Б. 1998., 103-104; 126-127-беттер

² В.В.Бартольд. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Б.1997-ж.79-80 беттер.

бир «Яр» (Йар же Жар) деген калаанын болгондугу кабаоланат. Андан кийинки мезгилдерге таандык летопистерде Ысык-Көл (Сикул) жана сарыдагы турак жайларды эске албаганда, Ысык-Көл өрөөнүндө башка калк жашаган жайлар жөнүндө эч кабар айтылбайт. Орто кылымдагы Ысык-Көл өрөөнүндөгү чоң калаалардын бир Кой-Сары болгон. Акыркы жылдары бул жерде жүргүзүлгөн археологиялык көрүүлөрдөн улам, калаанын борбордук бөлүгү Кой-Сары кыштагынын түйшүгүрөөк жагында экени аныкталды.

Ушул кезде, Ысык-Көл өрөөнүндө жүзгө жакын байыркы калаар менен калк жашаган жайлардын урандылардын белгилүүсү: Улаколдогу, Бар-Булактагы, Канн-Дөбөдөгү, Барскондогу, Кой-Сары жана Тору айгырдагы урандылар³.

Бул калаалардын ички түзүлүшү бири-биринен айырмаланат. Кээ бир калааларда цитатердер жана коргонуу дубалдары, бекемделген мунаралар орнотулган.

Археологдордун үзүрлүү эмгегинин натыйжасында Ысык-Көл өрөөнүндө жайгашкан Атлах шары менен Эмаар эскерилет.

«Атлах» чоң шаар, чоңдугу боюнча борбор шаарга жакын (тараза же Иофиржобка); рубалдары бар. Шаардын көпчүлүк бөлүгү бак шактуу, көбүнчө жүзүм өстүрүшөт. Чоң мечитти шаардын ичинде, базарлары – шаардын жанындагы кыштакта⁴. Мусулмандардан мезгилинде Талас сода пункту болгон. Буга чейин VII кылымда Сюань Цандын мезгилинде Талас сода жагынан маанилүү шаар болгон, анда ар түрдүү өлкөлөрдүн көпөстөрү жашаган. Тараздан тартып Отрарга чейинки аймакта байыркы шаарлар менен кыштактардын 130 ашуун, ал эми Сыр Дарыянын сол жээгинде 12 урандылары табылган. X-XI кк. Жазма булактар жана археологиялык табылгалар Талас менен Сыр-Дарыянын орто агымынын аралыгында региондун калкынын отурукташкан дыйканчылык маданиятынын болгонун ырастайт.

Таластан Чүйгө чейинки орто кылымдагы эң эле толук маршрут, бул ибн Хардарбек. Кудаманын маршруттарында Касра-Бас, Куль-Шуб, Кулан жана Суяб шаарларынын орун алган жерлерин берилген ибн Хардарбек менен Кудаманын айткандарына Караганда Навакет жана Суяб шаарларынан чыкка жолдор жогорку Нужанга жана Барсханга алып барган⁵.

Жогорудагы мусулман жазуучуларынын Чүй өрөөнү жөнүндөгү маалыматтарды ачык эмес.

Жусуп Баласагын 1069-1070-жж. «Куталчу билим» (Кут алуучу билим) дастанын жазган жана Карахан мамлекети экиге бөлүнүп кетип, биринчиси Жети-Суу жана Чыгыш Түркстан. Анын борбору эң оболу Баласагун шары, кийинчерээк кашакар болгон. Экинчи бөлүгү же батыш каптал Ферганан өрөөнүнөн Самаркан шаарына чейин борбору эң оболу Өзгөн, кийинчерээк Самаркан шаары деп жазат автор.

Ошондой эле, Махмуд Кашкаринин 1072-1079-жж. аралыгында жазылган «Дивол лугот от-түрк (түрк тилдеринин сөздөрү)» эмгегинде дүйнөнүн тегерек

³ Кыргызстандын эстеликтери. А, 1970, 36-37 бет.

⁴ В.В.Бартольд. Кыргыз жана Кыргызстан боюнча тандалма эмгектер. Б. 1997, 205-бет.

⁵ Ошондо эле. 217-бет.

картасы, Теңир-Тоо системасы, Ысык-Көл, Баласагун, Барсхан, Кочкор-Башы шаарлары көрсөтүлгөнү малым.

Мухадас жалаң гана Ферганада чоң мечиттери бар 40 шаар мене кыштак бар экендигин кабарлайт. Бул шаарлар менен кыштактар үч вилаетке кирген-Миян Рудан (Нарын менен Кара дарыянын ортосу), Несай (Сыр Дарыянын түштүк жагы), Вазгий (Сыр Дарыянын түндүк жагы), Арделанкет шары менен Жиргил (азыркы Чаткал өрөөнү) вилаести кирген. Хайлали (азыркы Кетмен-Төөбө өрөөнү) өзүнчө дубун болгон⁶.

Орто кылымдардын өрчүгөн доорундагы курулуштар жакшыраак изилдеген. X-XII кылымдарда шаардык ак сөөктөр айрым учурларда өз үйлөрүн эски аралтекиларлык салт боюнча сепил түрүндө салдырышкан. Мындай типтеги үйлөрдүн бири Талас өрөөнүндөгү Ак-Дөбө шаар урандыларын казган кезде табылган. 40-60 м келген аянттагы төрт бурчтуу короо-жайда жайгашкан 6 кууш бөлмөдөн турган. Дубалдары бышырылбаган кирпичтен жана топурактан сыркул тургузулган.

Бирок XI-XII кылымдарда сепил түрүндөгү курулуштардын ордуна комфортабелдүү шаар үйлөр пайда боло баштаган. Бул үйлөрдүн 8-9 дай бөлмөлөрү болгон. Жалпы аянты 200 м² ге чейин жеткен. Үйдү кооздоо манерасы ошол кездеги архитектуралык курулуштардын оймо-чиймелүү терракотуна өтө окшотуп кетет.

Красная Речкадагы шаар урандыларынын казган кезде турак үй аянты 15*17 м болгон төрт бурчтуу короонун ичинде жайгашып, дубал менен курчалган 6 бөлмөдөн турган. Бардык дубалдардын калыңдыгы 25 см, көлөмү 40*20*10 см келген бышырылбаган кирпичтен салынган⁷.

Археологиялык изилдөөлөрдүн натыйжасында Кыргызстандагы орто кылымдардын баш чендериндеги шаарлар менен кыштактардын качан пайда болуп, качан ээн калгандыгы тууралуу, алардын жалпы планы жана аянттары жөнүндө маалыматтар жазылган. Ал шаарлар менен кыштактардын калдыктары биздин күнгө чейин сакталып турат. Жогоруда келтирилген жазма маалыматтар менен кыштактардын кандайча өнүккөндүгү жөнүндө белгилүү деңгээлде түшүнүк бере алат.

Шаарлардын курулуу ыкмасына токтолсок: VIII кылымга чейинки байыркы шаарлардын ортосунда, бийигирээк жерде, бекем короолгон сепили (Цитадель-Каве) болгон, ал терең казылган аң менен курчалган.

Ал эми караханиддер дөөлөтү маалында (X-XII к.) бул борбордук сепилдин мааниси азайган. Бардык калаарды айланта турган дубалдары ондон, жүз гектарга жетет. Бирок, калаалардын ички түзүлүшү бири-биринен айырмаланат. Кээ бир калааларда цитаделдер жана анын жанында калың топурак катмарлар жайылган. Калаанын мындай мунаралар орнотулган. Кээ бир калааларда цитателдин ордуна, коргонуна ыңгайлуу болгон жерлерге көп сандаган курулуш имараттар салынган. Шаардын борбордук бөлүгүнөн тышкары чет жакаларда карапайым калктардын турак жайлары салынган жана алардын жер аянттары да болгон, ал бөлүгү да топурак дубалдар менен курчалган. Шаардын

⁶ Ө. Караев. История Кыргызского каганата. Фрунзе, 1984, с 94-127.

⁷ Кыргызстандын эң байыркы мезгилдерден XIX соңуна чейинки тарыхы. Б, 1998, 142-143-беттер.

сепилге ыктай жайгашкан бөлүгү шааристан болгон. Ири шаарлар 2-3 шаристандан турган. Адата шааристанда негизги калайыктын маалелери (квартал) жайгашып, алардан ортороок жеринде ак сарайлар, коомдук имараттар, базарлар кийинчерээк мечиттер жана медреселер жайгашкан⁷. Ал эми орто кылымдагы Кыргызстандагы жана андагы уникалдуу курулуш имараттар араб географтарынын эмгектеринде бир канча жолу берилет.

Тактап алсак, Өзгөн жөнүндө Ибн-Хаукан мындай деп жазат. «Өзгөн чоңдугу жагынан Оштун үчтөн эки бөлүгүн түзөт. Мында Цитадель шахристан жана рабаддар жайгашкан. Өзгөн түрктөрдүн жеринин четиндеги соода-сатыктын негизги борбору». Ушул эле кабарды Мадрисси мындайча толуктайт: «Өзгөндүн алдында чоң суу агат. Буу суда көпүрө жок болгондуктан кечип өтүү керек. Шаардын айланасы чеп менен тосулган. Шаардын шахристанында эл жыш жайгашкан. Мында базарлар, мечит жана цитаделдер бар. Өзгөндө төрт дарбаза бар⁸». Булар археологиялык-архитектуралык жактан жалпы комплексти түзөт да илимий мааниси жагынан Ата-Мекенди маданий байлыктын бири болуп эсептелет.

X-XII кылымдардын мезгилинде өткөн ири саясий жана маданий-идеологиялык мүнөздөгү өзгөрүүлөр искусстводо чагылдырылып, айрыкча архитектурага чоң таасирин тийгизген. Ислам динине байланыштуу негизинен: мечиттер, минареттер, мавзолейлер, медреселер, ханакилер (дербиштер, токтоочу жайлар) сыяктуу имараттар, дворецтер, мончолор, кервен-сарайлар өңдүү курулуштар да салынган да алар абдан сонун кооздолгон.

Кыргызстандын архитектурасы жергиликтүү негизде өз алдынча өрчүп-өнүгүп да айрым карым-катнаш жашаган өлкөлөрдүн жалпы архитектуралык агымдары менен байланышта болгон изилдөөчүлөр тарабынан берилгендей, айрыкча Кыргызстандын түштүк жана түндүк жагы бизге бири-биринен айырмаланып архитектуралык декоративдик куруунун жасалгаларын берди. Ал кыш куруунун табигый модулу болуп, ал эми фигуралап кыш коюу орто кылымдагы кыргыздын монументалдык курулуштагы ыкмаларынын бири болуп калган.

Кыштарды кырынан, жалпагынан коюп, жылмалоо жолу менен фигуралап, усталар эффективдүү жарык шаңы менен көчөттөп, өзүнчө бир кызыктуу саймалоого жетишишкен. Мындай ыкманы кылымда тургузулган Өзгөн минарети жана «Бурана» мунарасынан көрүүгө болот. Минареттердин цилиндр тулкусындагы ар бир бөлүгү өзүнчө бир арнаменталдуу сүрөттөр менен кооздолгон⁹.

Чүй өрөөнүндөгү Токмок шаарына жакын Бурана мунарасынын курулуу ыкмасына токтолсок: ал тегерек планда салынган, пайдубалы сегиз кырдуу, бийиктиги 21 метрден ашыгыраак, диаметри төмөн жагында 9 м ге жакын жогору жагы – 6 м. Бурана бүт бойдон бышкан кирпичтен салынып, ичинде буралып тургузулган куш тепкичи бар. Бурананын тышкы декорациясы өтө өзгөчөлүү. Сырткы бетин белгилүү бир ырааттуулук менен башкаларынан урчуп чыгып

⁷ Т. К. Чоротегин, К.С. Молодокасымов. Кыргыздардын жана Кыргызстандын кыскача тарыхы. Бишкек. 2002. 32-бет.

⁸ Материалы по истории Киргизии и киргизов. Ф, 1973. 26-бет.

⁹ Кыргызстандын эстелиги №1 Ф, 1970 51-52 стр.

турган айрым кирпичтердин жардамы менен кооздолуп, жасалгаланган бир нече горизонталдуу алкактар курчап турат.

Экинчи бир мунара байыркы Өзгөн шаарынын аймагында турат. Өзүнүн конструкциясы жагынан ал Буранага окшош, анын тегерек мунарасы сегиз кырдуу пайдубалдын үстүнө орнотулган. Бул мунаранын экөөнүн тең жогорку жагы сакталып калган эмес, өлчөмдөрү да болжол менен бирдей келет. Андагы (Өзгөндөгү) үч күмбөздүн ортоңкусу эң байыркы. Ал XI кылымдын (1112-1113-жж.) салынган, 4 бурчтуу, ички жактары 8,5 м, төбөлү Купа (Купол) түрүндө жабылган. Кыш менен кооздоонун жалпыга ушунчалык белгилүү болуп кеткен, а түгүл ичи ганч менен кооздолгон. Түндүк жагындагы күмбөз 1152-ж. салынган, ага караханилердин династиясынын өкүлдөрүнүн биринин сөөгү коюлган. Бул да 4 бурчтуу планда курулуп ички жактары 7,5 метрден, төбөсү купол түрүндө жабылган. Бирок, мында жаңы архитектуралык бир деталь – портал пайда болгон. Үчүнчү, түштүк жагындагы күмбөзгө да династиянын өкүлдөрүнүн биринин сөөгү коюлган. Ал 1186-жылы салынган. Мында портал алда канча өркүндөтүлүп, ал күмбөздүн тулкусуна бөлүнүп, алды жакка чыгып турат. Күмбөздүн кооздоонун жаңы элементтерин байкоого болот. Анын бурчтарында багыналардын (колонналардын) төрттөн үч бөлүгү, ал эми чушиугуй аркалардын капталдарына болсо жарым баганалар тургузулган. Порталдардын өйдө жагына оймо-чиймелүү террокаталар чакталып, нечен түркүн орнаменталдуу мотивдер менен бай кооздолгон. Оймо-чиймелердин арасында «нас» жана «куфа» жазуулары кездешет.

Демек, Бурана мунарасына салыштармалуу Өзгөндөгү минарет жана мавзолейлердин алда канча жакшы кооздолуп, салынганы далилденип турат. Жакшылап айтканда, кадимки курулуш кирпичтеринин башка «бантик» сыяктуу фигуралуу, төрт бурч, үч бурчтуу, төлгөмө ж.б. кирпичтер пайдаланыла баштайт. Алар фигураларын кирпичтер менен айкалышып, дубалдарды кооздоодо жаңы үн киргизишкен. Имаратты декоративдүү кооздоодо негизги ролду алебастр ээлейт. Ал оймо-чийме, жазуу түшүрүүгө ыңгайлуу келип, шыбак катарында да пайдаланылып келинет.

* * *

Зулпукаров А.,
Алыбаев А.

Переход на международный стандарт учета и отчетности и показатели деятельности сельского хозяйства Кыргызстана

Переход Кыргызской Республики от плановой модели экономики, в основе которой лежала государственная форма собственности, к рыночной модели хозяйствования с преобладанием частной собственности на средства производства вызывает объективную необходимость соответствующих изменений учета и отчетности в сельском хозяйстве и создания национальной учетной системы, соответствующей международному стандарту учета и отчетности.

С развитием рыночных отношений возрастает роль информационной базы. Усложняются связи субъектов рынка. Возникает все более настоятельная потребность в

изучении влияния различных факторов на результаты деятельности и социальные последствия, в прогнозировании и обобщении, как на макро, - так и на микроуровнях.

До перехода экономики республики к рыночным отношениям статистика формировалась в условиях действия административно-командных методов управления страной. Она находилась в прямой зависимости от методологических основ централизованного планирования, основываясь, как правило, на сплошном статистическом наблюдении.

В действующей системе учета отсутствовал ряд показателей, характеризующих финансовое состояние государства, денежного обращения и кредита, функционирование новых структур предпринимательской и посреднической деятельности. Все это в значительной мере затрудняло анализ осуществляемых экономических преобразований. Создало определенные трудности для эффективного регулирования хозяйственных процессов и проведения целенаправленной социальной политики. Осложняло анализ тенденций развития внешнеэкономических связей Кыргызской Республики, процессов с интеграции в международное сообщество.

Возникшие в республике трудности в ведении учета и статистики требовали существенной перестройки системы учета и статистики. И приведения её в соответствие с международными правилами при максимальном использовании накопленного многолетнего опыта, сохранения в статистике и учете тех инструментов, которые не только не противоречат мировой практике, но и обогащают её.

Учитывая необходимость коренной перестройки системы учета и статистики в условиях рыночной экономики по инициативе автора, Правительством принято специальное Постановление от 9 июля 1992 года №314 «О переходе Республики Кыргызстан на принятую в международной практике систему учета и статистики». Оно обязывало Государственное статистическое агентство при Правительстве, Министерство экономики и финансов, Национальную Академию наук, Министерство образования и культуры создать рабочую группу с привлечением ученых и специалистов, которая должна разработать и в IV квартале 1992 года представить на утверждение Правительству Кыргызстана программу мер по внедрению в народное хозяйство системы национальных счетов, соответствующих международным стандартам статистики и бухгалтерского учета, предусмотрев конкретные сроки и ответственность за выполнение работ.

В соответствии с этим Постановлением под руководством автора разработана «Государственная программа перехода Республики Кыргызстан на принятую в международной практике систему учета и статистики в соответствии с требованиями развития рыночной экономики», которая утверждена постановлением Правительства Республики Кыргызстан от 30 ноября 1992 года № 595.

Переход к международным стандартам учета и статистики, во-первых, позволил применять в статистике показатели, которые предназначены для описания и анализа рыночной экономики и опробованы в мировой практике. Во-вторых, обеспечивает международную сопоставимость данных.

Перевод экономики на рельсы рыночных отношений, ускоренное развитие негосударственных секторов, несоответствие многих статистических показателей международному стандарту поставили перед статистикой республики большие задачи. Каково бы не было строение государства, основной целью статистики является предоставление объективной и точной информации государственным руководящим органам. Все проводимые руководством страны экономические реформы находили отражение в статистическом учете.

Для всесторонней характеристики деятельности сельского хозяйства применяется система взаимосвязанных показателей, включающая натуральные стоимости и трудовые

показатели. Эта система включает показатели, характеризующие материальные и трудовые предпосылки сельскохозяйственного производства; показатели хода результатов деятельности сельскохозяйственной продукции; показатели экономической деятельности в области сельского хозяйства; показатели, отражающие финансовое положение сельскохозяйственных производителей, цены на сельхозпродукцию и доходы участников сельскохозяйственного производства, показатели экономической эффективности сельскохозяйственного производства; показатели условий жизни и труда сельскохозяйственного населения. Помимо этого, специальным разделом системы показателей являются показатели международных сопоставлений, отражающие соотношение различных стран по однородным аспектам деятельности сельского хозяйства.

Основной предпосылкой сельскохозяйственной деятельности является наличие трудоспособного сельскохозяйственного населения, его структура и динамика, а также уровень его занятости в экономике и наличие безработных. Эти показатели составляют первую группу показателей сельского хозяйства.

Вторая группа включает показатели, характеризующие материально-техническую базу сельскохозяйственного производства. К ним относятся показатели, отражающие наличие, структуру и динамику основных и оборотных фондов; показатели наличия, трансформации и использования сельскохозяйственных угодий.

Центральное место в системе экономических показателей сельского хозяйства занимают показатели хода и результатов производственной деятельности. Эта группа показателей включает две подгруппы: показатели растениеводства и показатели животноводства.

К показателям растениеводства относятся показатели посевных площадей сельскохозяйственных культур и их структуры; показатели валового сбора сельскохозяйственных культур; показатели урожайности сельскохозяйственных культур.

Показатели животноводства включают численность поголовья скота и птицы (по их видам); показатели продуктивности скота и птицы; потребление кормов в животноводстве и птицеводстве; показатели производства мяса, молока и других видов продукции животноводства по различным категориям сельскохозяйственных производителей.

Следующая группа показателей отражает процесс переработки и реализации сельскохозяйственной продукции. Она включает показатели реализации важнейших видов сельскохозяйственной продукции; показатели деятельности перерабатывающей и пищевой промышленности; показатели оптовой и розничной торговли производственными товарами.

В условиях рыночной экономики важное значение имеет группа показателей, отражающих финансовое положение сельскохозяйственных производителей. К ним относятся валовой доход, издержки производства, дотации и компенсации из бюджета, прибыль от реализации, дебиторская и кредиторская задолженность по заработной плате, балансовые убытки, убытки от производства и реализации сельскохозяйственной продукции.

Показатели экономической эффективности сельскохозяйственного производства включают показатели эффективности затрат живого труда (показатели занятости и безработицы, использование рабочего времени, производительности труда); показатели эффективности затрат капитала (капиталоемкость, капиталотдача, срок окупаемости капиталовложений).

Группа показателей социального развития сельской местности содержит следующие основные показатели: обеспеченность населения жилой площадью; обеспеченность сельского населения учреждениями культуры, здравоохранения, а также средствами современной связи, благоустройство сельского жилого фонда и т.д.

Завершают систему показателей деятельности сельского хозяйства показатели жизненного уровня сельского населения. К ним принадлежат номинальные и реальные доходы, показатели старения населения, показатели расходов сельского населения на различные нужды, показатели потребления важнейших видов продовольственных товаров на душу населения, показатели обеспеченности сельского населения предметами длительного пользования.

Следует отметить, что в зависимости от единицы наблюдения большинство вышеуказанных показателей может быть рассчитано на различных уровнях. С этой точки зрения различают показатели сельскохозяйственных производителей, показатели отдельных отраслей (растениеводство, коневодство, свиноводство и т.д.); сводные показатели сельского хозяйства как отрасли народного хозяйства республики.

Методология расчета однородных показателей на различных уровнях является одинаковой. Например, валовой выпуск сельского хозяйства представляет собой сумму стоимости произведенной продукции всех сельскохозяйственных производителей плюс изменение остатка незавершенного производства в земледелии и животноводстве. Валовой внутренний продукт сельского хозяйства складывается как сумма валовой добавленной стоимости сельскохозяйственных производителей. Такой принцип обеспечивает самостоятельность экономико-статических показателей сельского хозяйства независимо от уровня, на котором они рассчитываются.

Роль финансово-кредитного регулирования в повышении эффективности хозяйствования на селе неоспорима. Она у нас в республике еще недостаточно отработана. Нуждается, как говорится, в совершенствовании. Решая эту проблему, государство должно пойти по пути всемерного поощрения всего нового, способствующего созданию надежного кредитного механизма, соответствующего изменившимся экономическим условиям, а также влияющего на повышение эффективности и расширения производства.

В этой связи первоочередными должны стать вопросы инвестиций в сельское хозяйство, дальнейшего расширения сельскохозяйственного кредита, совершенствования налогообложения, построения адекватной системы финансирования села, развития сельскохозяйственного страхования.

В Комплексных основах развития Кыргызской Республики до 2010 года отмечено, что «особенно в тяжелом положении находятся жители сельских регионов, малых депрессивных городов и районов, где уровень бедности значительно превышает средние по республике показатели. Здесь проживает более 80 % бедных и развитие села является важным приоритетом.

Такое развитие подразумевает не только финансовую и техническую поддержку сельскохозяйственного производства, но и оказание жителям основных видов услуг, сопоставимых с теми, что имеются в крупных городах.

... прямые иностранные инвестиции принесут с собой не только финансовые ресурсы, но также новые технологии и возможность выхода на другие рынки. Будут продолжены правовые, институционные и финансовые реформы, необходимые для создания благоприятного инвестиционного климата, стимулирующего развитие предпринимательства».[1]

Должна проводиться целенаправленная политика инвестирования в АПК. Начало 90-х годов характеризуется резким сокращением инвестирования, а затем и полным отказом. Развитие и поддержка самих товаропроизводителей является полумерой. Необходимы инвестиции в отрасли, производящие для сельского хозяйства средства производства, то есть в I сферу АПК (в отрасли, производящие для сельского хозяйства, перерабатывающих и других отраслей средства производства: тракторы, сеялки, комбайны

и другие средства производства). Также необходимо развивать III сферу (отрасли по заготовке, транспортировке, упаковке, хранению, реализации и т.д.).

Ускоренная трансформация крупных хозяйств в мелкотоварные крестьянские хозяйства привела к развалу сельскохозяйственного производства, а созданные мелкие крестьянские хозяйства при отсутствии интенсивной технологии и техники, без серьезного налаживания учета и отчетности, а также финансовой поддержки со стороны государства не могут в достаточном количестве производить продукцию и продавать ее населению.

Литература

1. Кыргызская Республика: новые перспективы. Комплексная Основа развития Кыргызской Республики до 2010 года. с.39, 40

* * *

Наркеев С.А.

Көчмөндүк дух жана мезгил (полемика)

Көчмөн эл тарыхтын дөңгөлөгүн өз мезгилинде алга жылдырып, этникалык жалпылыктын, маданияттын, тилдин аралашуусуна зор салым кошкон. Бул оюбузду бекемдөө иретинде Д. Кишибековдун пикиринде: «Кочевничество-своеобразный тип хозяйствование и как всякое хозяйство оно не предназначено для ведения войны». Эң туура айтылган, анткени көчмөн бабаларыбыз согуш жүргүзүү үчүн эмес, тынчтыкта жанаша жашоо үчүн, эркин жашоо жана жайыт издеп, жер кезип жаратылыштын экологиялык абалына «ыйык» эриш аркак мамиледе болгон. Көчмөн эл мал багуу менен гана чектелбестен, отурук жашаган эл менен да тынч ымалада жашап, дыйканчылык кол өнөрчүлүк менен да даңкталган, Маселен, карт тарыхтын барагында жазылган «сак-скиф» кол өнөрчүлүгү» не деген керемет!

Биз көчмөн элдин урпактары катары сыймыктана алабыз, бирок өжөр эл, ар дайым өзүн сындайт, андан соң сыймыктанат. Бул багытта «Вестник» №1 санында жарыяланган Н.Асанбековдун «көчмөн болмуш ыкмасы жана идеология» деген макаласы жөнүндө өз оюбузду айтууну туура көрдүк. Макалада №3»батыш ырастоосунда бир ченемди кармапса, экинчилер кир жолду тандашты» деп өз оюнузду, көңүлүңүздү бөлүп окуп көрүңүз.VIII-к Култегинге арналган жазуу, «Барсбек кыргыздын каганы» аттуу китепте «Ач арыксын, бирок токчулукта бир тойсоң, ачкалыкты ойлобойсун, андайың үчүн, акылман каныңдын сөзүн албай (укпай), жер сайып (кезип) бардың, көп (көбүң) анда ачтың, арыдың». Учурда да мезгилге жараша өзгөрө албай жатабыз, элибиз жумушсуз, чиновниктер, депутаттар аш, тойлорду өткөрөт, элге, өнөр-билимге каражат жок,-дейбиз токчулукта жыргайбыз, ач калганда чуркайбыз, эл-журт деп көкүрөк койгулайбыз.

Бабабыз Култегинге арналган жазууга көңүл бөлсөк, (VIII-к) «Өкүн! Көрө албастыгың үчүн акылман каганыңа акыйкат мамлекетине каршы болуп, өзүн жаңылдың, душман келтирдиң». Баба сөзүн этибарга албаганыбыздан, нечен ирет

кыйрадык, жыйналдык, азыр да азабын тартуудабыз. Эгерде тарыхый чындыкка көңүл бөлсөк, XIX-к бугу жана сарыбагыштардын чабышы 1854-ж башталып, 1863-ж араң токтогон. Дал ошол болуп өткөн окуяны, тарыхыбызды түзүктөп билбегенибизден, одоно, орой катачылыгыбыздан, ондогонго аракет кылбагандан, заманга жараша айрым эл башылары өзгөрө албай, карапайым калкты кыйнап келет.

Бул маселе тууралуу урматтуу мырза Н.Асанбеков сиз «Вестник» журналында «кыйшык кыргыздардай» өздөрүнүн сапаттары менен эмнени көргүлөрү келсе, ошонун баарын бириктирип, бабаларыбыздын мүнөзү катары таңуулап салышса керек», -деп жазыпсыз.

Урматтуу Н.Асанбеков, «кыйшык кыргыздардай» деген көз карашыңыз, бул макалаңыздан бир аз кыйшайып, тарыхый чындыкка баш ийбей турат. Эгерде биз тарыхый чындыкка кайрылсак: В. Бартольд айтуусунда «738-ж ич ара тынымсыз кагылышуулардан бардык жерде канчалык азап чегишкендиги кытай жылнаамачысынын төмөнкү сөзүнөн көрүнүп турат». «Жер айдоочулар мында соот кийип жүрүшөт жана бири-бирин туткундап кетишет». Бул жерде мамлекет, эл тагдырына караганда, уруунун тагдыры алдыңкы орунга чыгууда дал ошол уруулук аң-сезим элдин келечегине балта чаап келет.

1. Д. Кишибеков Кочевое общество изд., «Наука». Каз. ССР Алма-Ата. 1984.

2. Вестник журналынан №1.

3. Н.Асанбеков. Көчмөн болуп кжмасы жана идеологиясы.

4. Т. Насирдинтегин. Барсбек кыргыздардын кагагы Б. «Ала-Тоо» 1993

5. Н.Асанбеков «Вестник».

6. В. Бартольд. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы б-ча тандалма эмгек. 1997-ж.

Оюбузду бекемдөө үчүн кара сөз алпы академик, элибиздин баатыры, жазуучу Т. Сыдыкбековдун пикирине таянсак «ал уруулардын чоң кичинеси бир бүтүн болуп улуттун деңгээлине көтөрүлүп, улуттук мүдөөлөрдү өтөп кенен өркүндөөдө түздөн-түз кедерги болгон көрүнүштөрдүн эң негизгиси ушул уруучулук экендигин улам жылдар өткөн сайын даана сездим». Чындыгында уруулук аң сезим ар дайым элибиздин өсүп өнүгүүшүнө кедергисин тийгизген Мырза Н.Асанбеков!, ошондон улам улуттук аң-сезимибиздин өнүгө албай жаткандыгынын бир себебин биле жүрөлү.

Сиздин «Илим билиги» макалаңызда «Теңир бул дүйнөнүн өкүлү катары Түрк элинен өзүнүн өкүлүн тандап жатат. Мындай дүйнөкөрүм бардык дүйнөгө өзүмдөк мамилени туудуруп, ал дүйнөгө ээ болууга умтулуусуна себеп болуп, басып алуучулук жортуулдарын шарттап, «Бардыгы 25 жолу жортуулдадым актап турат»...

«Теңирдин мүдөөсүн аткаруудан болуп жатат», - деп жазыпсыз урматтуу Н.Асанбеков! Теңир эч качан адам тандабайт, теңир үчүн адам пендеси бирдей укукка ээ, ошондой эле эч бир эл дүйнөгө өкүмдүк жүргүзө албайт, андай бийликтин тобу бош болот. Теңир эч качан басып алуучулук согуштарды колдонбойт, элибизде уруштун колдоочусун уруш теңири дешет, эгерде сиз ойлогондой болсо, анда теңир адамзат алдында жоопкер болуп калат. Теңир адам баласынын рухий маданиятын өркүндөтүү үчүн кызмат кылат (окурман! «Теңир» сөзүн эң алгач субер бабаларыбыз колдонгон). Сөздүн кыскасын айтканда

«Кудайды сүйүү дегенибиз»- деп жазат Ч.Айтматов, анын жараткан жандарын, мейли, төгөрөгү төп болбосо да адамзат тукумун сүйүү.

Ооба, Теңирди сүйө билсек, рухий дүйнөбүз кеңейет жана жогорулайт. Анткени Теңир бардык жакшылыктын, маданияттын башатында турат. Себеби эң байыркы, улуу дин-бул Теңир дини болуп эсептелет.

Ошондой эле сиз «вестник» журналында «маданият менен цивилизацияны шайкеш карап жатат»- деп баса белгилепсиз.

Маданият менен цивилизация түшүнүгү өзгөчө аалымдардын арасында талаш экенин сиз жакшы билесиз. Биз сизге түшүнүктүү болсун деп, төмөндөгү оюбузду жаза кетүүнү эп көрдүк: «Цивилизация» түшүнүгүн, терминин римдик граждандар пайдаланган башкача айтканда «мен римдин гражданымын».

Ал эми илимде «Цивилизация» түшүнүгүн, эң биринчи Шотландиялык тарыхчы, философ А.Фергюссон бүткүл дүйнөлүк тарыхый процесстин стадиясын белгилеп аныктоодо колдонгон.

«Цивилизация- это социокультурная организация, имеющая достаточно четкую дифференциацию возникающую на основе развития производительных сил и прогресса производственных отношений»,-деп жазат Л.Г.Олех,. чындыгында цивилизация качан пайда болот, качан гана маданият өсүп-өнгөндө, кыскача айтканда цивилизация- бул маданияттын туу чокусу. Маданият гана цивилизацияны жаратат, конкреттүү коомдук түзүлүштө адамзаттын социомаданий, ал мейли локалдык, глобалдык масштабда болсун дүйнөгө, адамзатка тартуу кылган белгилүү бир өндүрүштүк технологиясы, өндүрүштүк мамилелери, маданияты болуп эсептелет.

Ооба, маданият менен цивилизация түшүнүгү кээде синоним катары да колдонулат. Цивилизациянын өнүгүшү, өзгөчө азыркы күндө глобалдык проблеманы пайда кылып жатат. Айлана-чөйрөнүн таштандыларга толугу, аба-ырайынын булганышы, түндүк муз океанынын жылуулугу $+3^{\circ}$, $+4^{\circ}$ градуска жогорулашы буга далил. Ошондуктан цивилизациянын өнүгүшүндө, жаңыча ой жүгүртүүнү келечек бизден талап этүүдө.

Кайрадан маданият түшүнүгүнө кайрылсак, анда Л.Г. Олехтин пикиринде «Культура определяет уровень развития человека, его отношение к природе и обществу, выражает степень развития творческих сил и способностей человека. Культура едина и вместе с тем дифференцирована на материальную и духовную». Эң таасын айтылган ойлор, адамдын чыгармачылыгы, коомго, жаратылышка, адамга, өз ишине жасаган мамилеси башкача айтканда, маданият-бул өнүккөн чыгармачылык.

Н. Асанбеков мырза сиз өз макалаңызда: «Кыргыз оома» деген философиялык терминди колдонупсуз, жолуңуз болсун! Сиз макалада «оома» дегендик... бул көчмөндүк (көч, ордун котор, жүр). Көчмөндүк акыл-эстин өзгөчө жөндөмдүүлүгүн шарттаган,- деп жазып жатасыз. Мындай философиялык аспектиден караган көз карашыңыз туурадыр, бирок,арийне «оома» сөзүнүн маани-маңызына токтоло кетсек, анда: Оома 1 сваливающийся набок; оомалуу, төкмөлүү - непостоянный, изменчивый, переменчивый. Оомачыл элементтер-неустойчивые элементы. Оомачыл- склонный к постоянству, неустойчивый, нерешительный. Ошондой эле көңүл буруңуз Оома1 измена-ы; суш. ч.1 чыккынчылык. Изменчивый- ая; ое; мн.ч.-ые. прил өзгөрмө, өзгөргүч, өзгөрүлмө.

Кыскасы, сиздин «Кыргыз оома» деген философиялык түшүнүгүңүз, көчмөндүк касиетке жат көрүнүш. Маселен, байыркы кыргыздар жайлоого көчкөндө, жүктү теңдештирип, бирдей салмакта, ат, төөгө арткан. Начар жүк арткан адамды «Ээ анын жүгү «оомачыл» ал «оома», анын арткан жүгү «ооп» калат,- деп айтышкан. Ошондуктан жүктү эң мыкты жигиттер ат, төөгө арткан, ошондон улам карыялар айткан. «Анын арткан жүгү оомачыл эмес, ообойт» деп баса айтышкан.

Мындан келип чыкты «кыргыз оома» деген түшүнүк, мырза Нурзак Асанбеков, чыныгы кыргыздарга эмес, «оомачыл», көз карашы такталбаган, ортозарлар үчүн айтылган сөз болуп саналат. Эл жүгүн көтөргөн, эр азаматтарга «өнөрлүү кыргыз» деп айтсак жакшы болмок. Өнөрлүү - умелый, искусный, ловкий, умелец. (имеюющий какую-либо профессию, знающий какое-либо дело.)

«Кыргыз оома» деген сөзүңүздү кыргыздын чыгаан тарыхчысы О.Сыдыковдун жазган ыры менен бышыктоону туура көрдүк.

Наадан байкуш, биздин кыргыз,
 Нени көрсө, шону деди.
 Көзүңдө жаш, тамагы аз,
 Кийими жок, бу жылаңач.
 Биздин кыргыз бабалары,
 Эч канбады уйкулары.
 Бузуктукка уста баары,
 Биздин кыргыз жигиттери.
 Ошондо жапаа көрмөк наадандыктан,
 Акылдуулар ойлонуп шаар салган.
 Ар ишин иреттеп куруп алган,
 Айландырып падышалык жолун алган.
 Үмүтү жок жалкоо кыргыз,
 Тоо башынан орун алган.
 Үмүтсүздөн качып жүрүп,
 Ар өнөрдөн куру калган.
 Не болсо да өтөр жалган,
 Соңкулардын алын ойлон!

Тарыхта көчмөн бабаларыбыз баатыр, тайбас болушкан, өз эли жерин жанындай сүйгөн, душманга тизе бүгүп баш ийип калган эмес.

Бирок, Даркалай де Томминин пикиринде: «Деги кыргыздар баатыр, тайбас болушканы менен маңыроолугу, ишенчээктиги түбүнө жеткен эл». «Өсөр эл өзүн сыйлайт»- деп көп кайталашканы менен өз кадырын баалабай, өзүн кор кармаган жоош, момун, меймандос калк. «Манас» эпосунда «Эрдигиң бар, эсиң жок»-деп улуу баатырдын бетине айткан чындык сөз бар. Бирок бул акылман кеп миң кайталашса да, кыргыздардын бир кулагына кирип, экинчи кулагынан чыгып кеткидей ой жаратат бул ой.

Нурзак Асанбеков сиз көчмөндүктөн алган терс касиеттерибиз бизде (башкаларды билбейм) үстөмдүк кылаарын жана бир ирет байкадыңызбы. Бекеринен О.Сыдыков, Т.Сыдыкбеков, Даркалай де Томми, VIII-кылымда жашап өткөн Култегин бабаларыбыз терс касиеттерин таш бетине, кагазга жазбаган чыгаар. Терс касиеттерибиз өзгөчө көчмөнчүлүктөн калган «кыргыз оомалыгыбыз» түбүбүзгө жетээрин унутбасак. Ооба тез өзгөрсөк, илим-билимди

өздөштүрсөк, бирок кыргыз кайда жашабасын өз эне тилин, дилин унутбаса. Маселен коңшу өзбек республикасында маалымат каражаттарында «өзбегим», «өзбекстаным» деген ырлар ар бир саат сайын жаңырып турат. А бизде андай ырлар жок., бул деген улут, улуттук мамлекеттин идеологиясынын жардылыгы. Азыркы күндө кыргыз мамлекетинин 2200 жылдыгын белгилеп жатабыз, бирок бул багытта кыргыз улутунун тагдыры, кечегиси, келечеги бүдөмүк бойдон калууда. Ошондуктан дүйнөлүк цивилизацияга кошулуу үчүн, кыргыздар өзүн «толук кандуу», «улут» катары сезиш керек. Кыргыз улутунун «кыргызмын», «Манастын урпагымын» деген сөздөрү, Манас атанын жети осуяты, ар бир кыргыздын жан дүйнөсүнөн орун алышы керек.

Ошондо гана биз, кыргыздар, 21-кылымдан өз ордубузду татыктуу ээлеп, чыгыш менен батыштын жана көчмөн бабаларыбыздын эркиндикти сүйгөн асыл касиетин, жаратылышты баалай билген асыл сапаттарын, ошондой эле жакшылыкты жанындай сүйүп өздөштүргөн кхүжүрмөндүүлүгүн, азыркы жаштар кан жаныбызга терең сиңирсек биз үчүн дүйнө жарык, келечегибиз кен болот. Урматтуу Нурзак мырза оюбузду казак элинин улуу акыны, сулуу сөздүн устаты Абайдын ыры менен жыйынтыктоону туура көрдүк.

Акыры асыл эмгек соко салган,
Жанынан окуу окуп, билим алган.
Бий болуу, болуш болуу өнөр эмес,
Ак эмгектен башканын баары жалган.

* * *

Наше интервью

Сулайманов Шайирбек Алибаевич -
декан медицинского факультета, член
Европейского Респираторного
Общества, д.м.н., профессор

1. Шайирбек Алибаевич, в октябре 2003 года в Жалалабатском госуниверситете проходила Международная конференция, посвященная 2200-летию Кыргызской государственности и 10-летию ЖаГУ на тему «Патология человека и экология», организованная вашим факультетом. Кто участвовал на этой конференции?

Международная конференция, проходившая 17-18 октября в ЖаГУ, была достаточно представительной. В ней участвовали представители практически всех ведущих учебных, лечебно-профилактических, научно-исследовательских медицинских учреждений КР. В частности, приняли участие проректор по науке КГМА, Президент Ассоциации пульмонологов Центральной Азии, профессор Бримкулов Н.Н.; директор Ассоциации медицинских ЛНО учреждений КР, профессор Узаков О.Ж.; декан педиатрического факультета КГМА, профессор Батырханов Ш.К.; директор института постдипломного обучения КГМА, профессор Алексеев В.П.; зав.отделением аллергологии Национального центра кардиологии и терапии, доцент Сооронбаев Т.М.; заместитель директора КырНИМ акушерства и педиатрии, доцент Борбиев С.У.; директор института мед. проблем ЮО НАН КР, доцент Тойчиев Р.М.; главный врач Ошской областной детской клинической больницы, зав. кафедрой педиатрии медицинского факультета ОшГУ, доцент Шайназаров Т.Ш.; директор Жалалабатской областной объединенной больницы, зав. кафедрой медицинского факультета ЖаГУ, доцент Омурзаков Ж.О.; директор областного центра семейной медицины Эргешов К.Э. и многие другие.

Для участия в работе конференции приехали гости из Франции – паст-президент Европейского Респираторного общества, профессор Сорбонского университета Марк Зелтер, с Казахстана – президент Ассоциации семейных врачей Казахстана профессор Нугманова Д.С.

Кроме того, на конференции собралось около 200 работников практического здравоохранения Баткенской, Ошской и Жалалабатской областей, а также из соседнего Узбекистана.

2. Какие проблемы рассматривались на этой конференции?

Конференция была посвящена патологии человека и экологии, так как на фоне изменившейся в последние годы социально-экономической ситуации, экологических

условий и ухудшения качества жизни появились отчетливые негативные сдвиги в состоянии здоровья населения страны. Мы уверены, что обсуждения результатов научных исследований, обмен информацией практических врачей и ученых-медиков способствовали развитию службы здравоохранения в нашей стране. В рамках конференции прошла школа пульмонолога и конкурс молодых ученых Кыргызстана, где первое место занял преподаватель медицинского факультета, аспирант ЖАГУ – Тороев Н.А. По результатам конференции достигнута договоренность о сотрудничестве между ЖАГУ и указанными выше учреждениями.

3. Однако, такую конференцию трудно провести только силами медицинского факультета. Значит, были спонсоры?

Да, в условиях юга страны очень сложно организовать такого уровня конференции. Нам оказана помощь со стороны Европейского Респираторного общества. Общество взяло на себя все расходы, связанные с поездкой профессора М. Зелтера в нашу страну. Кроме того, они поместили информацию о конференции ЖАГУ в журнале ERS News letter.

Ассоциация семейных врачей Казахстана финансировала поездку профессора Нугмановой Д.С. в Жалалабат. Кроме того, данная Ассоциация совместно с Венгерской фармацевтической компанией Гедеон Рихтер покрыли расходы, связанные с изданием материалов конференции в Центрально-Азиатском медицинском журнале.

Конечно, ректорат ЖАГУ сделал все, чтобы данная конференция прошла на таком высоком уровне.

В связи с этим, я, как один из организаторов данного мероприятия, выражаю благодарность и истинную признательность нашим спонсорам, ректору нашего университета, профессору Бокошову Ж.Б.: проректору по науке Боркоеву Б.М.: директорам Жалалабатской областной объединенной больницы Омурзакову Ж.О. и областного центра семейной медицины Эргешеву К.Э. Особую благодарность я хочу выразить коллективу медицинского факультета, в частности, доцентам Абдыкадырову М.А., Молдопязовой Т.М., Эшмуратову А.В., Айтмырзаеву Ж.А. и другим.

4. Вы недавно приняли участие на международной конференции в Душанбе. Поделитесь вашими впечатлениями с нашими читателями.

В настоящее время успешно функционирует Центрально-Азиатский Совет ректоров медицинских вузов, финансируемый ЮСАИД. Региональное руководство АМСЗ/ЦАР – организации, работающие под эгидой ЮСАИД, ежегодно организуют заседания Совета ректоров и конференции. В этом году по приглашению указанной организации ректор нашего университета, профессор Бокошов Ж.Б. и я побывали в г. Душанбе.

Программа конференции была нацелена на решение следующих вопросов:

1. Повышение квалификации ППС медицинских вузов.
2. Использование клинических руководств в разработке учебных программ, модулей.
3. Стандартизация процесса подготовки мед. работников высшей квалификации.
4. Обсуждение пунктов Болонской декларации и внедрение модульной системы обучения в мед. вузы Центральной Азии.

Кроме того, мы получили возможность ознакомиться с бытом и проблемами душанбинцев. Гражданская война в Таджикистане оставила после себя заметный след, что было видно сразу по прибытии в Душанбе. Мы побывали в Таджикском национальном университете, Таджикском государственном медицинском институте, Аграрном университете и в других местах. Мы получили большое удовольствие от общения с нашими коллегами из медицинских вузов Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана, Таджикистана и США.

Мы благодарны гостеприимству наших коллег в г. Душанбе.

5. Как нам стало известно ГАНИС назвал Вашу научную работу в числе лучших и Вы заняли 3-е место среди молодых ученых КР, получив диплом III степени.

10 ноября 2003 года Государственное агентство по науке и интеллектуальной собственности (ГАНИС) при Правительстве КР организовало научно-практическую конференцию, посвященную Всемирному и Национальному Дню науки.

На конференции директор ГАНИС, член-корр. НАН КР, доктор технических наук, профессор Р.О. Оморов награждал победителей конкурса молодых ученых (до 35 лет). На конкурс молодых ученых было подано около 500 научно-исследовательских работ от всех учреждений, ведущих научную работу в Кыргызстане. По результатам работы комиссии, сформированной ГАНИС, мой научный труд был признан одним из лучших и был вручен «Диплом ГАНИС III степени».

Это Ваша заслуга за тот большой вклад, который Вы внесли в дело нашего университета и страны. Мы Вас поздравляем и желаем дальнейших творческих успехов!

И последний вопрос. Что бы Вы пожелали нашим молодым ученым?

Что бы я хотел пожелать молодым преподавателям ЖАГУ, посвятившим себя науке?

Прежде всего, последовательности. С самого начала своей работы приучите себя к строгой последовательности в накоплении знаний. Приучите себя к сдержанности и терпению.

Второе – это скромность. Никогда не думайте, что Вы уже все знаете. Не давайте гордыне овладеть вами.

Третье – это страсть. Большого напряжения и великой страсти требует наука от человека. Будьте страстны в нашей работе и в ваших исканиях.

Беседу вела редактор ИЦ ЖАГУ Ольмасова З.С.

Хроника событий

- **6 мая 2003 года**, проведена читательская конференция, посвященная Международному дню детской книги и 90-летию со дня рождения великого русского писателя Сергея Михалкова по теме: «Сергей Михалков – создатель политических детских книг», с участием преподавателей и студентов каф. ПМНО, учащихся ЕГЛ, учеников 4 класса сш. №4 г. Жалалабата с кл. руководителем Саматовой Ф.М.
- **12 июня 2003 года** проведен круглый стол со студентами и преподавателями кафедры Всеобщей истории, посвященный году Кыргызской государственности и организована книжная выставка по теме: «Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жолу – эркиндик үчүн каарман күрөштүн жолу».
- **27 сентября 2003 года** в ресурсном центре «Америка ордосу» с библиотекарями ЦНБ ЖАГУ и г. Жалалабата проведен семинар по теме: «Как пользоваться библиотекой: основы информационной грамотности». Семинар проводили: Десяткова Лариса Леонидовна – отв. работник посольства США в Кыргызстане; Луис Роббинс – профессор университета Висконсин, г. Мэдисон США, директор института информатики и библиотечного дела; Роббинс Орвил - США, г. Мэдисон. На семинаре выступила с лекцией на тему: «Библиотечное дело в США» Луис Роббинс.
- **1.10-6.10.03 г.** по конкурсному отбору директор ЦНБ ЖАГУ Култаева Р.Т. принимала участие на IV Международной конференции библиотечной республики Центральной Азии, России, Великобритании, Франции, США и других стран по теме: «Библиотека как основа развития демократизации, культуры и цивилизации», которая состоялась в г. Чолпон-Ате.
- **17-18 октября 2003 г.** на базе Жалалабатского госуниверситета (ЖАГУ) (Ректор д.ф.н., профессор Ж.Б. Бокошов) проходила Международная конференция, посвященная 2200-летию Кыргызской государственности и 10-летию ЖАГУ на тему «Патология человека и экология». Конференция была организована Министерством здравоохранения, Министерством образования и культуры КР и медицинским факультетом ЖАГУ с участием Европейского респираторного общества (ЕРО), Ассоциации пульмонологов Центральной Азии (АПЦА) и Ассоциации семейных врачей Казахстана (АСВК). В ней приняли участие около 250 человек из Кыргызстана, Казахстана и Узбекистана.

В рамках конференции прошла Школа-пульмолога с участием профессора Сорбонского университета, паст-президента ЕРО Марка Зельтера (Франция), президента АПЦА, проректора по науке КГМА, профессора Н.Н. Бримкулова (Кыргызстан), президента АСВК, профессора Д.С. Нугмановой (Казахстан), директора Ассоциации медицинских ЛНО учреждения КР, проректора по лечебной работе КГМА, профессора О.Ж. Узакова и др. Кроме того, на конференции участвовали представители практически всех ведущих учебных, лечебно-профилактических и научно-исследовательских медицинских учреждений КР.

Материалы конференции оформлены в виде приложения к Центрально-азиатскому медицинскому журналу (редактор выпуска, д.м.н., профессор Ш.А. Сулайманов).

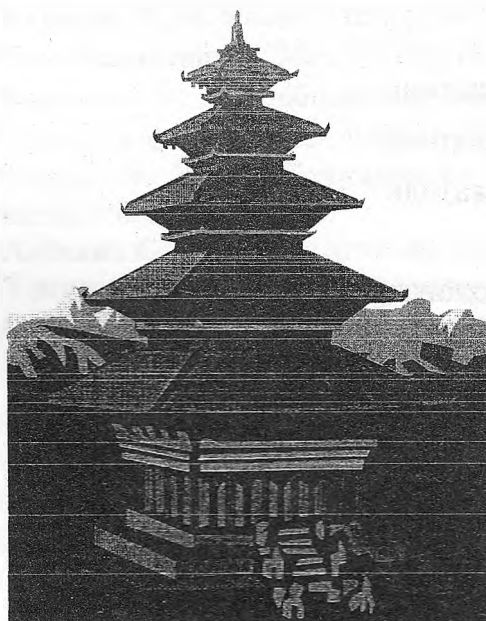
По результатам конференции достигнута договоренность о сотрудничестве между ЖАГУ и указанными выше учреждениями.

- **18 октября 2003 г.** – в БАЗе университета состоялась встреча с преподавателями, студентами ЖАГУ и членами клуба Азамата Алтая при ЦНБ с племянником А. Алтая (Кудайбергена Кожомбердиева) Тойчубеком Турганбаевым, в честь вручения стипендии А. Алтая. Турганбаев Т.Ж. подарил портрет Азамат Алтая клубу при ЦНБ

ЖАГУ, вручил видеокассету об Азамат Алтае, фотографии для создания фотоальбомов о жизнедеятельности Азамат Алтай.

- **10 ноября 2003 года** Государственное агентство по науке и интеллектуальной собственности (ГАНИС) при Правительстве КР организовало научно-практическую конференцию, посвященную Всемирному и Национальному Дню науки. На конференции директор ГАНИС, член-корр. НАН КР, доктор технических наук, профессор Р.О. Оморов награждал победителей конкурса молодых ученых (до 35 лет). На конкурс молодых ученых было подано около 500 научно-исследовательскую работ от всех учреждений, ведущих научную работу в Кыргызстане. По результатам работы комиссии, сформированной ГАНИС научный труд декана медицинского факультета ЖАГУ, д.м.н., профессора Сулайманова Ш.А. признан одним из лучших и занял 3-е место. Победителю конкурса молодых ученых КР, профессору Сулайманову Ш.А. был вручен «Диплом Ганис III степени».
- **26 ноября 2003 года** преподаватель кафедры регионоведения Ахунбаева Жаныл Алимбековна выиграла грант по программе «The Japanese-Language Teaching Materials Donation Program KATO Hidetoshi/Director The Japan Foundation Japanese-Language Institute, Urawa». Вручение состоялось в посольстве Японии в Кыргызской Республике. Посол Ваганабэ Сюсукэ передал книги и учебники на сумму 81,000 йен.

Объявление

Япония — это край природной красоты и культурного многообразия.

Окунитесь в мир страны восходящего солнца!

Приглашаем всех желающих на курсы японского языка

НИХОНГО

Наш адрес: ЖАГУ, социально-гуманитарный факультет, кафедра регионоведения.

Руководитель кружка:

Ахунбаева Ж.А.

НАШИ АВТОРЫ

1. Алыбаев А. – преподаватель
2. Алёхина С.А. – ст. преподаватель
3. Алчынбаев Ж.Б. – преподаватель ОшТУ
4. Анарбаева Г.А. – ст. преподаватель
5. Боркочев Б.М. – к.т.н., профессор
6. Боркошева С.М. – преподаватель
7. Боронова З. – преподаватель
8. Жусупбеков А. – председатель Союза писателей
Жалалабатской области, акын,
фольклорист
9. Зулпукаров А. – к.э.н., и.о. профессора
10. Исаев К.И. – д.филос.н., профессор
11. Калчакеев К.Б. – к.фил.н., и.о. профессора
12. Калчакеев Н.Б. – соискатель
13. Калыбекова З.С. – преподаватель
14. Качканакочва А.Т. – ст. преподаватель
15. Кенешбеков К.А. – доцент ТГУ
16. Куваков Ж.М. – доцент
17. Минбаев М.Ш. – преподаватель
18. Молдоболотова А.Б. – преподаватель
19. Наркеев С.А. – преподаватель
20. Оморов А.О. – доцент
21. Орозбаева Ж.М. – ст. преподаватель
22. Осконбаева С.М. – преподаватель
23. Сатыбалдиева Г.А. – ст. преподаватель
24. Сулайманова А.А. – преподаватель
25. Тажибаева Ж.К. – преподаватель
26. Темиркулова К.Т. – ст. преподаватель
27. Токтомаматова А. – ст. преподаватель
28. Ураимхалилова А. – к.пед.н., доцент
29. Шаратов С. – преподаватель
30. Шерипбаев А. – преподаватель
31. Эшиев Ж.А. – ст. преподаватель

СОДЕРЖАНИЕ

1.	Исаев К.И. Цивилизация жана маданият: өз ара катышы жана өнүгүшү ...	3
2.	Миңбаев М.Ш. Дүйнөнүн илимий сүрөтү	10
3.	Кенешбеков К.А. Из истории изучения немецкого языка как иностранного в системе образования Кыргызстана	16
4.	Оморов А.О. Эвфемизмдердин стилистикалык табияты	18
5.	Сатыбалдиева Г.А. Лингвистическая природа стилистического приема гиперболы	22
6.	Калыбекова З.С., Сулайманова А.А. Виды письменных работ на занятиях русского языка	28
7.	Жусупбеков А. Женижоктун сүйүү ырларынын өзгөчөлүгү	32
8.	Жусупбеков А. Женижоктун арман ырлары	36
9.	Калчакеев К.Б., Калчакеев Н.Б. «Манас» эпосунун сюжеттик өзгөчөлүгү .	42
10.	Оморов А.Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы уламыш жана жомоктордун сыры эмнеде?	50
11.	Эшиев Ж.А. Адабият сабагында студенттердин сынчыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү (А. Токтомушевдин «Какшаалдан кат» поэмасынын мисалында)	52
12.	Шерипбаев А., Алчынбаев Ж.Б. Омар Хаям - акын жана аалым	54
13.	Боркоев Б.М., Орозбаева Ж.М. Салиева К.Т. «Химиялык технология жана технологиялык процесстерди моделдештирүү» сабагынан «Күкүрт кислотасын өндүрүү» темасын тереңдетип окутуунун айрым маселелери .	59
14.	Ураимхалилова А., Шарапов С. Геометрияны үйрөнүүдөгү окуучулардын элестетүү жөндөмдүүлүгүнүн ролу	65
15.	Куваков Ж.М. Маселе чыгарууда элдик макалдарды колдонуу	68
16.	Токтомаматова А. Мезгил өзү талап кылып жатат	71
17.	Боронова З., Молдоболотова А.Б. Кыргыз адабияты сабагында сабактын активдүү формаларын пайдалануу	74
18.	Тажиева Ж.К., Качканакоева А.Т. Инсанды калыптандыруудагы карым-катнаштын ролу	77
19.	Алехина С.А. Психологические особенности личности	81
20.	Темиркулова К. Повышение творческой активности студентов	86
21.	Осконбаева С.М., Боркошева С.М. Экологическое воспитание и экологическая культура	88
22.	Анарбаева Г.А. Карахандар доорундагы архитектуралык эстеликтер	92
23.	Зулпукаров А., Алыбаев А. Переход на международный стандарт учета и отчетности и показатели деятельности сельского хозяйства Кыргызстана	96
24.	Наркеев С.А. Көчмөңгүлүк дух жана мезгил (полемика)	100
25.	Наше интервью	105
26.	Хроника	108
27.	Наши авторы	110

Редакторы:

Молдоболотова А.Б., Ольмасова З.С.

Компьютерная верстка и макетирование:

Мамытов Р.

Кочкорова А.

Сдано в набор 2.01.04

Подписано к печати 20.06.04.

Формат 60x84 1/16 Тираж 500 экз. 6,8 п.л.

Издательский центр

Жалалабатского государственного университета
715600 г. Жалалабат, ул. Ленина 57, тел: 3-37-13

БИЦ ЖаГУ

1753/04-1

ЖАГУ БИБЛИОТЕКА
ЦЕНА 178,897.